

Peter Christensen
Lisbet Christoffersen
Peter Garde
Kirsten Busch Nielsen (red.)

KIRKERETSANTOLOGI 2007

Kirken selv

Udgivet af Selskab for Kirkeret
København og Århus 2007

Kirken selv
Kirkeretsantologi 2007

er udgivet af
Selskab for Kirkeret
Det Teologiske Fakultet
Aarhus Universitet
Tåsingevej 3
8000 Århus C

med støtte fra
Den Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse
og FELIX-fonden

Bogen er trykt hos
AKA-PRINT A/S, Århus

ISBN NR. 978-87-989671-4-9

Kirkeretsantologi 2007

Kirken selv

Forord	5-8
Peter Christensen	
Folkekirkens ledelsesstruktur – juridisk belyst	9-23
Hans Gammeltoft-Hansen	
Folkekirkens ledelsesstruktur – teologisk belyst 20 år efter Fuglsang-seminaret	25-40
Theodor Jørgensen	
Modernisering af den folkekirkelige organisation set fra kirkeministeriet	41-54
Jacob Heinsen	
Aktuel kirkeretlig belysning – hvordan tegner konturerne af et <i>folkekirken selv</i> ?	55-65
Asger Gewecke	
<i>Folkekirken selv</i> – hvem og hvad?	67-71
Niels Henrik Arendt	
<i>Kirken selv</i> og kirkeligt selvstyre: en systematisk-teologisk synsvinkel	73-81
Svend Andersen	
<i>Folkekirken selv</i> ? Regulering af dåb i folkekirken	83-103
Lisbet Christoffersen	
Hjemstedsret i folkekirken – anskuet retsteologisk og kirkeretligt	105-123
Kristine Garde	
Folkekirkens indre anliggender – myte eller realitet?	125-149
Zacharias Balslev-Clausen	

Kirkeretsantologi 2007

Kirken selv

Selskab for Kirkeret har siden oprettelsen i 1986 udgivet 6 kirkeretsantologier, den seneste i 2004. I de hidtidige antologier er optrykt dels artikler på baggrund af foredrag på selskabets årsmøder, dels – med tilladelse fra forlag og forfatter – artikler, der har været publiceret andetsteds. Oversigter over antologiernes indhold kan findes på selskabets hjemmeside www.kirkeret.dk.

I 2006 besluttede Selskab for Kirkeret, at antologierne i fremtiden kun skal omfatte artiklerne fra årsmøderne samt artikler, der ikke tidligere har været offentliggjort, men som skønnes at være af interesse for selskabets medlemmer og andre læsere af antologierne. Oversigter over i princippet al kirkeretlig litteratur publiceret i Danmark kan ses på hjemmesiden, der opdateres jævnligt.

Kirkeretsantologi 2007 omfatter i overensstemmelse hermed dels artikler fra årsmøderne i 2004, 2005 og 2006, dels enkelte andre ikke tidligere publicerede artikler. Emnet for årsmødet i 2004 var *folkekirken selv*. De øvrige artikler kan imidlertid også – med en lidt god vilje – rubriceres under denne overskrift.

Som Asger Gewecke anfører i sin artikel fra årsmødet i 2004, synes begrebet *folkekirken selv* ikke at have været diskuteret tidligere, mens der i alle kirkeretlige fremstillinger i større eller mindre omfang har været en diskussion af folkekirkens indre og ydre anliggender og indholdet af disse begreber. *Folkekirken selv*, der er et videre begreb end det velkendte folkekirkens indre anliggender, er altså ikke defineret i den kirkeretlige litteratur. Alligevel kan man nok med rette hævde, at alle, der deltager i den folkekirkelige debat, har en mere eller mindre afklaret forestilling om begrebet.

De to første artikler i denne antologi er fra årsmødet i 2006 og beskæftiger sig med folkekirkens ledelsesstruktur. Hans Gammeltoft-Hansen anskuer emnet juridisk og Theodor Jørgensen teologisk. Begge forfattere var blandt initiativtagerne til Selskab for Kirkeret. På det seminar på Fuglsang i 1986, hvor selskabet blev oprettet, talte

netop Hans Gammeltoft-Hansen og Theodor Jørgensen om folkekirkens ledelsesstruktur i henholdsvis juridisk og teologisk belysning.

I artiklerne belyser forfatterne udviklingen i de mellemliggende 20 år og vurderer under hver sin indfaldsvinkel, om folkekirkens styre og struktur – anskuet fra kirkens side – er egnede til at fremme folkekirkens identitet som evangelisk-luthersk kirke i dagens Danmark. Svaret synes overvejende at være nej.

Jacob Heinsens artikel fra årsmødet i 2005 behandler moderniseringen af den folkekirkelige organisation set fra kirkeministeriet. Synsvinklen er ikke juraens. Forfatteren har valgt at se på folkekirken ud fra andre samfundsvidenskaber, nemlig økonomien, sociologien og politologien. I forlængelse heraf behandles tre problemstillinger: (1) At få styr på økonomien – og sætte kirkeskatten ned, (2) at øge handlekraften – uden at blive “for meget” organisation og (3) at få tilstrækkelig frihed udadtil – men bevare og befæste pluralismen.

Asger Geweckes artikel om konturerne af et *folkekirken selv* er fra årsmødet i 2004. Hans arbejdstese er, at indholdet af begrebet må være en højere grad af selvforvaltning inden for den eksisterende ramme. Det er hans opfattelse, at evt. begrænsninger i kirkens virke mest er at finde i de administrative regler og den kultur, der eksisterer inden for folkekirken. I fortsættelse heraf foreslås konkrete ændringer på en række sagsområder.

“*Folkekirken selv* – hvem og hvad?”, som Niels Henrik Arendt har kaldt sin artikel, er også fra årsmødet i 2004. Her udtrykkes bekymring for den fragmentering, som kravet om at bestemme selv i folkekirken kan være udtryk for. Forfatteren mener dog ikke, at det behøver at indebære isolation og afgrænsning, men peger på, at man med fordel kan styrke kirken som en del af civilsamfundet til forskel fra kirken som en del af staten.

Svend Andersen anlægger i sin artikel fra årsmødet i 2004 en systematisk-teologisk synsvinkel på *folkekirken selv* og kirkeligt selvstyre. Forfatteren beskriver Luthers tanker om det almindelige præstedømme og hans sondring mellem det åndelige og verdslige samt overførelsen af tankegangen til danske forhold ved reformationen. Der peges på det paradoksale i, at en luthersk kirke endnu i dag er underlagt det verdslige. Det første skridt mod løsningen af disse problemer må ifølge forfatteren

være opfyldelsen af grundlovens løfteparagraf. Folkekirken må have en ordning, som den selv – dvs. dens egne medlemmer – udformer.

Lisbet Christoffersen har valgt at aktualisere sin behandling af *folkekirken selv* på årsmødet i 2004 ved i sin artikel at inddrage den aktuelle debat om kirkeministeriets udkast fra februar og maj 2007 til ny dåbsanordning til afløsning af den hidtidige fra 1828. Forfatteren kritiserer hjemmelsgrundlag og reguleringsform i relation til dåb, men rejser også det principielle spørgsmål, om grundloven afsætter et tilstrækkeligt hjemmelsgrundlag for regulering på det kirkelige område, ligesom hun peger på spændingen mellem retlige normer og retlig virkelighed.

I 2006 udgav Kristine Garde på Jurist- og Økonomiforbundets Forlag "To læresager i folkekirken" om Arboe Rasmussen-sagen og Snedsted-sagen. Der er således en meget beskeden empiri om læresager. Der kan imidlertid være sager eller tilløb til sager, som – selv om de afvises som læresager og derfor ikke når frem til præsteretten – kan være af interesse for afgrænsningen af folkekirkens retlige rammer for det læremæssige indhold.

Den 26. marts 2007 afholdt Selskab for Kirkeret medlemsmøde, hvor Kristine Garde holdt foredraget "Hjemstedsret i folkekirken – anskuet retsteologisk og kirkeretligt". Artiklen omhandler den såkaldte Mogensen-sag fra Aalborg Stift, der – efter forfatterens opfattelse med rette – afvistes af biskoppen og kirkeministeriet som læresag. Sagen illustrerer netop grænserne for folkekirken.

Endelig er i Kirkeretsantologi 2007 medtaget artiklen "Folkekirkens indre anliggender – myte eller realitet", der er forfattet af Zacharias Balslev-Clausen og bygger på hans speciale med titlen "*Folkekirken selv?* Et § 67-eftersyn" fra jurastudiet ved Københavns Universitet.

Religionsfriheden i grundlovens § 67 antages at indebære, at staten ikke kan gribe ind i de enkelte trossamfunds indre anliggender, " ... dog at intet læres eller foretages, som strider mod sædeligheden eller den offentlige orden". I artiklen søges det afklaret, om man kan opstille en retlig sontring mellem indre og ydre anliggender for folkekirken på baggrund af den lange tradition, der er for at foretage en sådan sontring i forhold til trossamfundene ud fra princippet om religionsfrihed.

Det er Balslev-Clausens opfattelse, at denne "analogimodel" kan anvendes til at sondre mellem folkekirkens indre og ydre anliggender.

Peter Christensen
Selskab for Kirkeret

Folkekirkens ledelsesstruktur – juridisk belyst¹

Professor, dr.jur. Hans Gammeltoft-Hansen

Folkekirkens ledelsestruktur – juridisk belyst, og 20 år efter. Det giver litterære associationer, både til Dumas-familiens mellemste værk om musketererne og til Waugh's berømte "Gensynet med Brideshead". Selv føler jeg mig nu mere i pagt med musketererne end med Charles Ryder og hans tilbagekomst til ungdommens herresæde. Mit gensyn med den opgivne titel følger ikke 20 års fuldstændigt fravær, men tværtimod en livlig iagttagelse af og deltagelse i de mange debatter og forløb der har fundet sted siden januardagene i 1986 på Fuglsang.

Det betyder imidlertid også at jeg ved genlæsningen af mit foredrag dengang, må konstatere at vel var det (forhåbentlig) interessant og relevant i sin tid, men at vi i dag er nået langt videre i drøftelsen og erkendelsen af de problemstillinger der dengang blev rejst. Hovedanliggendet i det gamle foredrag var dels at afklare en række metodiske spørgsmål, dels at slå til lyd for at "folkekirke" også i retlig forstand var noget andet end "statskirke"; at Den Danske Folkekirke så at sige befandt sig på et punkt midtvejs mellem en statskirke og en frikirke – eller at den retligt set i hvert fald kunne og burde gøre det. Men denne erkendelse er for længst trængt igennem, og diskussionens temaer er blevet langt mere udviklede end de var dengang.

Denne betydelige udvikling i, og intensivering af, diskussionerne om folkekirkens styrelsesforhold i de mellemliggende 20 år modsvares derimod ikke af en tilsvarende udvikling i retstilstanden. Jordbunden for sådanne ændringer i den grundlæggende regulering af folkekirkens ledelsesstruktur og forholdet mellem kirke og stat er blevet gødet i de mellemliggende år. Men en høst i form af ny retlig regulering har endnu ikke indfundet sig.

På den ene side er der altså sket ganske meget; og på den anden side er der intet sket. Og da det er på den retlige regulerings front at tilstanden er stort set uforandret, har jeg altså ikke den ellers nærliggende mulighed at gøre dette foredrag til et tilba-

¹ Foredrag i Selskab for Kirkeret, Aarhus Universitet, 18. september 2006. Foredragets titel var identisk med titlen på det foredrag, jeg holdt i januar 1986 i forbindelse med indledningen af det kirkeretlige arbejde, der førte til dannelsen af Selskab for Kirkeret.

geblik og en statusopgørelse; dvs. konstatere hvad retsgrundlaget var dengang, hvorledes det har udviklet sig gennem årene, og hvor vi så står nu.

I stedet må det blive nogle betragtninger om folkekirkens – altså i det væsentlige uændrede – retlige ledelsesstruktur, men set i den nutidige tilstands lys, dvs. under de erfaringer vi i den mellemliggende tid har indhøstet om ledelsesstrukturens virkemåde og i lyset af den mere avancerede og nuancerede debat der i dag føres om spørgsmålet.

Den underliggende faktor eller målestok for spørgsmålet om folkekirkens styre og struktur er, anskuet fra folkekirkens side, hvorvidt styre- og strukturformerne er egnede til at fremme folkekirkens identitet som evangelisk-luthersk kirke i dagens Danmark. Således har Theodor Jørgensen stillet det op. Og det samme vil jeg gøre, men naturligvis med en anden indfaldsvinkel – den juridiske; og det vil først og fremmest sige en refleksion over de regler og regelgrundlag som retligt set er bestemmende for styre og struktur.

Først må man dog gøre sig nogle overvejelser over hvor og hvorledes folkekirkens identitet manifesterer sig. Det kan der naturligvis siges meget om; men på et overordnet og mere abstrakt-analytisk plan vil et foreløbigt svar være dette at identiteten manifesterer sig i to henseender:

- i det man kunne kalde “den centrale fylde” (og det er naturligvis langt det væsentligste), samt
- i grænseområderne eller grænsemarkeringerne (der heldigvis langt fra spiller nær så stor en rolle i praksis, men som til gengæld påkalder sig megen opmærksomhed og principiel interesse).

Lad mig først illustrere med et eksempel fra et andet område hvad jeg mener med disse to faktorer når en institutions identitet skal beskrives. Derefter skal jeg gå nærmere ind på hvorledes de kan anvendes på folkekirken.

Hvis man f.eks. spørger om monarken og kongehusets “identitet” i det danske samfund, vil man vel først beskæftige sig med en beskrivelse af hvad Dronningen og kongehusets øvrige medlemmer rent faktisk foretager sig for at udfylde deres rolle og opgave i samfundet (modtagelse af udenlandske statsoverhoveder, tilstedeværelse ved markante begivenheder såsom folketingets åbning, universiteternes årsfester,

åbning af særlige udstillinger, indvielse af større offentlige bygningsværker, rundrejser i rigets forskellige egne, nytårstalen etc. etc.).

Men dernæst vil man også kaste lys over spørgsmålet ved at beskæftige sig med de forfatningsmæssige og andre principielle grænser for monarken og de øvrige kongeliges virksomhed (først og fremmest kravet om at afstå fra, på egen hånd, at fremsætte politiske tilkendegivelser) og de spørgsmål og sager der undertiden opstår om hvor disse grænser nærmere går.

For folkekirkens vedkommende består den daglige virksomhed – det der udgør identitetens “centrale fylde” (i modsætning til dens “perifere afgrænsninger” for nu at bruge en geometrisk anskuelig metafor) – som bekendt i en meget stor mangfoldighed af funktioner og aktiviteter og alskens virksomhed. Folkekirkens identitet i dens daglige og centrale fylde skabes i sognene (med gudstjenesten som den afgørende, men jo langt fra eneste, virksomhed), i stifterne, i de kirkelige organisationer og i mangfoldige andre sammenhænge; og så skabes den i høj grad også på det fælles folkekirkelige plan, dér hvor folkekirken fremtræder som én samlet institution.

Jeg skal ikke gå i detaljer med denne side af identiteten og det regelværk der sætter rammerne for den; det ville føre uhyre vidt. Et enkelt eksempel – hentet fra det fælles folkekirkelige niveau, og samtidig i frisk erindring – kan række: Salmebogen.

Næppe meget er så identitetsskabende for Den Danske Folkekirke som vores, med rette, beundrede og elskede salmebog. “Jeg mener, at salmebogen er vores egentlige bekendelsesskrift”, som Jørgen I. Jensen har udtrykt det.²

Hvad er så regelgrundlaget for denne helt overvældende stærke identitetsfaktor i folkekirken? Hvem kan retligt set bestemme hvorledes salmebogen skal være, og hvad den skal indeholde eller ikke indeholde? Ja, svaret er efterhånden velkendt. Juridisk henhører salmebogen under kirkeministerens (dvs. regeringens) kompetence. Folketinget kunne også bestemme salmebogens indhold i lovsform hvis det ville; men da dette ikke er sket, befinder kompetencen sig altså hos regeringen ved dens kirkeminister.

Det er efterhånden også velkendt hvorledes en kirkeminister ved forrige salmebogsrevision benyttede sig af denne kompetence til personligt at indføre en række ændringer i den daværende salmebogskommissions forslag som han derefter fik

² Kristeligt Dagblad, 14. september 2006.

autoriseret inklusive sine egne ændringer. Det er samtidig i frisk erindring hvorledes en anden kirkeminister et halvt århundrede senere umiddelbart efter sin tiltræden erklærede sig parat til at forkaste den seneste salmebogskommissions arbejde; hun var, som hun udtrykte det, slet ikke sikker på at vi overhovedet skulle have en ny salmebog – og havde hun holdt fast i dette standpunkt, kunne hun med fuld, juridisk ret have gennemført det.

Man kunne nævne et utal af andre illustrerende eksempler på det faktum at kompetencen i forhold af helt afgørende betydning for folkekirkens identitet juridisk ligger i hænderne på statens principielt sekulære organer. Man kan også udtrykke det således at den religionsfrihed som alle andre trossamfund i medfør af grundlovens § 67 nyder godt af, ikke gælder for landets ubetinget største trossamfund, det evangelisk-lutherske trossamfund vi kalder for Den Danske Folkekirke.³

I denne henseende er der intet nyt under solen i forhold til for tyve år siden. Og svaret er altså at under en strengt juridisk og principiel synsvinkel kan folkekirkens identitet langt fra siges at være værnnet gennem det gældende regelgrundlag. Ville man gøre noget for at rette op på dette forhold, er svaret som det så ofte har lydt i de forløbne år, en kirkeforfatning således som det for 157 år siden var forudset i løfteparagraffen i grundlovens § 66 – en kirkeforfatning som ingenlunde behøvede at være ensbetydende med en fuldstændig adskillelse af kirke og stat, men som gav folkekirken selvbestemmelsesret i dens egne indre (identitetsskabende) anliggender.

Jeg vender mig nu til det andet element i identitetsbeskrivelsen: grænsedragningerne. I denne henseende er der høstet en del erfaringer i de forløbne tyve år, så det kan der være grund til at gøre betydeligt mere ud af.

Når man taler om de tilfælde hvor folkekirkens identitet manifesterer sig i form af afgrænsninger (eller udgrænsninger), taler man om læresagerne, både de egentlige læresager der bliver behandlet som sådanne, og de andre sager der kunne være blevet til formelt behandlede læresager uden at dette til fulde skete, men som alligevel bidrager til at kaste lys over folkekirkens grænser. Sådanne læresager har vi jo haft nogle stykker af i de senere år (Feldbæk-sagen og Ribers-sagen samt Grosbøll-sagen der hører til den sidstnævnte kategori). Og vi har med loven fra 1992 om domstols-

³ Jf. Folketingets festskrift i anledning af grundlovens 150-års jubilæum, s. 445ff.

behandling af gejstlige læresager fået et nyt regelgrundlag for en væsentlig gruppe af læresagernes behandling.

Når man taler om grænsedragningen, og de sager hvori den manifesterer sig, som et iøjnefaldende og principielt væsentligt element i folkekirkens identitet, så er udgangspunktet næsten altid folkekirkens "rummelighed". Den Danske Folkekirke er rummelig, men dér hvor rummeligheden trods alt ophører, går grænsen; eller dér hvor grænsen drages, ophører rummeligheden.

Da rummelighed og grænsedragning er to sider af nøjagtig samme sag, er det vigtigt at gøre sig klart hvad man mener når man bruger udtrykket "rummelighed". Og her er der i virkeligheden tale om to ret så forskellige slags rummelighed som ikke altid holdes ude fra hinanden. Man kunne for anskuelighedens skyld kalde dem henholdsvis den "horisontale" og den "vertikale" rummelighed.

Den horisontale rummelighed er historisk set den første. Den kom til for over hundrede år siden som udtryk for bestræbelserne på at holde især de store vækkelsesbevægelser inden for folkekirkens rammer. Den har præget folkekirken lige siden og viser sig i dag ikke mindst ved at man f.eks. på en given søndag kan høre ret så forskellige udlægninger af endog meget centrale spørgsmål i forkyndelsen fra de folkekirkelige prædikestole.

Den vertikale rummelighed er som sagt af en ganske anden art. Historisk forbindes den navnlig med socialdemokratisk kirkepolitik (men er også gjort gældende fra mange andre sider) om at folkekirken skal være åben også for "den lille mand med den lille tro", eller at den skal være "Pedersens folkekirke". Udtrykket "folkekirke", som oprindeligt var et velvalgt deskriptivt udtryk for den kirke hvortil hovedparten af befolkningen tilsluttede sig, får i den vertikale rummeligheds kontekst et vist normativt indhold: folkekirken er og skal være "folkelig" i den forstand at den skal være åben og tilgængelig for alle uden særlige adgangsbetingelser andet end dåb og kirkeskat.

Skulle man ganske kort karakterisere disse to forskellige rummelighedsbegreber, kunne man udtrykke det således: Hvis man overskrider den horisontale rummeligheds grænser, betyder det at man "tror noget *forkert*" (eller "noget andet" for nu at udtrykke det lidt mere korrekt). Hvis man falder uden for den vertikale rummeligheds grænser, er det derimod det samme som at man "tror *for lidt*". – Hvis vi ser på de tre før omtalte læresager, kunne man sige at Feldbæk-sagen og Ribers-sagen vedrørte spørgsmålet om den horisontale rummelighed (begge var for så vidt stærke i troen,

men spørgsmålet var om indholdet af deres tro var forenelig med folkekirkens lære). Grosbøll-sagen derimod drejede sig nok – ikke mindst i store dele af den af sagen afledte debat - mere om den vertikale rummelighed; om hvor lidt man kunne tro på i forhold til folkekirkens lære.

Når det ligger mig på sinde at klargøre disse to forskellige slags rummelighed, er det først og fremmest for at bidrage til en vis klarhed i diskussionen. Ikke sjældent kan man iagttage folk tale forbi hinanden fordi de begge taler om folkekirkens rummelighed, men den ene tænker på den horisontale, mens den anden sigter til den vertikale rummelighed. Men det er også – og ikke mindst i denne sammenhæng – væsentligt at gøre opmærksom på sondringen, fordi spørgsmålet om læresager i videste forstand og deres afgørelsesformer stiller sig noget forskelligt alt efter om det er den ene eller den anden problematik der foreligger.

Læresager, og lærespørgsmål i det hele taget, vil formentlig langt hyppigere kunne opstå i forhold til mulige overskridelser af den horisontale rummelighed. Egentlige læresager kan i forhold til den vertikale rummelighed nok tænkes i forhold til gejstlige (om end altså sjældnere end hvor det drejer sig om den horisontale rummelighed), men praktisk taget aldrig i forhold til lægfolk; der er en sund og meget udbredt enighed om at folkekirken har og skal have plads til de lidettroende og til de søgende mennesker. For præsters vedkommende er udgangspunktet vel det samme; men det *kan* jo ske at præster bliver så svage i troen, og lader det slå så klart igennem i deres forkyndelse, at der opstår ønske om at skride ind. Spørgsmålet om lægfolks mulige overskridelser af den vertikale rummelighed kan dog også opstå. Men i så fald vil det typisk være i andre former end egentlige læresager, først og fremmest administrative og disciplinære sager – der for så vidt er lige så grænsedragende og dermed identitetsmarkerende som de egentlige læresager – om i hvilket omfang folkekirken er forpligtet til at fungere som "servicekirke" (dåbsvægringssagerne er et eksempel herpå). Alt andet lige vil statens indblanding i disse sager ofte være mere synlig end i andre sager om grænsedragning og om folkekirkens identitet.

Opgaven går herefter ud på at overveje de gældende regler om disse forskellige former for grænsedragningssager og se om og i hvilket omfang de giver gode muligheder for folkekirkens fastlæggelse af sin identitet. – Vi har her at gøre med tre forskellige regelsæt:

1. Først og fremmest loven fra 1992 om domstolsbehandling af gejstlige læresager. Disse regler finder anvendelse på alle slags læresager over for gejstlige.

2. Reglerne om egentlige læresager mod lægfolk; det var den procedure som fandt anvendelse i Ribers-sagen, dvs. en administrativ behandling af præst og biskop med legalitetsprøvelse i kirkeministeriet, og derefter behandling ved de almindelige domstole.
3. Den almindelige administrative (og eventuelt disciplinære) procedure i stift og kirkeministerium.

Mest er der at sige om det første, reglerne om domstolsbehandlingen af de gejstlige læresager. Er disse regler og deres procesformer egnede som grundlag for at udtrykke en evangelisk-luthersk kirkes identitet? Mit eget svar er et forbeholdent nej. Forbeholdet skyldes at der efter min opfattelse ikke findes en proces- eller sagsbehandlingsform om hvilken man kan sige at den er virkelig *egnet* til at afgøre læresager i en evangelisk-luthersk kirke. Det kan man lige så godt opgive og i stedet søge efter den form som alt taget i betragtning kan karakteriseres som den "mindst uegnede" eller, for at udtrykke det positivt, den relativt bedste. Og mit nej skyldes at jeg tror at der findes former som er relativt bedre end den gældende domstolsproces.⁴

I den procedure man opstiller for en læresag, herunder det eller de organer som skal træffe afgørelser i sagen, indgår der en række hensyn. Efter min opfattelse kan man rubricere disse hensyn i tre kategorier under overskrifterne: *Saglig korrekthed* – *Processuel retssikkerhed* – *Adækvans*.

Med saglig korrekthed sigtes der til at fremgangsmåde og organ mest muligt skal sikre at der opnås indholdsmæssigt "rigtige" resultater. Dette kræver først og fremmest sagkundskab. Indlysende er det at dogmatisk retsteologisk sagkundskab er fornøden. De relevante evangelisk-lutherske begreber og trossætninger skal kunne identificeres. Den muligvis afvigende opfattelse som er til efterprøvelse, skal kunne forstås og kategoriseres – så vidt muligt også i de tilfælde hvor den pågældende selv og hans eller hendes bisiddere ikke selv evner at gøre det på en måde der fremstår som klar i forhold til en faglig tradition og dens begreber. Og endelig skal en sammenholdelse kunne foretages på fagligt korrekt og relevant måde.

⁴ De efterfølgende bemærkninger om domstolsbehandling ctr. lærenævnsbehandling har – i en væsentligt mere udbygget form – også været fremført på en konference i Løgumkloster, 18. maj 2005; se Eberhard Harbsmeier, Lisbet Christoffersen og Niels Henrik Arendt (red.): *Retten og den rette lære*, Aros forlag, København 2007.

Men nu drejer spørgsmålet sig jo som bekendt ikke om at sammenholde en eventuelt afvigende læreopfattelse med nogle teologisk sagkyndiges egen, folkekirkeligt forankrede, opfattelse af de samme spørgsmål. – For mere end en snes år siden da bølgerne gik højt i forbindelse med Lundehus-sagen, og alle diskuterede under overskriften “forkyndelsesfrihedens grænser”, slog jeg bl.a. til lyd for at ændre eller nuancere terminologien i lyset af at den enkelte præst jo dybest set ikke har en forkyndelses*frihed*, men derimod en forkyndelses*binding*. Den enkelte præst kan naturligvis ikke så at sige opmåle terrænet og så bestemme sig for snart den ene teologi snart den anden; han eller hun er bundet til at forkynde evangeliet sådan som han selv finder og hører det.

Forkyndelsesfrihed er i praksis ikke blot et normativt, men også et sociologisk funderet begreb. Det fremkommer først når vi ser ud over et større antal præster der alle har hjemstedsret i folkekirken, og som alle følger *deres* personlige tros- og forkyndelsesbinding. Yderpunkterne i disse individuelle forkyndelser er det der markerer grænserne for hvad man kan kalde forkyndelsesfriheden.

I læresager er det som bekendt ikke opgaven at bedømme om man står over for en *ærlig* forkynder (der respekterer sin forkyndelsesbinding), men om der er tale om en *retsstridig* forkynder som – formentlig i al ærlighed – falder uden for forkyndelsesfrihedens grænser. Men dette fordrer en delvis anden slags sagkundskab end den førnævnte – og måske en anden slags åbenhed, og en vilje til at demonstrere og formidle denne åbenhed. Og selv om denne side af den saglige korrekthed utvivlsomt også kræver teologisk sagkundskab, kan det dog ikke udelukkes at også ikke-teologer som blot er medlemmer af det almindelige præstedømme, kan yde et bidrag her.

Den anden gruppe af hensyn er den processuelle retssikkerhed. Der er her navnlig tale om nogle helt almindelige og almene retsprincipper for alle slags sager om mulige indgreb, restriktioner eller andre belastende reaktioner over for den enkelte.

I disse bærende principper for *fair trial* indgår adgangen til at øve kontradiktion; dvs. at man skal have fuld og hel adgang til sagens materiale og til at udtale sig om det. I forlængelse heraf er også retten til selv at fremlægge materiale og til at procedere sine synspunkter, altså til at fremføre en sammenhængende argumentation. Væsentlig i denne sammenhæng er adgangen til at have bisidder, i læresager normalt såvel en juridisk som en teologisk sagkyndig bisidder. Man har krav på en fyldestgørende begrundelse for den afgørelse der træffes, i hvert fald hvis den går én imod.

Hertil kommer de almindelige principper om offentlighed og habilitet. Om det sidste kan der være særlig grund til at fremhæve den velkendte maxime om at det ikke er nok at retfærdigheden faktisk udøves. Det skal også fremstå at det sker. Ofte fremhæver man at det saglighedshensyn som er kernen i reglerne om inhabilitet, suppleres af et tillidshensyn; retningslinjerne for udpegning af dem der skal træffe afgørelse, skal være af en sådan beskaffenhed at resultatet er egnet til at styrke omverdenens tillid til sagens uhildede behandling. Hvis f.eks. Grosbøll var kommet for en præsteret, ville det ikke se godt ud dersom begge de to teologiske dommere havde massiv baggrund i Menighedsfakultetet (og dette kunne godt ske efter de gældende regler med deres lodtrækningsprincip), uanset hvor åbne og bevidste om karakteren af deres opgave de pågældende dommere rent faktisk måtte være.

Endelig vender jeg mig til det tredje af de hovedhensyn en læresagsordning bør opfylde; det hensyn jeg, i mangel af bedre, betegner som "adækvans".

Jeg har ikke helt nemt ved præcist at redegøre for hvad jeg mener hermed; og meget muligt vil mange være uenig med mig i såvel kravets væsentlighed som dets indhold. Begge dele skyldes nok at det mere bygger på fornemmelser end på håndfaste argumenter.

Hvad jeg sigter til er noget i retning af at der, set i et samlet og overordnet perspektiv, bør være en vis overensstemmelse mellem form og indhold.

Indholdet af læresager er noget meget alvorligt og grundlæggende i menneskelivet. Og her tænker jeg netop på selve indholdet, ikke på de mulige retlige konsekvenser; de kan være alvorlige nok, men sager om afskedigelse eller eksklusion forekommer på så mange andre livsområder. Indholdet af, selve genstanden i en læresag angår jo de dybeste og mest gennemgribende eksistentielle spørgsmål i den menneskelige tilværelse. Man skylder sagen, den indklagede og omverdenen at behandle sådanne spørgsmål – netop når de pludselig bliver til en "sag" – i former som på en eller anden måde svarer til, eller i hvert fald ikke støder an imod, hvad det i bund og grund handler om.

Nu kunne det måske næsten lyde som om jeg var på vej til at foreslå en slags liturgi som form for behandlingen af læresager. Det er jeg bestemt ikke, snarere tværtimod. Vi har jo sådan set allerede oplevet en læresag behandlet i liturgiske eller dog rituelle former. En retssag har også sin liturgi eller rituelle form.

Det kom oprigtigt bag på mig selv; men jeg fandt det i en eller anden forstand forkert og stødende. Jeg kendte udmærket loven om domstolsbehandling af gejstlige læresager i forvejen, havde skrevet om den, levet mig ind i den, men helt uden at tænke nærmere over dette sammenstød mellem form og substans. Selve retssagen blev, både i Thisted og senere i Viborg, udmærket gennemført så vidt jeg er underrettet. Og dommene i begge instanser var, i deres relative forskellighed, velskrevne og klare på de givne forudsætninger. Ikke desto mindre var der noget grundlæggende galt. To radikalt forskellige sfærer, evangeliet og retsplejen, blev pludselig bragt i intim forbindelse med hinanden. Og det var en uskøn forening.

Indholdet af læresager angår jo på den ene eller anden måde altid evangeliet. Når vi i mellemmenneskelige sammenhænge beskæftiger os med evangeliet, sker det i en af to former: gudstjenesten og samtalen (til samtalen regner jeg også foredraget og forelæsningsen). Eftersom jeg selvsagt ikke forestiller mig at læresager kan eller skal foregå i gudstjenestelige former, er det altså samtalen der skal tilstræbes – så meget det nu kan lade sig gøre. Den lødige samtale, der i sammenhængen har et ganske bestemt mål, befriet for ydre ritualer, fri for formalautoritetens iscenesættelse.

Man kan nu prøve at sammenholde to mulige modeller med disse grundlæggende hensyn til saglig korrekthed, processuel retssikkerhed og adækvans. I en helt fri overvejelse findes der naturligvis adskillige modeller for læresagsbehandling at vælge imellem; men her vil jeg koncentrere mig om at sammenholde den nuværende form, domstolsmodellen, med det mest nærliggende alternativ, lærenævnsmodellen.

Som et illustrerende eksempel på lærenævnsmodellen kan man henvise til den norske ordning. Den norske kirkes *lærenemd* består af kirkens biskopper, tre teologisk sagkyndige udpeget af fakulteterne samt to teologisk sagkyndige og fire lægfolk udpeget af Kirkemødet. Der er tale om faste medlemmer som, bortset fra biskopperne, vælges for fire år. Ved behandlingen af personalesager tiltrædes nævnet af yderligere et medlem med taleret udpeget af den indklagede. Nævnet agerer efter anmodning, fra regeringen eller biskoppen i læresager, i andre sager som gælder den evangelisk-lutherske lære, tillige fra Kirkemødet. En række nærmere regler er givet om nævnets arbejds måde og sagsbehandling.

Domstolsmodellen står som udgangspunkt meget højt i henseende til den *processuelle retssikkerhed*. Det ligger i sagens natur så sandt som domstolsprocessen jo er, og skal være, det ypperste retssikkerhedsprodukt som et retssamfund kan præstere.

Men når den skal anvendes på det specifikke og i en vis forstand snævre område som læresagerne er, lider den alligevel af en retssikkerhedsmæssig mangel. Jeg antydede det før i forbindelse med omtalen af principperne om habilitet. Reglerne om at de teologisk sagkyndige dommere findes for hver enkelt sag (ad hoc-princippet) kombineret med at rækkefølgen på listerne fastlægges ved lodtrækning, betyder som anført at en given præsteret kan risikere at fremstå med ensidighed i henseende til dommernes teologiske ståsted. Jeg minder her igen om at habilitet ikke blot er et spørgsmål om saglighed og de pågældendes personlige evne til at vurdere spørgsmålene fuldstændig uhildet, men også om at dette over for omverdenen fremtræder på en måde der er egnet til at styrke tilliden til domstolens fuldstændige upartiskhed.

Et andet habilitetsproblem udspringer også af ad hoc-princippet i samspil med et lille lands relativt begrænsede teologiske miljø. Det har f.eks. været sagt at hvis Grosbøll-sagen var endt for en præsteret, kunne det efter den langvarige og meget intensive debat i sagen have været vanskeligt at finde teologisk sagkyndige som ikke på et eller andet tidspunkt havde udtalt en opfattelse om sagens indhold og måske endda dens mulige konsekvenser. Det kan man bestemt ikke bebrejde de pågældende; men u hensigtsmæssigt er det. I så henseende ville det være bedre at have en fast instans, udpeget for en given periode, hvis medlemmer var kendte, og som selv vidste at de måtte afholde sig helt fra at udtale sig i sager der eventuelt kunne ende som egentlige læresager for den instans de er medlem af.

Bedømmer man domstolsmodellen i forhold til kravet om *saglig korrekthed*, er udgangspunktet at inddragelsen af to eller tre fagkyndige dommere – sådan som vi kender det i de gældende regler, herunder også om oparbejdelsen af listerne over de teologiske dommere – skaber høj sandsynlighed for en betydelig sagkundskab og dermed for den saglige korrekthed. Men også her må man sige at to-tre teologer udpeget for den enkelte sag ved en oprindelig lodtrækning åbner mulighed for en manglende bredde i organets samlede fagkundskab. Kredsen af teologer på listen består formentlig overvejende af folk som er specialister på deres forskellige områder. Den begrænsning som for de fleste er en uundgåelig følge af at specialisere sig, er jo en del af prisen for at nå en fremtrædende faglig position. Hvis uheldet er ude, kunne man komme til at stå med to eller tre teologiske dommere hvis faglige baggrund og indfaldsvinkler er ret ensartede og forholdsvis smalle. Organets, domstolens, sagkundskab vil dermed nok være individuelt agtværdig, men uden den ønskelige bredde.

Hvis man til den saglige korrekthed også vil medregne andre elementer end den helt fagspecifikt teologiske – f.eks. et indslag af det eller de syn der måtte findes hos repræsentanter for det almindelige præstedømme – så er der også her tale om en vis mangel ved domstolsmodellen i dens kendte former.

Og på *adækvans*siden står domstolsmodellen som anført efter min opfattelse temmelig lavt – først og fremmest på grund af sammenblandingen af læresagernes egentlige indhold og anliggende med den verdslige retsplejes former.

Heroverfor står så lærenævnsmodellen. I denne model åbnes der mulighed for den efter forholdene optimale sagkundskab, og dermed for den *saglige korrekthed*. Et lærenævn vil typisk kunne bestå af væsentligt flere medlemmer end en domstol; og et nævn vil være et fast organ med periodisk udpegning af faste medlemmer. Både den specifikke teologiske sagkundskab, men også andre elementer af saglige indfaldsvinkler vil kunne være repræsenteret.

Også i henseende til *adækvans*kravet forekommer lærenævnet at være velegnet. Karakteren af den egentlige genstand i læresager taler som anført for at søge en form der mest muligt nærmer sig samtalens. Nævnsmodellen åbner mulighed for at tilnærme sig en sådan form, også under inddragelse af den hvem sagen angår og/eller en af ham udpeget repræsentant som f.eks. i de norske regler om lærenævnet. Det siger sig selv at taget under ét kan der netop kun blive tale om en tilnærmelse til den almindelige samtales form. Det hverken kan eller skal fordunkles at forløbet har et mål, en beslutning som kan være af indgribende betydning for en af deltagerne, den indklagede. Men i forhold til domstolsmodellen og den administrative model vil en sag for lærenævnet i langt højere grad kunne tilrettelægges og gennemføres på en måde der svarer til temaets karakter.

I henseende til den *processuelle retssikkerhed* ligger lærenævnsmodellen som udgangspunkt lavere end domstolsprocessen. Men noget kan – som i øvrigt ved en række andre forvaltningsnævn – gøres for at øge retssikkerhedsniveauet, først og fremmest ved en hensigtsmæssig forretningsorden der i henseende til personsager udformes som et detaljeret procesreglement. En yderligere mulighed i disse sager kunne være at tilforordne et ikke-stemmeafgivende medlem der er dommer eller opfylder betingelserne herfor, med den opgave at påse og sikre de processuelle reglers overholdelse.

Alt i alt ville en lærenævnsmodel således være bedre egnet – eller rettere, mindre uegnet – end domstolsprocessen i disse heldigvis få, men i henseende til folkekirkens

tilkendegivelser om sin identitet uhyre betydningsfulde sager. Samtidig ville etableringen af et lærenævn have to andre afgørende fordele.

For det første ville man dermed også have fået et velegnet forum til behandling af læresager over for lægfolk. Den nuværende procedure med præst, biskop, kirkeministerium, Landsret og Højesteret – som vi så den i Ribers-sagen – er i sin meget sammensatte karakter og sit overordentlig langvarige forløb ikke heldig. En lærenævn-behandling ville i enhver henseende være mere tilfredsstillende.

For det andet ville et lærenævn i stil med f.eks. Den norske kirkes *lærenemd* kunne beskæftige sig med andet end personsager, og dermed på et bredere grundlag blive en vigtig faktor i henseende til fastlæggelsen og manifestationen af folkekirkens identitet.

Tilbage blandt de grænsemarkerende tilfælde står de sager der udspringer af lægfolks afsøgning af den vertikale rummeligheds nedre grænse. Som allerede sagt er det nok meget sjældent at sådanne spørgsmål vil opstå. I denne henseende bør folkekirkens rummelighed være om ikke absolut så dog meget stor. Der skal, som allerede sagt, være god plads til de søgende og de lidetroende. – Men hvorledes med de accentueret ligegyldige eller ligefrem foragtende; skal de kunne påberåbe sig et folkekirkemedlemskab og bruge det som grundlag for at kræve kirkens ydelser?

Dåbsvægringssagerne illustrerede problematikken (jeg har hermed på ingen måde tilkendegivet at disse sagers udfald var forkert, kun at de i konflikten mellem de pågældende præster og forældre udgør en illustration).

Under mødet i 1986 på Fuglsang var dåbsvægringssagerne i frisk erindring. De blev brugt i debatterne og livligt diskuteret, herunder den fra statens (kirkeministeriets) side fastslåede ubetingede pligt for præsterne til at døbe. Et skærpet eksempel i forhold til de virkelige sager blev drøftet: Hvis et forældrepar henvender sig til præsten med begæring om bamedåb, men samtidig i al ærlighed siger at de sådan set foragter alt det dåbspjæt som et primitivt og overtroisk levn, og at de alene vil have deres barn døbt af hensyn til en ældre, barnløs og meget velhavende tantes ønske herom, er præsten da virkelig forpligtet til at imødekomme begæringen? Meningerne var delte både blandt teologer og jurister. Nogle teologer fandt at dåben skulle foretages af hensyn til barnet selv, mens andre lidt hånlige sagde at man som præst ikke skulle "døbe med arme og ben". Blandt juristerne var der nogle som lagde afgørende

vægt på "den ubetingede dåbspagt", mens andre fandt at præsten under disse omstændigheder ikke var retligt forpligtet til at imødekomme forældrenes ønske.

Hvis man anlægger dette sidste synspunkt, betyder det at man står over for en grænsemarkering i det vertikale plan over for lægfolk. Men hvad er reglerne i en sådan sag; og hvorledes ville en procedure forløbe? Efter al sandsynlighed på samme måde som i de oprindelige dåbsvægringssager, dvs. en administrativ procedure med kirkeministeriet som den afgørende instans, eventuelt med en efterfølgende legalitetskontrol hos de almindelige domstole. Hvorledes den pågældende præsts biskop ville stille sig i en sag af denne art, kan man ikke sige (som sagt, teologer kan se meget forskelligt på spørgsmålet); men det ville givet have en vis betydning om biskoppen støttede præstens opfattelse eller det modsatte. Om kirkeministeriet ville opretholde den retsopfattelse som (med en juridisk set ganske tvivlsom begrundelse) blev afgørende i de oprindelige dåbsvægringssager, kan heller ikke siges med sikkerhed. Men der er altid en vis formodning for at en myndighed vil følge sin tidligere praksis. Da hele spørgsmålet om den vertikale rummelighed som nævnt har et overvejende politisk udspring, kan man næppe heller udelukke at der ville være et vist politisk pres i retning af at folkekirken og dens ansatte skal præstere deres ydelser over for alle medlemmer, altså noget i retning af en "servicekirke"-betragtning.

Som reglerne er, ville man således let kunne ende med en afgørelse af stor betydning for forståelsen af folkekirkens identitet som reelt blev truffet af kirkeministeriet og ministeren, under en vis efterprøvelse af de almindelige domstole – altså en afgørelse helt igennem truffet af statens sekulære organer.

Man kan nu slutte af med at vende tilbage til udgangsspørgsmålet: Er de foreliggende retlige styre- og strukturformer egnede til at fremme folkekirkens identitet som evangelisk-luthersk kirke i dagens Danmark?

Svaret må jo nok overvejende blive et nej. Ikke således at forstå at stort set alle regler og regelgrundlag er direkte uegnede eller kontraproduktive i forhold til formålet; eller at situationen er noget nær katastrofal. Men på en række punkter ville der kunne ske forbedringer i forhold til den opstillede målestok. – Jeg minder her om at der alene tales om selve regelgrundlaget, altså den formelle side af sagen. At tingene i praksis ofte (men dog ikke altid) går på en bedre måde, sker således ikke nødvendigvis *på grund* af reglerne, men snarere *på tværs* eller ligefrem *på trods* af det formelle regelgrundlag.

Hovedpunktet er spørgsmålet om folkekirkens autonomi i de indre, og meget ofte identitetsskabende eller -markerende, anliggender. Dette har jeg gjort relativt lidt ud af her; ikke fordi det ikke er af største betydning, men simpelthen fordi det er så gennemlyst, velkendt og debatteret i forvejen. Det har jo simpelthen været hovedpunktet i de kirkepolitiske og kirkeretlige diskussioner gennem de seneste tyve år.

Når det gælder afgrænsningssagerne – som altså trods deres relativt sjældne forekomst er af meget stor betydning for folkekirkens identitet såvel indadtil som udadtil – vil man efter min opfattelse kunne opnå forbedringer ved at etablere et lærenævn til behandling af læresager over for såvel gejstlige som lægfolk. Og derudover bør opmærksomheden være rettet mod en fornyet gennemtænkning af det retsgrundlag der er afgørende for folkekirkens forpligtelser til under alle forhold at levere sine ydelser til alle dens medlemmer.

Folkekirkens ledelsesstrukturer – teologisk belyst 20 år efter Fuglsang-seminaret¹

Professor, dr.theol. Theodor Jørgensen

Selskab for Kirkeret har bedt Hans Gammeltoft-Hansen og mig om at genoptage de to emner, vi talte om ved det seminar, som fandt sted 24.-26. januar 1986 på Refugiet Fuglsang, og som blev startskuddet til dannelsen af dette ærværdige selskab. Bagtanken er selvfølgelig at få belyst, om vi – de sidste tyve års udvikling taget i betragtning – kan stå ved vore egne overvejelser fra dengang, eller om den mellemliggende udvikling har ført til, at vi har måttet ændre vort syn fra dengang.

Ved vore drøftelser forud for dette årsmøde var vi også enige om, at der, hvad det principielle angår, ikke var noget at føje til det, vi sagde dengang, fordi det overvejende lå på det principielle og strukturelle plan, og hvad det angår, er der ikke i mellemtiden sket afgørende ændringer. Så det, jeg i det følgende vil tage op, er, hvordan folkekirkens liv fungerer i dag inden for disse strukturer, og om der er noget, der for alvor halter.

Men lad mig først ganske kort opsummere, hvad jeg sagde dengang.² Jeg opdelte mit indlæg under de hovedpunkter, det forekommer mig centralt at behandle, når det drejer sig om en evangelisk-luthersk folkekirkens ledelsesstrukturer:

1. Læren om lov og evangelium
2. Læren om det almene præstedømme og det kirkelige embede
3. Læren om de to regimenter.

¹ Dette indlæg stammer fra årsmødet i Selskab for Kirkeret 2006. (Artiklen er skrevet før den endelige vedtagelse 1. juni 2007 af L 160 om menighedsråd og folkekirkens økonomi. Lovforslaget og den bagvedliggende betænkning indgår i artiklens materiale.)

² Foredraget er aftrykt i tidsskriftet *Fønix*, 10 (1986) s. 152-161 og i *Kirkeretsantologi 1991*, s. 13-25.

Den rette forståelse af forholdet mellem lov og evangelium er et centralt, eller rettere, *det* centrale punkt i en evangelisk-luthersk kristendomsforståelse, fordi dette forhold hænger så nøje sammen med retfærdiggørelsen ved tro på Kristus alene og ikke ved gerninger. Jeg fremhævede for dette punkts vedkommende, at forkyndelsen af loven ikke må glemmes, og det indebærer, at man også må forholde sig til, hvad der er ret og rimeligt og ikke mindst menneskeligt i måden, vi indretter vores samfund på og lever i det til daglig.

Læren om det almene præstedømme og det kirkelige embede forekom mig praktiseret på en forsvarlig måde i folkekirkens ledelse ved, at ledelsen i kirkens daglige liv i høj grad er baseret på menighedsrådenes arbejde i samspil med det kirkelige embede, repræsenteret af præsten, som er kaldet til opgaven af menighedsrådet som den person, som menigheden som repræsenterende det almene præstedømme har bemyndiget menighedsrådene til at vælge og kalde på dens vegne. Ledelsesstrukturen er bygget op nedefra. Derfor er der også en konsekvens i, at biskopperne vælges af menighedsrådene i stiftet. Biskoppen er stiftets præst, præsterne fungerer ikke på hans eller hendes vegne. I og med, at det er det kirkelige embedes særlige opgave at varetage evangeliets forkyndelse på det almene præstedømmes vegne, har menighedsrådene også en tilsynspligt over for både præsterne og over for biskoppen. Det gælder selvfølgelig også den modsatte vej. Forpligtelsen er gensidig.

Til det tredje punkt, læren om de to regimente, det verdslige regimente, udøvet af den verdslige øvrighed, og det åndelige regimente, udøvet af kirken, fremhævede jeg, at de begge er Guds, set i kristentroens perspektiv, og at der klart må skelnes imellem dem, men at de ikke må skilles ad.

Deres vekselvirkning må bevares. Når den moderne stat over for dette fremhæver statens autonomi og vil henregne kirken til privatsfæren, står det i modsætning til to-regimente-læren og må afvises af kirken. Kirken må i sin forkyndelse som allerede nævnt også forkynde loven, og det indebærer stillingtagen også til samfundsetiske spørgsmål. Folkekirkens selvstændighed og dermed forskellighed fra staten er fastslået i grundlovens § 4, og dens selvstændighed sikres også ved en inden for visse grænser selvstændig økonomi, men for en juridisk betragtning er det arven fra fyrstekirken og kristendommen som statsreligion, der stadig gør sig gældende. Mest markant viser den sig derved, at folkekirken ikke er en juridisk person. På det kirkeretlige plan er to-regimente-læren stadigvæk ikke ført ud i livet. Forvaltningsmæssigt er folkekirken fremdeles en "fyrstekirke".

Dette er i korte træk en sammenfatning af de væsentligste punkter af mit foredrag for tyve år siden, og hvad disse punkter angår, har vi i mellemtiden ikke set væsentlige forandringer. Hvad synet på forholdet mellem staten og folkekirken angår, er der sket og sker forskydninger i meningerne, og ønsket om en større uafhængighed af den statslige administration og dermed selvstændighed for kirken er styrket, men uden at dette også indebærer et ønske om en total adskillelse mellem kirke og stat. Det behøves heller ikke.

Men én ting er, at den formelle ledelsesstruktur med det almene præstedømme og det kirkelige embede som de to søjler, den hviler på, er i overensstemmelse med en evangelisk-luthersk tankegang; en anden ting er, om denne struktur, som den fungerer i øjeblikket, er i stand til at magte opgaven: at sørge for, at evangeliet forkyndes rent og sakramenterne forvaltes ret.

Folkekirkens evangelisk-lutherske identitet

Man kan vanskeligt komme uden om den kendsgerning, at folkekirkens evangelisk-lutherske identitet ikke er særlig tydelig i dagens Danmark. Det hænger generelt sammen med den store sekularisering og medfølgende fremmedgørelse i forhold til kristent arvegods, som har fundet sted i det 20. århundrede. Folk ved ganske enkelt for lidt om kristendom i almindelighed og det evangelisk-lutherske i særdeleshed til at kunne opfatte og forholde sig til folkekirken som evangelisk-luthersk. Men manglen på folkekirkens tydelighed hænger også sammen med det "dogme", som i årevis er blevet hyldet i kirkefolkets egne rækker, dvs. både af menighedsråd og præster, at ingen kan udtale sig på folkekirkens vegne. Det dogme har folk med almindelig snusfornuft og kendskab til repræsentativt demokrati i mange organisationsmæssige sammenhænge haft uhyre svært ved at forstå. Konklusionen kunne da let blive, at når ingen kan udtale sig, er der vel heller ikke noget at udtale sig om. Folkekirkens rummelighed er blevet så rummelig, at dens budskab står i fare for at blive ligegyldigt.

En anden medvirkende faktor til folkekirkens manglende tydelighed som evangelisk-luthersk kirke, eller lad os bare "nøjes" med at sige som kristen kirke, er den stadig mere udbredte individualisme i dagens Danmark, der også gør sig gældende på det religiøse plan. Denne individualisering er et fænomen på godt og ondt, og man bør ikke glemme dens gode sider. Den er ret beset også en følgevirkning af reformationen. Luther insisterede på, at ethvert menneske primært var bundet af sin samvittighed og stod i et direkte ansvarlighedsforhold til Gud, som ingen kirkelig eller

verdslig instans kunne skyde sig ind imellem. Denne holdning har siden da været medvirkende til gradvis at nedbryde troen på autoriteter, så der i dag ikke meget tilbage af den. Autoritet i dag beror på troværdighed, hvad enten det drejer som om mennesker eller institutioner. Som alt andet beror også det på et personligt valg, hvem man vil tilkende autoritet i sit liv. Derfor bliver ens tro eller religiøsitet en højst personlig sag.

Denne individualisme hersker selvsagt også inden for folkekirken, ikke blot hos lægfolket, men i høj grad også i præstestanden. Enhver præst har vel mere eller mindre sin egen personlige udgave af evangelisk-luthersk kristentro uden større behov for at komme i overensstemmelse med andre i deres tro eller med kirkens bekendelsesskrifter. Når ingen kan udtale sig på folkekirkens vegne, kan hans eller hendes tro vel være en lige så gyldig udgave af det evangelisk-lutherske som alle andres. Med en så stor rummelighed og mangfoldighed i folkekirkens egne rækker kan det være uhyre svært for folkekirken at blive tydelig i det offentlige forum og sende klare budskaber. Snarere får menigmand ofte det indtryk, at man i folkekirken kan mene hvad som helst.

Vi fik ganske vist loven om domstolsbehandling af læresager, som vel må ses som et tiltag for i tvivlstilfælde at sikre tydeligheden af folkekirkens evangelisk-lutherske identitet, og den er da også i et enkelt tilfælde blevet bragt i anvendelse, nemlig i den såkaldte Snedstedssag, hvor pastor Feldbæk Nielsen blev anklaget og dømt for at have et dåbssyn, der stred imod folkekirkens bekendelse, og måtte forlade sit præsteembede. Men en enkeltstående afgørelse som udfald af en kompliceret proces, der gik over menigmands forståelse, kan næppe tjene en tydeliggørelse af folkekirkens identitet som evangelisk-luthersk, og da slet ikke, når kun få år efter præsten i Taarbæk, Thorkild Grosbøll, kunne forblive i sit embede, selv om han offentligt havde fremført, at han ikke troede på Gud. Jeg er fuldt ud klar over, at bag dette udsagn gemmer sig en kompliceret teologisk problemstilling – hvilken Gud, hvilket gudsbillede osv. – men en læresag blev ikke rejst, som kunne have afklaret dette, selv om jeg gerne medgiver, at det kan være svært at dømme en præst ud af en kristen kirke, som tror så meget på Jesus, som Thorkild Grosbøll gør. I to år påkaldte den sag sig mest bevågenhed i mediernes af alle sager, og den tjente ikke folkekirkens troværdighed og tydelighed som evangelisk-luthersk kirke. Folk blev kun bekræftet i fordommen om, at man kan tro, hvad man vil i folkekirken, og det gælder også præsterne. Som “rosinen i pølseenden” kom så sagen mod kirketjener Steen Ribers, som også havde med

folkekirkens identitet at gøre, selv om denne sag kun indirekte var en læresag. Han mente og har udtalt sig offentligt om, at tro på reinkarnation er forenelig med den kristne tro. Han fik frakendt sit medlemskab af de kirkelige myndigheder, dommen blev stadfæstet af Landsretten, men omstødt af Højesteret. At sagen drejede sig om noget helt andet, nemlig at hans medlemskab af et menighedsråd ikke længere forekom holdbart med den holdning, han havde, er kendt, og det endelige udfald af dommen er for mig at se aldeles retfærdigt. Meningsundersøgelser har vist, at en fjerdedel af folkekirkens medlemmer anser troen på reinkarnation som forenelig med kristendommen. Men i den store offentlighed tjente heller ikke den en tydeliggørelse af folkekirkens identitet, snarere tværtimod.

På det seneste er problemet med folkekirkens manglende tydelighed som evangelisk-luthersk kirke blevet markeret yderligere ved dannelsen af to netværk, det islamisk-kritiske netværk og det evangelisk-lutherske netværk. Ikke mindst dannelsen af det sidste er tankevækkende. Her er der altså en gruppe mennesker, repræsenterende en bestemt fløj i folkekirken, der så at sige tiltager sig retten til at definere det evangelisk-lutherske ved folkekirken. Og hvad det førstnævnte netværk angår, har nogle af dets medlemmer hørt til dem, der mest energisk har gjort "dogmet" gældende, at ingen kan udtale sig på folkekirkens vegne. De synes i mellemtiden at have skiftet mening.

Der hersker med andre ord et autoritetstomrum i folkekirken. Det er folkekirken ikke ene om. Det er et generelt samfundsproblem. For bare at nævne et ret markant og aktuelt eksempel: Hele diskussionen om, hvad der er karakteristisk for dansk identitet, der så førte til en række kanondannelser for kulturlivets forskellige områder. Processen, der førte til kanondannelserne, har været og er fremdeles omstridt. Med hvilken ret var det de og de personer, der skulle afgøre valget af de værker, der skulle indgå i de respektive kanons, og hvorfor netop de værker og ikke andre? Men hvordan man end vil vurdere det tiltag, viste det et behov for selvbesindelse på noget, som var omstridt, og som forskellige grupper eller politiske fløje søgte at tage patent på. Det er en fuldstændig tilsvarende situation, vi har i folkekirken nu. Hvad med et kanonudvalg med det kommissorium: at skulle klarlægge på basis af Skrift og bekendelse, hvad der i dag må betegnes som karakteristisk for en evangelisk-luthersk kristendomsforståelse? Men hvem skal nedsætte dette udvalg, hvem skal sidde i det,

og hvordan gøre en sådan nutidig evangelisk-luthersk kanon bindende? Tiden er definitivt løbet fra enhver form for generel læretugt! Det har den været længe.

Magter folkekirkens nuværende ledelsesstrukturer folkekirkens identitetsproblemer?

Lad mig her indledningsvis fastslå, at evangelisk-luthersk identitet i bund og grund drejer sig om kristen identitet. Under en luthersk synsvinkel kan den konfessionelle identitet aldrig være et formål i sig selv, men skal tjene en klarere forståelse af det centralt kristelige.

1. Menighedsrådene som repræsenterende det almene præstedømme

Jeg vil igen begynde med menighedsrådene som repræsenterende det almene præstedømme. Formelt set er menighedsrådene i kraft af den erklæring på ære og samvittighed, de har afgivet, moralsk forpligtet til "at ville udføre det dem betroede hverv i troskab mod den danske evangelisk-lutherske folkekirke, så at den kan byde gode vilkår for den kristne menigheds liv og vækst" (Menighedsrådsloven § 7).

Som bekendt kunne tilsidesættelse af troskabserklæringen ifølge tidligere lovgivning medføre udelukkelse af menighedsrådet. Ifølge nuværende menighedsrådslovs § 15 kan et medlem kun udelukkes, når det har mistet sin valgbarhed eller vedholdende forsømmer sine pligter. Derfor er troskabserklæringen kun moralsk og ikke juridisk forpligtende. Men efter Ribers-sagen er der bestræbelser i gang med at ændre dette.³ For Ribers-sagen tydeliggjorde et regulært problem i en rummelig folkekirke.⁴

Kan man fortsat sætte lighedstegn imellem det almene præstedømme i evangelisk-luthersk forstand og alle folkekirkens medlemmer? Den generelt manglende indsigt i

³ Det fremgår også af kirkeministeriets betænkning 1477 *Opgaver i sogn, provsti og stift*, juli 2006, og kirkeministerens forslag af 22. februar 2007 til *Lov om ændring af lov om menighedsråd, lov om valg til menighedsråd og lov om folkekirkens økonomi*, ikke mindst af Bemærkningerne, s. 16-18, dog uden at det "er fundet ... nødvendigt med en særlig gejstlig domstol til at afgøre sådanne sager." Det burde man efter min mening have fundet nødvendigt af retssikkerhedsmæssige grunde.

⁴ L160/2006-07 vedtaget 1. juni 2007 indfører følgende bestemmelse i menighedsrådsvalglæren: "§ 3 a. Et valgt medlem af menighedsrådet, der har bragt sig i afgjort modsætning til folkekirken ved aktivt, vedholdende og offentligt at udbrede synspunkter, der er i åbenlys strid med folkekirkens lære, mister sin valgbarhed. *Stk. 2.* Stiftsøvrigheden træffer afgørelse om valgbarhed efter stk. 1. Stiftsøvrighedens afgørelse kan ikke indbringes for anden administrativ myndighed. *Stk. 3.* Tab af valgbarhed efter stk. 1 gælder for resten af valgperioden."

elementær kristentro blandt folkekirkens medlemmer taget i betragtning kan dette nok være vanskeligt at fastholde, i hvert fald hvad det almene præstedømmes kald til og forpligtelse på at varetage evangeliets rene forkyndelse og sakramenternes rette forvaltning angår. Den religiøsitet, der findes i folkekirken, er en yderst kompleks størrelse, og den holdes ikke mere sammen af en traditionsbaseret, mere eller mindre bevidst konsensus. For at nævne et ganske elementært, men vigtigt eksempel: Kendskab til Den Danske Salmebog.

Ud af denne sammensatte medlemsskare vælges så menighedsrådene. Eller gør de? De udbredte fredsvalg tyder snarere i retning af, at det er den de facto valgmenighed, der er knyttet til en kirke, som menighedsrådenes medlemmer findes fra. Det er der da heller ikke noget at indvende imod, når bare man erkender, at sognestrukturen som folkekirkens basis er ved at blive erstattet af en menighedsstruktur, hvor menigheden ikke nødvendigvis består af en bestemt lokal befolkning, jf. sognebåndsløsningens mulighed. I København ses det ekstremt i visse sogne, hvor størstedelen af et menighedsråds medlemmer er sognebåndsløserne. Så kan man virkelig begynde at spørge, hvor meget samspil der er mellem livet i et sogn og menighedslivet ved sognekirken.

Endvidere viser der sig ofte store vanskeligheder med at få besat pladserne i et menighedsråd, så der sandt at sige ofte stilles meget ringe krav til kandidaternes almenviden om kristendom og folkekirke, bare de er villige til at indtræde. Så ofte er det mennesker, der ikke engang har særlig tilknytning til det lokale menighedsliv. Det får de så ofte, og det er prisværdigt, men sikkert er det bestemt ikke altid. At der ydes en stor administrativ indsats i menighedsrådene, skal der slet ikke stilles spørgsmålstegn ved. Men om de generelt med den bagage, man kan forvente af dem, kan varetage folkekirkens evangelisk-lutherske identitet, kan man godt have sin tvivl om. Og det er problematisk med den vægt, som menighedsråd har ved et præstevalg. Men kan man klandre menighedsrådene for det? Bliver de tilstrækkeligt oplyst, for ikke at sige belært? I hvor høj grad træder det kirkelige embede som læreembede her i karakter? Her spiller jo også den uklarhed ind, der består imellem præsteembedets kompetencer og menighedsrådets kompetencer i deres fælles ansvar for folkekirkens evangelisk-lutherske karakter, selv om der også her er bestræbelser i gang for at afklare dette forhold.⁵

⁵ Jf. note 2.

For at menighedsråd i fremtiden virkelig kan varetage og føre tilsyn med folkekirkens evangelisk-lutherske identitet, skal der et oplysningsarbejde i gang, som især påhviler det kirkelige embede. Menighedsrådsmedlemmer har krav og pligt til videreuddannelse. Er det kirkelige embede rustet til denne opgave? Derom senere.

Allerede Luther havde en forestilling om, at en menighed ikke kun var berettiget til efter prøvelse at kalde en præst, men også til efter prøvelse at afsætte en præst, når han ikke i sin forkyndelse var tro mod evangeliet.⁶ Det er konsekvent, hvis man vil tage det almene præstedømme alvorligt. Som folkekirkens ledelsesstruktur fungerer i øjeblikket, har et menighedsråd mulighed for ved en enstemmig indstilling at effektuere en kaldelse af den præst, de har udset til embedet, men indstille ham eller hende til afsættelse har de ingen mulighed for. Når vi nu har fået loven om domstolsbehandling af læresager, burde der være en mulighed for, at også et menighedsråd kan kræve at få en læresag rejst over for en præst og ikke kun biskoppen eller kirkeministeren. Sidstnævnte vil dog ikke kunne det længere, hvis man følger de overvejelser, der er blevet gjort af en arbejdsgruppe med henblik på en ændring af nævnte lov.

Tilsvarende burde der også kunne rejses en læresag over for enkelte menighedsrådsmedlemmer eller et menighedsråd som helhed, hvis de eller det misrøgter tilsynspligten som repræsenterende det almene præstedømme. Ribers-sagen var aldrig gået galt, hvis den mulighed havde foreligget dengang.

Begge disse her nævnte forhold er at tage konsekvensen af det almene præstedømmes forpligtelse på folkekirkens evangelisk-lutherske identitet og viser endnu tydeligere, hvor vigtigt det er, at menighedsråd som repræsenterende det almene præstedømme er kvalificeret til denne opgave.

2. Det kirkelige embede

Det er især gennem forkyndelse, undervisning og sjælesorg, at det kirkelige embede varetager folkekirkens identitet som evangelisk-luthersk, hvor vægten som nævnt også her ligger på det evangeliske, på evangeliet, og kun implicit på det lutherske. Nu har præstestanden vel altid haft mange farver i tidernes løb, men mon ikke nutidens individualisme og religiøse kompleksitet også her gør sig gældende, så at farverig-

⁶ Jf. Luthers skrift fra 1523 "Hvorledes Skriften forklarer og beviser, at en kristen forsamling eller menighed har ret eller magt til at bedømme enhver lære og til at kalde, indsætte og afsætte lærere", *Luthers Skrifter i Udvalg*, bd. II, s. 49-66, Århus 1980.

dommen og variationsbredden er betydelig større? Og én ting mener jeg i hvert fald at kunne fastslå: Viljen til at lade sig forpligte på en bestemt læretradition i anerkendelse af dens autoritet kan ligge på et meget lille sted hos de fleste af vor tids teologistuderende. Ikke nødvendigvis på grund af uvilje eller modvilje, men ganske enkelt, fordi en sådan forpligtethed forekommer dem yderst fremmed. Kun det, der er afprøvet og accepteret af dem personligt, kan de identificere sig med og føle sig forpligtet på. Og den holdning kan man ret beset ikke klandre dem for. Den er den yderste konsekvens af den reformatoriske forståelse af samvittighedsfrihed. Og at identificere sig med en fælleskirkelig bevidsthed har de svært ved, forståeligt nok, for findes en sådan i det hele taget i folkekirken?

Det betyder, at præster i høj grad fremhæver deres frihedsrettigheder. Uafhængigheden af menighedsrådet i embedsførelsen fremhæves, tilsvarende forkyndelsesfriheden, og man kan spørge, om den ikke næsten ligestilles med religionsfrihed og samvittighedsfrihed, hvilket er en misforståelse. For præsten er ikke frit stillet til at forkynde hvad som helst. Derved opstår der et yderst broget billede af præstestanden og de synspunkter, den repræsenterer, hvilket ganske vist er udtryk for folkekirkens rummelighed, men næppe tjener folkekirkens tydelighed som evangelisk-luthersk kirke.

At der er grænser for rummeligheden, har de forskellige typer af læresager og deres behandling i nyeste tid vist. Men som allerede nævnt, har det næppe tjent tydeligheden bortset fra, at det er blevet markeret, at der er grænser. At der er kredse af præster, der frygter en udvikling i retning af en begrænsning af deres forkyndelsesfrihed, viste debatten omkring Grosbøll-sagen, som også førte til dannelse af et netværk.

Men her hjælper hverken et større antal læresager eller en form for læretugt fra det kirkelige tilsyn. Domstolsbehandlingen af læresager er et værktøj, der i grænsetilfælde kan være gavnligt at have ved hånden, men skal bruges så sjældent som bare muligt. Men det kan godt være, at biskopperne på en mere intensiv måde skal til at varetage den forpligtelse, der påhviler dem som lærere og tilsynsførende i deres stifter og som den øverste gejstlige myndighed i folkekirken. Hvordan man end vender og drejer det, har biskopperne og ikke mindst deres møder som kollegium offentlighedens bevågenhed. For Danmarks biskopper gælder det samme som for præstestanden, nemlig en rimelig, men dog ikke stor, variationsbredde, og gruppen af biskopper er mere overskuelig end præstestanden. Og jeg har da også noteret mig en

større vilje til at trække i samme hammel i spørgsmål, der er væsentlige for folkekirken som helhed.

Gamle dages visitatsordning må finde sin nutidige form. Ifølge *Danske Lov* var biskoppen dengang forpligtet på at mindst én gang hvert tredje år at gennemføre visitats af hvert sogn i stiftet, og det i nært samarbejde med stiftets provster, der igen ifølge *Danske Lov* skal gennemføre en årlig visitats af sognene i deres provsti og holde biskoppen orienteret om, hvordan det kirkelige liv udfolder sig på stedet.⁷ Og både biskoppens og provstens visitatser var bestemt ikke begrænset til et tilsyn med præsterne, men med hele sognet. Det fremgår også klart af lovens bestemmelser, at dette ikke kun gjaldt det rent administrative i sognene og i præsternes embedsførelse, men i høj grad og endnu mere evangeliets forkyndelse og sakramenternes forvaltning og sognebørnenes, ikke mindst skolebørnenes og konfirmandernes fortrolighed med den kristelige børnelærdom. Både provsters og biskoppers embedsforpligtelser ses primært i at være teologiske lærere og vejledere for provstier og stifter.

Det siger sig selv, at med den kolossale forøgelse af den administrative del af provstens og biskoppens embedsførelse, som er sket i det sidste halve århundrede, er det betydeligt vanskeligere at gennemføre visitatser så hyppigt. Men det formindsker ikke nødvendigheden af dem, og at de gennemføres regelmæssigt med en bestemt dagsorden, som præster og menighedsråd på forhånd kan indstille sig på. Jeg er bestemt ikke fortaler for en hierarkisk embedsstruktur. Hverken biskop eller provst er i gejstlig forstand præstens overordnede, men som tilsynsmyndighed er de partnere, som skal give præster og menighedsråd mulighed for at stå til ansvar for, hvad de laver. Hvor tit udfordres menighedsråd til at udarbejde en indberetning om det kirkelige liv i sognet, og hvilke tanker man gør sig om dets fremtid? Hvor tit udfordres præsterne til det samme? Både menighedsråds og præsters arbejde er ofte meget ensomt, og denne ensomhed kan brydes bl.a. ved hyppigere visitatser og ikke mindst det forberedende arbejde til en sådan. Med medarbejder- og udviklingssamtalerne er der gjort en begyndelse, men de er ikke nok. Selvfølgelig skal visitatserne ikke bære præg af at være et kontrolorgan eller en form for læretugt, men gerne være medvirkende til at øge bevidstheden om et fælles ansvar for en fælles evangelisk-luthersk arv hos præster og menighedsråd.

⁷ Jf. *Danske Lov*, Anden Bog, 16. Capitel, stk. 3-6 og 17. Capitel, stk. 5-9.

Prisværdigt er det, at man i de senere år har gjort meget for at øge tilbudene til præsterne om efteruddannelse, og det både på landsplan og på stiftsplan. Her må spørgsmål om folkekirkens evangelisk-lutherske identitet godt fylde mere, og hvordan den i nutiden varetages i folkekirkens forskelligartede praksis. Kort formuleret drejer det sig om forholdet mellem tro og lære og tro og liv, og hvordan det almene præstedømme og det kirkelige embede virker sammen i at kaste lys over dette forhold. Til at varetage denne opgave burde der kunne ansættes stiftsadjunker til at bistå biskoppen i udøvelsen af læreforpligtelsen.

Med den særlige læreforpligtelse, der påhviler biskopperne, har de en forpligtelse til at være folkekirkens talerør i offentligheden, også som kollegium. Den forpligtelse påhviler dem bestemt ikke alene, men hvordan man end vender og drejer det, er de mere i offentlighedens og mediernes søgelys end så mange andre i folkekirken, og de er det i kraft af deres embede på en anden måde, som gør, at de ikke kan mene hvad som helst i forhold til hinanden og bliver nødt til at finde frem til et fælles standpunkt, gerne med tilkendegivelse af forskelle inden for dette fælles standpunkt. Det er skadeligt for tydeligheden i folkekirkens profil, når en gruppe biskopper går sammen om noget og en anden holder sig tilbage.⁸

En anden måde at imødekomme den læremæssige forpligtelse i biskoppens embedsførelse ville måske være indførelse af et årligt "hyrdebrev" til præster og menighedsråd, igen for som samtalepartner at fremme den forpligtende samtale i stiftet.

Endelig har biskopperne en særlig økumenisk forpligtelse. Folkekirken er som en evangelisk-luthersk kirke medlem af *Det Lutherske Verdensforbund*, hvis medlemmer udgøres af stort set alle lutherske kirker i verden. Og endvidere er folkekirken medlem af *Kirkernes Verdensråd*, der består af repræsentanter for de fleste ortodokse og protestantiske kirker i verden. Dette medlemskab er udtryk for, at folkekirken ikke er en lokal afgrænset kristen sekt, men en del af Jesu Kristi verdensomfattende kirke. I globaliseringens tidsalder bliver dette ganske konkret også herhjemme, hvor der i dag eksisterer en hel række mindretalskirker i Danmark, hvis gudstjenestesprog er et andet end dansk, og som får husly og søger tilknytning til folkekirken. Folkekirken er ikke det danske folks kirke, men gudsfolkets kirke i Danmark. Kirkeretligt har folkekirkens økumeniske forpligtelse fundet sit organ i *Det Mellemkirkelige Råd*, der til

⁸ Et eksempel på dette er, at ikke alle biskopper har tilsluttet sig initiativet "Folkekirken og religionsmødet".

dagligt tager sig af folkekirkens økumeniske relationer, og det er godt, at man både fra statens og den kirkelige ledelses side nu også både retlig og i praksis har erkendt folkekirkens økumeniske forpligtelse. Tidlige var *Det mellemkirkelige Råd* nærmest organiseret som et "privatforetagende" med frivilligt støtte fra de særligt interesserede. Jeg kan tage fejl, men mit indtryk er, at samspillet mellem bispekollegiet som helhed og *Det Mellemkirkelige Råd* kunne blive bedre, for sådan er nu den kirkelige verden indrettet, hvad enten man bryder sig om det eller ej, at biskopperne i kraft af deres embede anses for på en særlig måde at være repræsentanter for deres kirker i mødet kirkerne imellem.

3. Samvirke mellem det almene præstedømme og det kirkelige embede

På det lokale plan er strukturen givet i menighedsrådet, hvor præsten har sin selvfulgelige plads. Her er det afgørende, at menighedsrådet ikke misforstår sin rolle i retning af at være arbejdsgiver for præsten, men netop som repræsenterende det almene præstedømme med den kompetenceudøvelse, det som sådant er forpligtet til med en respekt for den kompetenceudøvelse, som præsten i kraft af sit embede er forpligtet til. Og samme respekt må omvendt gælde for præsten i forhold til menighedsrådet. Menighedsrådslovens nuværende § 37, at "Præsten ... i sin embedsvirksomhed, herunder den private sjælesorg, (er) uafhængig af menighedsrådet", er alt for firkanteret formuleret og holder i praksis ikke vand, hvilket allerede fremgår af samme lovs §§ 35 og 38.⁹

Det er for mig at se en overvejelse værd at gøre menighedsmøder til hyppigere forekommende begivenhed end nu. Kun sådan fastholdes menighedsråd også på bevidstheden om, at de rent faktisk repræsenterer nogle andre end sig selv, og at det indebærer en forpligtelse til at lytte og tage pejling af, hvad der er behov for i det kirkelige liv på stedet.

⁹ Derfor er § 37 i nævnte lovforslag af 22. februar 2007, jf. note 2, ændret til følgende ordlyd: "Præsten er i udøvelsen af sin pastorale forpligtelse, herunder sin forkyndelse, sin sjælesorg og sin undervisning, uafhængig af menighedsrådet." Om den præcisering er tilstrækkelig, forekommer mig tvivlsomt. Det gælder selvsagt for forkyndelsens indhold, så længe den er i overensstemmelse med folkekirkens bekendelsesgrundlag i vid forstand, og for sjælesorgen, men hvad med måden at forkynde på, forståeligheden af den? Og for undervisningens vedkommende er der da klart en overlappning af ansvarsområderne, så snart vi kommer ind på ressourcerne og bevillingerne. I virkeligheden er det nok meget svært at sætte dette nødvendige samspil på en formel.

I provstiudvalgene sker der rent faktisk jo også et samvirke mellem det almene præstedømme og det kirkelige embede, og spørgsmålet er da, om ikke provstiudvalgene skal blive til regulære provstiråd med en udvidet kompetence i sammenligning med den, de har i dag, hvilket så igen kræver en afklaring af kompetencefordelingen mellem menighedsråd og provstiråd, igen i forhold til det kirkelige embede, hvor jo også provstens kompetence og forpligtelse i forhold til præsten må klarlægges og vice versa.¹⁰

På stiftsplan er forsøgene med at danne stiftsråd med diverse underudvalg et tiltag, der går i samme retning, en intensivering af samspillet mellem det almene præstedømme og det kirkelige embede, her især det biskoppelige embede.¹¹ Nødvendigheden af at tænke og lede på flere niveauer er ved at gå op for de kirkelige myndigheder. På det lokale plan, på menigheds- og sogneplanet kan alle de udfordringer, folkekirken møder i dag, ikke løses. Samarbejde mellem sognene på provstiplan er nødvendigt, og tilsvarende forholder det sig på stiftsplan. Der er opgaver, som kun stiftet kan magte at løse.¹²

Men i forhold til bispekollegiet mangler der stadig et organ for et sådant samspil. Det har flere årsager. En årsag er, at der ganske enkelt savnes en lovgivning omkring biskoppernes forsamling. Derfor må de heller ikke kaldes for et kollegium. Men retligt set opererer de i en gråzone. Der eksisterer mig bekendt ingen lovfæstet forretningsorden, som der gør for menighedsrådene. På deres regelmæssige møder tager biskopperne stilling til centrale forhold i folkekirken og træffer afgørelser, der gerne skulle blive bindende for folkekirken som helhed. De gør det selvfølgelig ikke egenrådigt. De har for det meste forhørt sig i menighedsrådsforeningen, i præsteforeningen, i de forskellige kirkelige funktionærforeninger, i Kirkeligt Samfund, i Indre

¹⁰ Jf. den i note 2 anførte betænkning, der gør sig grundige overvejelser desangående.

¹¹ Jf. også her de overvejelser hertil, der er gjort i anførte betænkning. Kirkeministeriet har igangsat en evaluering af forsøgene med stiftsrådene.

¹² Som organ for et samspil mellem det almene præstedømme og det kirkelige embede kunne man også pege på et *lærenævn*, i hvilket repræsentanter selvsagt både for det almene præstedømme og for det kirkelige embede burde have sæde foruden anden faglig kompetence. Dets funktion kunne svare til *Det Ethiske Råds*. Det kunne på eget initiativ tage spørgsmål op, der stod til debat i kirken. Det kunne også fungere som den instans, der vurderede, om det i klagesager drejede sig om lærespørgsmål, som der så skulle rejses en læresag om. Det kunne fungere som mæglende instans, inden det blev til en læresag. Jeg har undladt at behandle lærenævnet nærmere her, fordi Hans Gammeltoft-Hansen i sit bidrag går nærmere ind på det.

Mission, i kirkeministeriet o.a., måske ikke hver gang alle steder, så høringsprocedu-
ren må nok karakteriseres som selektiv og vilkårlig.

En anden årsag kan være, at man fra politisk hold, dvs. fra kirkeministeriets side, ikke er interesseret i en sådan lovgivning om bispekollegiet, fordi det ville indebære, at den centrale styring af folkekirken så blev flyttet fra ministeriet til bispekollegiet. Man vil ganske enkelt ikke slippe magten. Der er i den senere tid fra kirkeministeriets side henlagt en del beføjelser til stiftsøvrigheden i de enkelte stifter og dermed jo også til biskopperne, men som på andre områder i statens forvaltning modsvares decentraliseringen af en styrkelse af den centrale styring på vigtige områder. Men en lovgivning om bispekollegiet ville nødvendiggøre oprettelse af et centralt kirkeråd, svarende til stiftsrådene, for at sikre samspillet mellem det almene præstedømme og det kirkelige embede også på det højeste niveau, for at folkekirken ikke skal ende som en bispestyret kirke. Og har man sagt kirkeråd, må man også sige synode, eller hvad man nu vil kalde den folkeforsamling, som kirkerådet skal vælges af og stå til ansvar over for. Da ville man være i gang med det lovgivningsværk, der ville føre til at give folkekirken den forfatning, som den ifølge § 66 i grundloven har fået løfte om.

Man må snarere sige tværtimod. For tiden foregår der i al stilhed i kirkeministeriet færdiggørelse af en række love på yderst vigtige områder i folkekirken, uden tvivl et dygtigt lovgivningsarbejde, men for mig at se med den virkning, at det cementerer den tætte forbindelse mellem stat og kirke yderligere, og det netop i en tid, hvor røsterne, der ønsker en større selvstændiggørelse af folkekirken i forhold til staten uden at bryde selve forbindelsen, er blevet flere og højere. Disse røster søger man fra kirkeministeriets side at dysse ned ved at give muligheden for landsråd, der inden for centrale områder i forvaltningen skal rådgive kirkeministeriet, f.eks. i forvaltningen af Fællesfonden.

Konklusionen må da være, at medens man på sogne-, provsti- og stiftsplan i stigende grad i de senere år har søgt at udvikle strukturer, der kommer det nødvendige samvirke mellem det almene præstedømme og det kirkelige embede i møde, så savnes disse strukturer fremdeles på den centrale styrings plan. Her er folkekirken stadigvæk en del af det statslige forvaltningsvæsen, en "fyrstekirke". Og uanset alle forsikringer om trofasthed mod folkekirkens evangelisk-lutherske grundlag har man i

forholdet mellem stat og kirke ikke holdt sig to-regimente-læren eftertrykkelig ved at nægte folkekirken status som juridisk person.¹³

Det overordnede spørgsmål for disse overvejelser har været, om folkekirken med sine nuværende strukturer kan leve op til varetagelsen af sin evangelisk-lutherske identitet, som ikke mindst i vor tid er så nødvendig. Det burde være muligt på sogne-, provsti- og stiftsplan, men det nødvendiggør som fremført en langt større satsning på et myndig- og ansvarliggørende oplysningsarbejde. Derimod mangler der en struktur på det centrale plan, en fælles ledelse i folkekirkens eget regi, som tegner folkekirkens profil. Det kan et kirkeministerium ikke og bør det heller ikke. Manglen på en sådan fælles ledelse viser sig bl.a. ved, at der tages mange frugtbare initiativer rundt omkring på områder, der vedkommer hele folkekirken, men de løber ofte ud i sandet, fordi ingen fælles instans samordner dem eller tager beslutning om, hvilket initiativ det lønner sig at satse på og gøre til folkekirkens som helhed. Her viser det sig også som et problem, at folkekirken heller ikke er herre i eget hus, hvad angår dens økonomi, og derfor heller ikke kan foretage en selvstændig ressourcefordeling.

Men for en dybere betragtning kommer et langt væsentligere problem i spil, som folkekirken har til fælles med samfundet som helhed: Borgeren er blevet erstattet af brugeren. Der tales i disse tider meget om, at det gælder om at fremme sammenhængskraften og en fælles ansvarsbevidsthed i det danske samfund. Samtidig driver man en kontraktpolitik, der lover at imødekomme vælgernes ønsker, og som sådan appellerer man til dem som brugere og ikke som borgere. Det er en selvmodsigelse, og den fremmer individualismen i samfundet. Men brugerholdningen har også smittet af på store dele af kirkefolket. Folkekirken betragtes som en institution, der skal servicere sine medlemmer med de religiøse ydelser, de har et personligt behov for. Det kan man ikke fortænke medlemmerne i. Det lægger folkekirken som statsstyret

¹³ Jf. hertil mit bidrag til *Kirkeretsantologi* 2004, "Læren om de to riger eller om de to regimente i evangelisk-luthersk perspektiv som et spørgsmål til kirkeretten", s. 13-29. En misforståelse må afværges. En kirke kan ikke som institution betragtet identificeres rent med det åndelige regimente. Det udøves igennem forkyndelse, sjælesorg og undervisning. Som institution betragtet er kirken i sig selv en udøvelse af de to regimente, da alt, hvad der må henregnes til forvaltning og lignende, må bestemmes som et verdsligt regimente. Men hvorfor kan så ikke staten tage sig af den forvaltningsmæssige side af kirkens liv? Fordi den moderne stat ikke forstår sig selv som udøver af et regimente, som den har fra Gud, men som autonom. Kirken må derimod i udøvelsen af sit selvstyre hele tiden spørge, om den kommer i konflikt med sin varetagelse af Guds åndelige regimente.

institution op til, og det smitter af også på det lokale menighedsliv. Det, der skal til, er, folkekirkens medlemmer kommer til at føle og tage et langt større medansvar for det kirkelige liv og mærke det ganske konkret, at tager de ikke dette medansvar, så mister de på længere sigt deres kirke. En sådan ansvarsbevidsthed kan fremmes ved strukturelle ændringer, der pålægger kirkefolket ikke mindst på centralt plan et selvstændigt ansvar, men nok er det ikke. Det skal der nok en folkelig og kristelig vækkelse til.

Modernisering af den folkekirkelige organisation set fra kirkeministeriet¹

Departementschef Jacob Heinsen

Jeg er blevet bedt om at komme med et oplæg under årsmødets overordnede tema "Folkekirken – en organisation under forandring". Og som der stod i invitationen, ville det være særligt interessant, hvis jeg ikke helt havde lagt den "finansministerielle betragtningsmåde" bag mig. Det skal jeg så prøve at leve op til.

Selskab for Kirkeret har jo til formål at dyrke et bestemt *eksternt* blik på folkekirken, nemlig juraens. Jeg vil i det følgende søge at give nogle indblik på folkekirken fra *andre* samfundsvidenskaber, nemlig økonomien, sociologien og politologien. Der er i alle tilfælde tale om beskrivelser udefra og derfor beskrivelser, der i et eller andet omfang er fremmede i forhold til genstanden. Det er jo teologien, vi skal gå til, hvis vi vil finde kirkens refleksion over sig selv. Men hvis man kan sige, at teologien giver den centrale belysning af kirken, så kan det jo også være nyttigt at supplere med forskellige former for sidelys, der sætter fokus på forhold, der ellers henligger i det dunkle. Jeg vil i det følgende give nogle eksempler på, hvordan udvalgte problemstillinger tager sig ud i økonomiens, sociologiens og politologiens belysning. Som afslutning vil jeg samle op på, hvad vi på den baggrund kan sige om de udfordringer, som folkekirken står over for i dag.

Økonomien

Der er ikke nogen stærk tradition for at anvende økonomisk teori i forhold til folkekirken. Og det kan der jo være mange grunde til. Der er meget andet i livet end økonomi, og økonomi kan jo aldrig være det vigtigste for folkekirken – selv om man nu godt kunne forledes til at tro det modsatte ud fra de sidste par års debatter. At beskæftige sig med økonomi i folkekirken er et nødvendigt onde. Ligesom det gælder for samfundet i øvrigt, så kommer man ikke uden om at tage behørigt hensyn til økonomiens love også inden for folkekirken.

¹ Oplæg ved Selskab for Kirkerets årsmøde den 3. oktober 2005.

Den økonomiske teori antager, at verden består af rationelle individer, som inden for de givne institutionelle rammer maksimerer deres nytte – og det vil i praksis sige deres materielle velfærd målt i penge. Pointen i den økonomiske teori er netop, at når mennesker inden for visse rammer handler egoistisk, så fører det på samfundsniveau til et resultat, der også er gunstigt for helheden. Det er Adam Smiths “usynlige hånd”. Vi forventer ikke at få vores middag som følge af slagterens, bryggerens og bagerens næstekærlighed, men fordi de hver især følger deres egeninteresse.

Ud fra økonomiens synspunkt er menneskene altså stræbsomme egoister. Og som sådan ligger økonomiens menneskesyn i grunden ikke så langt fra en luthersk forståelse af mennesket, som – med den augsburgske bekendelses ord – er født “med synd, det vil sige uden frygt for Gud, uden tillid til Gud og med begær” (CA 1). Dette begær, det er jo netop menneskets egoistiske stræben. Så afstanden til Adam Smith er måske ikke så stor.

Jeg vil i det følgende koncentrere mig om *kirkeskatten*, da det jo er et emne, der i sagens natur lægger op til en økonomisk betragtning. Kirkeskatten dækker ca. 80 pct. af folkekirkens udgifter og er dermed så langt den vigtigste indtægtskilde.

Her kan økonomisk teori levere et begreb om *priselasticitet*, som det er værd at holde sig for øje i forbindelse med overvejelser om kirkeskattesatsens størrelse. Kirkeskatten er jo til trods for navnet ikke en skat i og med, at man kan undgå den ved at melde sig ud, men snarere en slags medlemskontingent – og dermed ud fra en økonomisk betragtning en betaling for de tjenesteydelser, man modtager eller i hvert fald får retten til at modtage ved at være medlem.

Her må vi antage, at der gælder det samme som for alle mulige andre varer og tjenesteydelser: når prisen stiger, falder efterspørgslen. Det er, hvad priselasticitet handler om: når prisen går op, går efterspørgslen ned og omvendt. Og jo større påvirkning der er på efterspørgslen, desto større er priselasticiteten. Hvis en stigning i prisen på 10 procent fører til et fald i efterspørgslen, der er mindre end 10 procent, så siger man, at efterspørgslen er *uelastisk*. Hvis en stigning i prisen på 10 procent fører til et fald i efterspørgslen, der er større end 10 procent, er efterspørgslen *elastisk*. For eksempel er efterspørgslen på benzin temmelig uelastisk. Selv om prisen er steget stærkt de sidste måneder, er der næppe mange af de inkarnerede bilister, der måtte være til stede hér, der har skænket det en tanke at skifte til offentlig transport af den grund. Efterspørgslen på sådan noget som charterrejser er derimod elastisk. Lavere priser fører til en endnu større vækst i antallet af rejsende.

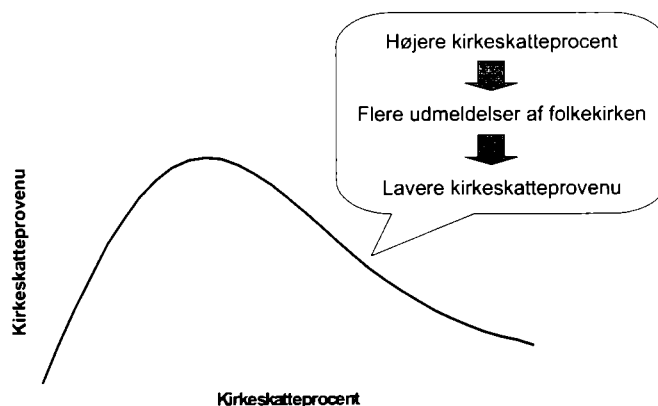
Priselasticiteten afhænger altså af prisen på varen. Typisk er det sådan, at jo dyrere varen bliver, jo højere bliver priselasticiteten. Til sidst kan prisen blive så høj, at der slet ikke bliver solgt noget af den.

Hvor stor priselasticiteten er i forhold til medlemskab af folkekirken, er der mig bekendt til dato ikke foretaget nogen analyser af. Og det selv om det er et forhold, der har afgørende betydning for folkekirkens økonomi fremover. Er medlemskabet af folkekirken elastisk eller uelastisk? Vi ved det ikke, men som der står i den økonomiske lærebog: *Det afgørende for størrelsen af priselasticiteten er, hvor let forbrugerne kan substituere med et andet gode, der opfylder omtrent den samme funktion.*

Hvad kan substituere et medlemskab af folkekirken? Er det Islam, som der ifølge pressen er stadig flere danskere, der konverterer til? Er det pendulsvingning eller andre former for spiritualisme? Auralæsning? Sten og krystaller? Eller er det også sådan noget som heavy rock, hvor man ved tilstrækkelig intensiv headbanging vel nok kan få en transcendent oplevelse? Eller er det ingenting? Har kirken en funktion, der bare kan undværes?

Priselasticiteten indebærer, at der er en *absolut grænse* for folkekirkens muligheder for at opnå provenu fra kirkeskatten. Ved et bestemt niveau for kirkeskatten vil der ske det, at hvis skatten sættes yderligere op, så modsvares det af et tilsvarende fald i medlemskabet. Så til trods for forhøjelsen af *skatteprocenten* bliver *skatteprovenuet* ikke forøget. Yderligere skatteforhøjelser giver i så fald ikke højere, men lavere provenu. Herfra er der med andre ord ikke andet valg end at spænde livremmen ind.

Kirkeskatteprocent og kirkeskatteprovenu



Vi kan tegne sådan en kurve. Ved en skat på 0 procent kommer der naturligvis ikke noget provenu fra kirkeskatten. Ved en skat på et par procent kommer der heller ikke noget provenu, for så er der ingen medlemmer. Der kritiske spørgsmål er nu, hvor tæt de nuværende 0,87 procent er fra toppen. For når man har nået toppen, så er man inde i en ond cirkel, hvor skatteforhøjelser og stigende udmeldelser forstærker hinanden.

Jeg vil i alle tilfælde tillade mig at komme med en hypotese: Ved den nuværende gennemsnitlige kirkeskat på 0,87 procent er efterspørgslen uelastisk. Der vil stadigvæk kunne hentes flere penge ud af medlemmerne. Men vi er ret tæt på toppen. Hvis kirkeskatten på landsplan kommer over 1 procent, begynder medlemstallet at falde kraftigt. Og hvis vi nærmer os 2 procent, så er der kun kernemedlemmerne tilbage.

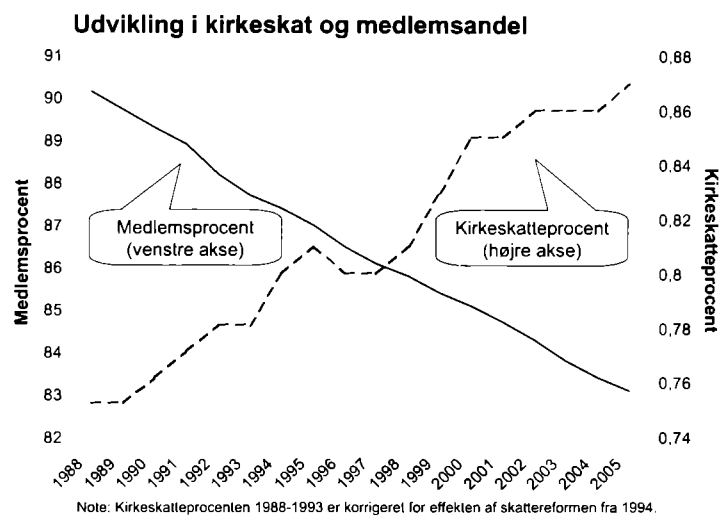
Der er sandsynligvis ikke den samme priselasticitet i hele landet. De kirkeskatteprocenter, der er i en række landkommuner, ville sandsynligvis føre til betydelig medlemsflugt i Nordsjælland. Men det forhold, at folk er mere sarte over for kirkeskatteprocenten i de nordlige forstæder, det har økonomien også et begreb om, nemlig *indkomstelasticitet*. Indkomstelasticiteten er et udtryk for, hvor meget efterspørgslen stiger, når indkomsten stiger. De fleste varer har en positiv indkomstelasticitet: Vi efterspørger mere af dem, hvis vi bliver rigere. Hvis efterspørgslen stiger mere end indkomsten, taler vi om et *luksusgode*. Som eksempel kan vi tage en Gucci-taske. Jo rigere folk bliver, jo større del af indkomsten bruger de på Gucci-tasker. Hvis efterspørgslen stiger mindre end indkomsten, er det et *nødvendighedsgode*. Det er for eksempel en cykel. Hvis vi bliver rigere, køber vi en dyrere og bedre cykel, men vi bruger alligevel en mindre del af vores indkomst på cykelindkøb. Endelig er der såkaldte *inferiøre goder*; de har en negativ indkomstelasticitet. Det er for eksempel hvidkål: det efterspørger vi mindre af, jo rigere vi bliver.

Så kan vi jo stille spørgsmålet: Hvad ligner folkekirken mest: en Gucci-taske, en cykel eller et hvidkålshoved? Det kan man jo tænke lidt over.

Men det er en særlig finte ved medlemskab af folkekirken, at prisen på medlemskabet *uundgåeligt* stiger, når man bliver rigere. For medlemskabet betales jo med en fast procentdel af ens skattepligtige indkomst. Det gælder ikke for særlig mange andre varer og tjenester i dette samfund. En liter mælk koster det samme for en milliardær som for en kontanthjælpsmodtager. Men medlemskabet af folkekirken kommer man helt automatisk til at betale mere for, når man bliver rigere. Så hvis medlemskab *ikke* er et luksusgode, men snarere et nødvendighedsgode, så har folkekirken et pro-

blem. For så betyder det, at jo rigere folk bliver, jo lavere skal kirkeskatteprocenten være, for at man kan beholde dem som medlemmer.

Summa summarum er, at det ikke er skattestoppet for landskirkeskatten, der udgør problemet for folkekirken økonomi, men det forhold, at en temmelig stor del af medlemmerne sidder temmelig yderligt på kirkebænkene. De 83 procent af befolkningen, der i dag er medlem af folkekirken, er faktisk et meget højt medlemstal.

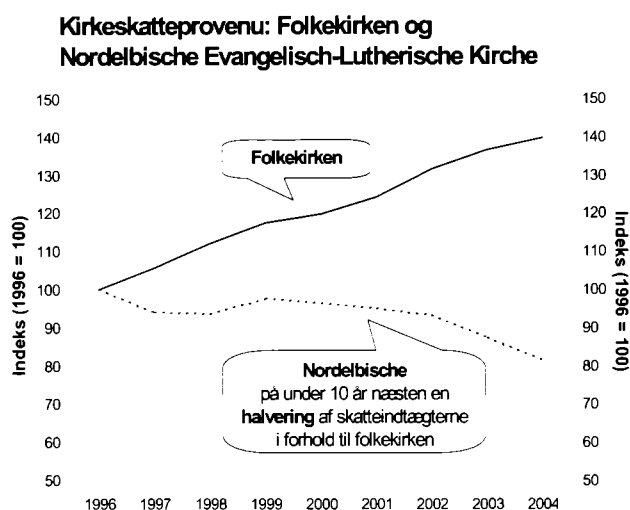


I en tid, hvor folkekirken medlemsandel falder med $\frac{1}{2}$ procent-point år for år, er det derfor ikke særlig fremtidssikkert at blive ved med at hæve kirkeskatteprocenten, sådan som det er sket de sidste 15 år. Hvis udviklingen fortsætter, er det kun et spørgsmål om, *hvornår* folkekirken når frem til afgrunden!

Jamen stop! – vil indvendingen måske lyde – man kan da ikke ligestille medlemskab af folkekirken med medlemskab af en fitness-klub eller en biografur. Det påstår jeg nu heller ikke. Der er en verden til forskel på indholdet. Påstanden er alene, at der er mange mennesker, der ud over at forholde sig religiøst eller måske politisk til deres medlemskab af folkekirken *også* forholder sig økonomisk til medlemskabet. Det har vi måske ikke set så meget til endnu. Men her skal vi passe på ikke at indgive hinanden en falsk tryghed. Kig bare til vore nærmeste naboer i Sverige og i Tyskland og se, hvordan udviklingen er dér. Eller tænk på en familie, der sidder i et nyhver-

vet hus, købt med afdragsfrie lån til op over skorstenen. Hvor skal de spare, hvis renten næste år går i vejret, og tvangsauktionen truer?

Hvis man vil se, hvor galt det kan gå og hvor hurtigt, skal man bare vende blikket mod vores nabokirke mod syd: Nordelbische Evangelisch-Lutherische Kirche. Her er kirkeskatteprovenuet på 10 år nærmest faldet til det halve i forhold til den udvikling, vi har oplevet i Danmark.



Og så er der yderligere det særlige ved medlemskabet af folkekirken, at man i det store og hele kan nyde medlemskabets fordele uden at være medlem. Kirkerne er åbne for alle, også til gudstjeneste. Gift kan man blive i kirken, bare den ene part er medlem. Barnet kan også blive døbt. Og når den forhærdede synder så dør, så banker den grådkvalte enke på præstens dør og siger, at han mente det slet ikke, hans sidste ønske var at få en kirkelig begravelse.

Jeg siger ikke, at det skal være anderledes. Tværtimod. Der skal ikke sidde en kirketjener i våbenhuset og checke folks selvangivelser, inden de bliver lukket ind. En folkekirke skal være åben – også mere åben, end det er ret og rimeligt.

Men det betyder, at udfordringen i forhold til kirkeskatten bliver endnu større. Først er der problemet med priselasticiteten: at der kommer et punkt, hvor det ikke giver større, men mindre provenu at sætte kirkeskatteprocenten op. Så er der problemet med indkomstelasticiteten: at jo rigere folk bliver, jo lavere er den procentsats

for kirkeskatten, hvor folk begynder at melde sig ud. Og endelig for det tredje: at folk får stort set samme service af folkekirken, hvad enten de er medlemmer eller ej.

Sociologi

Jeg vil nu forlade økonomien og gå videre til sociologien. Ikke religionssociologien vel at mærke, men et af sociologiens kerneområder: studiet af organisationer. Og det er på mange måder en betragtningsmåde, der ligger lige til højrebænet i forhold til kirken. For er kirken ikke netop en organisation? Og har meget af den uklarhed, der unægtelig kendetegner folkekirken, ikke sin rod i, at folkekirken ikke i tilstrækkeligt omfang er klart udviklet *som* organisation?

Vi må på denne baggrund stille spørgsmålet: Hvad er forholdet mellem kirken som et fællesskab om den kristne tro – det, der i trosbekendelsen betegnes “de helliges samfund” – og så kirken som organisation?

Hvis vi begynder med at kaste et blik på de andre kristne kirker og de øvrige trossamfund, springer det i øjnene, at der er meget store forskelle på trossamfundenes grad af formel organisering. Romerkirken var og er om noget en organisation med dertil hørende embedshierarki og autoritetsforhold – og med paven som arbejdende bestyrelsesformand på livstid. Omvendt er der trossamfund, som for eksempel buddhismen, der klarer sig med en meget lav organiseringsgrad og med en løs kobling mellem de forskellige relevante organisationer – typisk templer og klostre.

Dette peger i retning af, at forholdet mellem trossamfund og organisation ikke er helt ligetil. Trossamfund kan eksistere og udbredes selv med en meget lav grad af formel organisering. For at forstå hvorfor, må vi gå tættere på en sociologisk beskrivelse af organisationer. Jeg vil kort se på fire centrale dimensioner ved organisationer: struktur, mål, deltagere og teknologi.

Hvis vi ser på *deltagelsen* først, så afhænger denne deltagelses karakter af organisationens art. For virksomheder taler vi om de ansatte, for skolen om lærere og elever, og for så vidt angår den evangelisk-lutherske kirke i Danmark, taler vi – i hvert fald siden statskirken blev til folkekirke – om medlemmer. Hvor det i romerkirken er gejstligheden, der konstituerer organisationen, må det først og fremmest være medlemmerne, der konstituerer folkekirken.

Forstået som kristen forsamling er kirken åbenlyst ikke nogen organisation. Det ses alene af, at spørgsmålet om medlemskab jo ikke står til afgørelse for os her på

jorden. Det er ikke til at sige, hvem der er de sande medlemmer. Skarpere kan modsætningen til en forestilling om kirken som organisation næppe tegnes op.

Med grundlovens religionsfrihed følger muligheden af at melde sig ud af kirken. Når medlemskab ikke længere, som i statskirken, er tvunget, men frivilligt, så må medlemskabet betragtes som et resultat af et valg. Og det fører os over i en betragtning af organisationens *mål*.

I andre sammenhænge ville en beslutning om medlemskab set fra organisationens ledelses side kunne ses som et aktiv, som organisationen kan trække på i forhold til en realisering af organisationens målsætninger. En organisation er således kendetegnet ved, at den i et eller andet omfang kan forpligte deltagerne i forhold til organisationens beslutninger. En ansat i en virksomhed må være loyal over for organisationens – og det vil for det meste sige chefens – beslutninger, hvis det ikke skal have konsekvenser for medlemskabet.

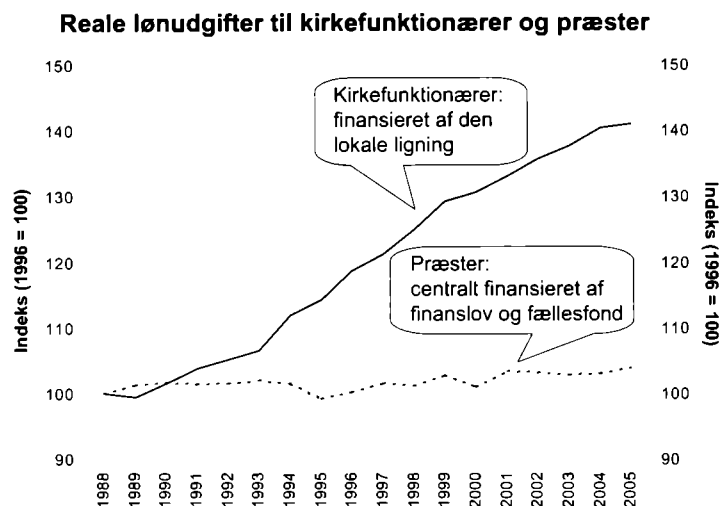
Men her mangler kirken det ellers helt afgørende kendetegn for organisationer – et gennemgående beslutningssystem, der også omfatter medlemmerne. Forestillingen om kirken som trosfællesskab støder altså igen sammen med forestillingen om kirken som en medlemsorganisation. Man kunne så antage, at det netop var dogmatikkens opgave at skabe denne forbindelse mellem organisationens mål og medlemmernes opfattelser og handlinger. Data siger imidlertid noget andet. Nemlig at der kun er en løs forbindelse mellem dogmatikken og beslutning om medlemskab, idet meget store dele af medlemmerne afviger fra læren på centrale punkter. Direkte adspurgt er det kun godt 60 procent af den danske befolkning der siger, at de tror på Gud. Og af dem er det nok et par procent-point, der tror på Allah. Så det er ligegodt en hel del mindre end folkekirkens medlemsprocent, som p.t. er på ca. 83 procent.

Med til folkekirkens noget ambivalente status som organisation hører også en *struktur* med temmelig uklare autoritets- og ledelsesforhold. Lokalt er der en bestyrelse, menighedsrådet. Men den for "produktionsprocessen" vigtigste ansatte, præsten, har bestyrelsen ikke nogen myndighed over. Dette bliver oftest beskrevet som et spørgsmål om præstens forkyndelsesfrihed, men denne måde at stille det op på er i grunden misvisende. For præsten kan ret beset ikke have nogen forkyndelsesfrihed forstået som en frihed til at forkynde, hvad han eller hun måtte have lyst til. Præsten har tværtimod en pligt til – som det hedder i præsteløftet – at forkynde Guds ord rent og purt. Og *netop derfor* kan præstens forkyndelse ikke underlægges menighedsrådets demokratiske flertalsbeslutninger.

Kirkens *teknologier* er meget enkle: Ordets forkyndelse, dåbens og nadverens ritualer, bønner og salmesangen trækker deres kontinuitet gennem århundrederne. I modsætning til, hvad der gælder for fabriksproduktionen eller det administrative bureaukрати, forbedrer graden af organisering ikke i noget synderligt omfang muligheden for relevant teknologianvendelse.

Sammenfattende kan man sige, at kirken som organisation nok kan være en nødvendighed, men at det at være en organisation ikke passer særlig godt til kirkens primære formål, at være et trosfællesskab. Noget tilsvarende kendes også fra andre sammenhænge. For eksempel passer det at være en organisation heller ikke alt for godt til universiteterne. Det er den endeløse debat om universiteternes ledelse og om den frie forskning et vidnesbyrd om.

Kirken er som organisation kendetegnet ved, at det er vanskeligt at operationalisere organisationens formål. Hvordan skal man afgøre, om målet er nået? Hvad er forholdet mellem målet på den ene side og de forskellige midler, som organisationen kan bringe i bevægelse, på den anden? I en sådan situation – siger organisationsteorien – reagerer organisationer ofte med en forskydning mellem mål og midler. Det, der egentlig blot er midler, bliver gjort til erstatningsmålsætninger for organisationen. Det handler nu ikke længere om menneskets frelse, men om at få afholdt kirkekoncerter, bygget sognegårde, ansat mere personale og så videre. Det er måske det, der afspejler sig i den enorme vækst, der i de senere år har været i antallet af kirkefunktionærer: en vækst på over 40 procent siden 1988.



Politologi

Jeg vil afslutte min tur gennem de samfundsvidenskabelige discipliner med at se nærmere på et politologisk spørgsmål, nemlig spørgsmålet om magten inden for folkekirken.

Når juraen har været ledetråd til forståelsen af kirken som organisation, så har det ført til et spørgsmål om fordelingen af kompetencer. Fra en politologisk betragtning kan kompetencer bestemt være af afgørende betydning for magt og indflydelse. Men politologiens pointe er netop, at man må skelne mellem de *formelle* kompetenceforhold og den *reelle* magt og indflydelse. For magt kan også have sit grundlag i andet end kompetencer, for eksempel i økonomiske ressourcer. Og vi kan i den forstand også betragte teologisk autoritet som en magt-ressource.

Folkekirken er i kirkeretten blevet bestemt som et *statsligt forvaltningsvæsen*. Dette blandt andet ud fra en analyse af, at der ikke er nogen former for sagsforhold inden for folkekirken, som statsmagten ikke kan bestemme, og som statsmagten ikke også lejlighedsvis faktisk har bestemt. Det gælder også de såkaldte indre anliggender. Men hvis man deraf slutter, at kirkeministeren har al magt i folkekirken, så tager man fejl. En politologisk analyse vil snarere nå til det resultat, at der er en række *magt-centre*: ministeren naturligvis og folketinget med dets kirkeudvalg, men også biskopperne, Landsforeningen af Menighedsråd, de kirkelige retninger og de faglige organi-

sationer. Og videre, at den centrale magt på mange områder er begrænset i forhold til de lokale myndigheder og embeder, for eksempel – og mest tydeligt – hvad angår indflydelsen på den lokale økonomi.

Dette kan ud fra en negativ vurdering beskrives således, at ingen ved, hvem der bestemmer i folkekirken. Men ud fra en mere positiv vurdering kunne man sige, at folkekirken politisk kan beskrives som et *pluralistisk* system, hvor magten er fordelt mellem mange forskellige aktører. Og et system, hvor der er “checks and balances”, det vil sige, hvor de forskellige magtcentre kontrollerer og afbalancerer hinanden.

Et pluralistisk system er ikke et, der træffer hurtige afgørelser, når det stilles over for nye udfordringer. Det kan tit være en svaghed. Hvis aktørerne er uenige, er de ofte i stand til at holde hinanden i skak, så ingenting kan gennemføres. Men det kan også være en styrke, for det betyder, at der som hovedregel ikke bliver gennemført noget, som ikke nyder bred opbakning. Det er med til at sikre rummeligheden.

Og her er vi endog i den forunderlige situation, at der er lovgivet om spørgsmålet. I betænkningen til lovforslaget om folkekirkens deltagelse i mellemkirkeligt arbejde fra 1989 hedder det således: “Det er magtpåliggende for flertallet at understrege, at Det Mellemkirkelige Råd, også efter at det bliver sammensat efter demokratiske regler, ikke har synodal karakter. Under møder og konferencer tegner deltagerne således kun deres egne synspunkter. Der er fortsat ingen, der kan udtale sig på folkekirkens vegne.”

Vi kan sige, at folketinget her med denne negative afgrænsning også peger i retning af, at folkekirken i sin politiske organisering skal være pluralistisk. Der skal ikke kunne være nogen, der kan kapitalisere kirkens ressourcer til egne politiske formål. Kun derved kan kirken holde sig fri til at tjene sit formål: at forkynde evangeliet.

Udfordringer for folkekirken

I forlængelse af de tre perspektiver, som jeg har skitseret ovenfor – økonomiens, sociologiens og politologiens – kan udfordringen for folkekirken formuleres som følger:

- at få styr på økonomien – og sætte kirkeskatten ned
- at øge handlekraften især lokalt – uden at blive “for meget” organisation

- at få tilstrækkelig frihed udadtil – men bevare og befæste pluralismen

Det første punkt: At få styr på økonomien – og sætte kirkeskatten ned

Det handler i første række om at få ændret de regler, som tilskynder til handlinger, der selv om de er fornuftige i det nære perspektiv, er ufornuftige for helheden og fører til en udgiftsvækst, som ingen har ønsket. Derfor skal ansvar for beslutningerne og ansvar for finansieringen heraf også så vidt muligt følges ad.

I anden omgang – og mere konkret – handler det om at få standset og vendt den stærke vækst i udgifterne til kirkefunktionærer. Det er i dag den væsentligste udgiftsdriver i folkekirken, som det også fremgik af den tidligere figur. Og det er vel at mærke et udgiftsområde, der kun har en indirekte betydning for kirkens primære funktion.

Det hænger sammen med målsætningen om at sætte kirkeskatten ned. Hvis vi ser over en 15-årig periode, er den gennemsnitlige kirkeskatteprocent steget fra 0,75 til 0,87 (når der er korrigeret for effekten af skattereformen fra 1994). Som jeg var inde på tidligere, må vi indstille os på, at væksten er forbi. Der er utvivlsomt medlemmer, der gerne vil betale mere. Men der er også medlemmer, der ikke vil, og hvor en yderligere forhøjelse vil være lige netop det, der får dem til at melde sig ud. Og hertil kommer så et underliggende fald i antallet af medlemmer som følge af demografien og dåbsprocenten.

Det betyder alt i alt, at folkekirken må begynde at vænne sig til en økonomi, der ikke vokser, men tværtimod *skrumper* år for år. Det betyder, at *prioritering* vil blive stadig vigtigere. Men hvis prioriteringen overhovedet skal være mulig, så skal fleksibiliteten øges inden for alle områder af folkekirken, så der bliver reelle valgmuligheder at prioritere imellem. For ellers rammer prioriteringen altid det, der peger fremad, det nye, for det er det eneste, der endnu ikke er låst fast i eksisterende forpligtelser.

Det andet punkt: At øge handlekraften – uden at blive "for meget" organisation.

De senere års decentralisering er blevet kritiseret for, at der reelt var tale om en "decentralisering til magtesløshed", fordi der ikke lokalt er kapacitet og handlekraft til at bære de kompetencer, man har fået. Jeg mener ikke, at denne kritik er helt fair, men den peger alligevel på noget vigtigt.

I det omfang decentraliseringen blot har betydet, at man har fjernet lag af bureaukratisk overreferering af lokale beslutninger, så har decentraliseringen været et næs-

ten ubetinget gode. Folkekirken har historisk haft et betydeligt indslag af vaskeægte hierarkisk bureaukrati, hvor sager er blevet sendt “ad tjenestevejen”, som det hedder, op og ned gennem pyramiden. Den decentralisering og smidiggørelse, der for eksempel er sket, for så vidt angår præsteansættelser, er det vanskeligt at se noget negativt ved. Og denne udvikling vil kunne fortsættes på en række andre områder, hvor kirkeministeriet i dag er overreferent på lokale beslutninger.

Men kritikken rammer rigtigt, for så vidt som folkekirkens evne til at handle i forhold til ændrede forhold i det omgivende samfund ikke er særlig stor og ikke er blevet forøget synderligt som følge af decentraliseringen – på nogle områder snarere tværtimod. Det handler ikke mindst om, hvordan folkekirken skal forholde sig til den nye situation, det er at have mistet sit monopol, og i stedet finde sig selv i en religiøs og kulturel konkurrence.

Som eksempel kan nævnes folkekirkens temmelig tilfældige og fragmenterede tilstedeværelse på internettet. Der er mange gode ting at hente på nettet. For eksempel er Bibelselskabets internetbibel med søgefunktion en fantastisk ressource. Der er også mange gode lokale hjemmesider. Og ministeriet har for nylig lagt en kirkestatistik på nettet, hvor man kan se antallet af døbte helt ned på sogneniveau. Men det hele har et noget tilfældigt præg og med forskellige overlappende initiativer.

Diagnosen er på denne baggrund, at decentraliseringen på mange områder med fordel vil kunne føres videre, men samtidig er der på en række andre områder behov for at styrke evnen til at *handle i fællesskab*: på provstiniveau, på stiftsniveau og på landsplan.

Men det gælder samtidig om at undgå, at folkekirken omdannes til en organisation, hvor initiativer og tiltag producerer stadig nye initiativer og tiltag, hvor den ene pressemeddelelse tager den anden, og hvor aktiviteterne går i selvsving. Men hvor det primære formål – at være kirke – bliver klemt eller endog glemt. Derfor ser jeg det ikke som en ulempe, men som en fordel, hvis folkekirkens organisation bliver ved med at være *lidt* usammenhængende og med et fortsat ikke *helt* klart defineret forhold til staten. Det er nemlig med til at forhindre, at folkekirken får karakter af en alt for fast organisation.

Dette fører videre til det tredje punkt: At få tilstrækkelig frihed udadtil – men bevare og befæste pluralismen.

Det er det sværeste punkt at sige noget særlig præcist om, så det vil jeg undlade. Jeg tror, der her er behov for forskellige slags løsninger på de forskellige konkrete problemstillinger.

Det vil næppe være nogen god løsning for folkekirken blot at flytte ministerielle kompetencer over i et andet organ. For det er langt fra sikkert, at et sådant organ ville benytte sine kompetencer med den samme varsomhed, som der har været tradition for blandt kirkeministre. En model kunne snarere være i højere grad at *institutionalisere* den pluralisme, som i realiteten – for det meste – allerede kendetegner folkekirken. Vi skal her finde forbillederne i føderale systemer og systemer med en egentlig magtdeling snarere end i vores hjemlige system, hvor der er “intet over og intet ved siden af folketinget”.

Det vil for det første sige en institutionalisering af en *fordeling af opgaverne* mellem de forskellige kirkelige myndigheder og embeder. Og for det andet “*checks and balances*”, hvor forskellige myndigheder og embeder skal være enige og dermed også har muligheden for at sætte en kæp i hjulet på hinanden, hvis man synes, at nu går det for stærkt eller den gale vej.

Aktuel kirkeretlig belysning – hvordan tegner konturerne af et *folkekirken selv*?¹

Stiftskontorchef Asger Gewecke

Stillet over for opgaven at belyse konturerne af et *folkekirken selv* i en aktuel kirkeretlig ramme sidder jeg tilbage med en vis undren: Hvad menes der med formuleringen *kirken selv*? *Kirken selv* er det kirken uden staten, eller er det folkekirkens forvaltningsenheder – bortset fra kirkeministeriet – med eller uden stiftamtmanden?

Min undren gør det nødvendigt for mig at tage et lille tilløb til emnet.

Mit indlæg vil falde i 3 dele:

Første del er en diskussion af de seneste kirkeretlige fremstillingers belysning af emnet "folkekirkens indre anliggender" og den deraf følgende administrative kultur og praksis. Jeg vil i den forbindelse forsøge at definere min opfattelse af *folkekirken selv*.

I *anden del* vil jeg søge at belyse, hvorledes gældende lovgivning efter min opfattelse allerede har etableret et grundlag for at tale om et *folkekirken selv*.

I *trede del* vil jeg beskrive, hvordan der efter min opfattelse kan iværksættes ændringer med henblik på en mere hensigtsmæssig fordeling af kompetencer på yderligere sagsområder.

Begrebet

Indledningsvis er jeg nødt til at slå fast, at begrebet *folkekirken selv* ikke har været diskuteret før. Derimod har der i alle kirkeretlige fremstillinger i større eller mindre omfang været en diskussion af folkekirkens indre og ydre anliggender, definition og afgrænsning af begreberne. *Folkekirken selv* er altså ikke defineret i den kirkeretlige

¹ Dette indlæg stammer fra Selskab for Kirkerets seminar oktober 2004. Da jeg i forbindelse med korrekturlæsning til antologien gennemgik indlægget på ny, kunne jeg konstatere, at en del af mine forslag var gennemført eller på kirkeministeriets dagsorden. Jeg har tilladt mig i forbindelse med gennemlæsningen at tilføje aktuelle kommentarer.

litteratur, men alle, der deltager i den folkekirkelige debat, har en mere eller mindre veldefineret forestilling om begrebet.

Kirkeretlig teori

Jeg vil tage udgangspunkt i August Roesens *Dansk Kirkeret* 1976 og Preben Espersens *Folkekirkens Styrelse* fra 1990. August Roesen beskriver i *Dansk Kirkeret* 1976 sin opfattelse af indre anliggender og den deraf følgende administrative grundforståelse. "Man møder dog jævnligt den indvending, at lovgivningen ikke har kompetence til at blande sig i kirkens indre anliggender. Det ses ikke, hvorpå en sådan påstand støttes." Og videreudviklet om den administrative praksis: "Ligesom der er nogen, som uden holdepunkt i den gældende retstilstand er tilbøjelige til at bestride lovgivningsmagts kompetence i indre anliggender, møder man ligeledes den påstand, at ej heller kirkeministeren kan blande sig i anliggender af denne art." (Roesen 1976, s. 17 og 19). Roesen fastslår herefter, at det ikke er muligt at finde en, som han udtrykker det, pålidelig afgrænsning mellem det ydre og det indre, og han tilføjer: "Der er heller intet retligt grundlag for en sådan sondring." "Kirkeministeriet har", tilføjer Roesen, "siden grundlovens indførelse i 1849 behandlet sager vedrørende indre og ydre anliggender og gør det fortsat."

Jeg skal i den sammenhæng blot tilføje, at jeg personligt har hørt Roesen formulere sig endnu mere bramfrit om administrationens ret til at blande sig i alle forhold i folkekirken.

Preben Espersen beskæftiger sig i sin bog med de samme forhold. Espersen er ikke uenig med Roesen i, at lovgiver har kompetencen på hele det kirkelige område (jf. Espersen 1990, s. 30f.). Espersen er derimod uenig med Roesen, hvad angår administrationens kompetence. I såvel Arboe Rasmussen-sagen som i sagen om de kvindelige præster var det nødvendigt at inddrage lovgiver. Det betyder ifølge Espersen, at der er visse begrænsninger i administrationens muligheder for at blande sig i kirkens indre anliggender. I dette synspunkt støtter han sig i øvrigt til tilkendegivelser fra professor Hans Gammeltoft-Hansen og professor Lars Nordskov Nielsen.

At der også for Espersen er tale om et opgør med en kultur og en fast indgroet opfattelse, viser sig senere i hans fremstilling i *Folkekirkens Styrelse*. Han bruger her halvanden side til at gennemgå et utrykt (internt) kontorcirculære om god forvaltningsskik for kirkeministeriet (Espersen 1990, s. 40-41). Kontorcirkulæret er fra 18. oktober 1988 og er ret usædvanligt udsendt til samtlige biskopper, stiftamtmand og

stiftsøvrigheder. Kontorcirkulæret gennemgår, hvorledes kirkeministeriets administration skal agere ved forespørgsler i konkrete sager, og indskærper, at der ikke må ske afgørelser, hvis den underordnede myndighed ikke har afgjort sagen.

Lovgivningen

For fuldstændighedens skyld vil jeg fremhæve yderligere nogle elementer, der belyser begrebet "indre anliggender". Det gælder ombudsmandslovens § 9, hvor spørgsmål vedrørende folkekirkens lære og forkyndelse er undtaget fra ombudsmandens tilsynsområde.

Endvidere er den fælleserklæring, som blev udformet af biskopperne og kirkeministeren i forbindelse med den såkaldte Birthe Andersen-sag, et udtryk for et forsøg på at afklare de administrative kompetencer i folkekirken. Det bliver her slået fast, at klager vedrørende forkyndelsen behandles, afgøres og besvares af vedkommende biskop, mens kirkeministeriet har den endelige afgørelse vedrørende konsekvenserne i forhold til præsters tjenstlige forseelser. Udtalelsen er gengivet i *Præsteforeningens Blad* 1984/6.

Endelig er der selvfølgelig loven om de gejstlige retter, der jo begrænser brugen af de tjenstemandsretlige undersøgelsesmuligheder til fordel for en gejstlig ret.

Man kan undre sig over diskussionen hos begge kirkeretseksperter om lovgivers ret til at regulere forhold i folkekirken, idet dette jo følger allerede af grundloven. Jeg tror, at årsagen til interessen skal findes i følgende bemærkning i Roesens *Dansk kirkeret*: "Bemærkelsesværdigt er det, at lovgivningsmagten ikke beskæftiger sig med liturgiske spørgsmål" (Roesen 1976, s. 17), en tanke, der formuleres således hos Espersen: "Lovgivningsmagten har vist betydelig tilbageholdenhed – eller om man vil hensynsfuldhed – ved behandlingen af kirkelige anliggender."

Uanset disse begrænsninger må jeg fastslå som utvivlsomt, at lovgiver har retten til at regulere folkekirkens forhold, og at den begrænsning, der faktisk kan konstateres, er lovgivers valg.

Tese om begrebet

Min arbejdstese er nu, at det relevante indhold af udtrykket *folkekirken selv* må være en højere grad af selvforvaltning inden for den eksisterende ramme. Det er min opfattelse, at eventuelle begrænsninger herfor mest er at finde i de administrative regler og den kultur, der eksisterer inden for folkekirken.

Det kan komme til at fremstå, som om *folkekirken selv* er noget, der foregår uden om kirkeministeriet. I den sammenhæng er det vigtigt for mig at slå fast, at kirkeministeriet selvfølgelig er en del af *folkekirken selv*, men at der bør ske en afklaring af ministeriets rolle fra at være konkret sagsbehandler til at være egentligt departement. Jeg vil senere i mit indlæg påvise, at denne proces allerede er sat i gang af lovgiver, men at der er betydelige områder, der endnu ikke er berørt.

Uddelegering

Der er siden 1971, hvor byggesagerne blev flyttet, sket en uddelegering, men den er efter min opfattelse sket med elastik, idet kompetencen er lagt ud således, at man fortsat har sikret sig, at ministeriet er ankeinstans. En anden model er, at ministeriet har valgt at udlægge arbejdsopgaverne og selv har beholdt beslutningskompetencen.

Det skyldes efter min opfattelse ikke alene de skiftende ministre eller embedsstanden i kirkeministeriet, at kompetencerne ikke generelt er flyttet. Det skyldes også en meget stor træghed hos alle interessenter i det folkekirkelige landskab. Dette gælder biskopperne og præsteforeningen på det præstelige forhandlingsområde og Landsforeningen af Menighedsrådsmedlemmer, når det gælder forhandlingsretten på kirkefunktionærområdet.

Hertil kommer, at det kirkelige område er et af de mest gennemregulerede områder, og at den kirkelige lovgivning er fyldt med bemyndigelsesbestemmelser, der meget minutøst bliver udfyldt.

Selvforvaltning

Min tese er altså, at begrebet *folkekirken selv* må bruges som et udtrykt for en ændret fordeling af de samlede kompetencer til en højere grad af selvforvaltning med den konsekvens, at kirkeministeriet bedre kommer til at spille rollen som egentligt departement.

Jeg vil benytte denne lejlighed til at diskutere kompetencefordeling i de såkaldte horisontale niveauer. Det vil i den folkekirkelige sammenhæng sige: biskop og stiftsøvrighed, provst og provstiudvalg, præst og menighedsråd. Det interessante er her, at der er en umådelig sammenblanding, idet alle de gejstlige myndigheder med ganske få begrænsninger deltager i fuldt omfang i de administrative læge myndigheders sagsbehandling. Hertil kommer, at der ikke er logik i fordelingen af roller mellem de enkelte myndigheder. Jeg vil senere vende tilbage med eksempler herpå.

Kirkeministeriet har for nylig i en afgørelse (2004) defineret begrundelsen for adskillelsen mellem biskoppens og stiftsøvrighedens opgaver således: "Den historiske udvikling har været sådan, at der i vore dage er en tydelig adskillelse af den daglige forvaltning af gejstlige og juridiske opgaver på stiftsniveau. Biskoppen varetager de gejstlige anliggender, mens biskoppen og statens repræsentant i forening – altså stiftsøvrigheden – varetager de juridiske anliggender i form af en lang række godkendelses- og tilsynsopgaver.

Stiftsøvrighedernes opgaver som overtilsyn for stiftets kirker og kirkegårde, for menighedsrådenes bestyrelse af præstegårde og dertil hørende jorder m.v. samt for menighedsrådenes løn- og personaleforvaltning på kirkefunktionærområdet er rene tilsynsopgaver, hvor balancen mellem stiftamtmandens juridiske/økonomiske kompetencer og biskoppens teologiske sikrer, at der både tages de nødvendige hensyn til statens og folkekirkens interesser.

Den tydelige adskillelse, som kirkeministeriet ser mellem de gejstlige og juridisk/økonomiske sager, har jeg nok lidt svært ved at få øje på. Eksempelvis er det en fast tilkendegivelse fra kirkeministeriet, at biskoppen ingen penge har. Pengene har stiftsøvrigheden. Herefter overlader ministeriet ca. 50 % af Fællesfonden, nemlig præstebevillingen, til biskopperne til ene forvaltning. Samtidig fastholdes det, at tildeling af præsters godtgørelse er et stiftsøvrighedsanliggende med den konsekvens, at når en præst klager over manglende kørselsgodtgørelse til et bestemt formål, ja så er det biskop og amtmand i fællesskab, der skal tage stilling. Logikken mangler da også meget aktuelt i disse dage, hvor klagesager i forbindelse med menighedsrådsvalg er et biskoppeligt anliggende. Det gejstlige er svært at se her, hvorimod de juridiske problemer ligger lige for. For mig at se er der et åbenbart behov for en gennemgang af disse kompetencefordelinger. Måske er kirkeministeriets klare sondringer ikke så klare endda.

Indholdsbestemmelse af folkekirken selv

Jeg vil nævne fire tiltag, som efter min opfattelse kunne pege i retning af, hvad der ligger i udtrykket *folkekirken selv*.

Initiativ foretaget af lovgiver

Det første tiltag er bestemmelserne i menighedsrådslovens kapitel 8, hvorefter der kan indgås samarbejdsaftaler mellem menighedsråd. Reglerne har været gældende

siden 1996 og åbner mulighed for, at menighedsråd gennem en samarbejdsaftale kan få dispensation fra den kirkelige lovgivning. Reglerne er ved lovændringen i 2004 udvidet til også at omfatte samarbejde med provstiudvalg og stiftsøvrigheder. Myndighederne kan altså få dispensation fra den kirkelige lovgivning. Denne dispensation gives af ministeren og altså ikke af lovgiver. Der er mig bekendt ikke gennemført egentlig evaluering af denne bestemmelse. En sådan ville efter min opfattelse være hensigtsmæssig med henblik på at afdække, hvilke problemer i den aktuelle lovgivning der kræver, at der gives dispensation. Man kan og bør altid udtrykke betænkelighed ved, at det, der står i loven, ikke gælder for særlige områder. Det er tillige vanskeligt nøje i kapitlet om samarbejdsaftaler at se, hvad der kan gives dispensation fra. Ikke desto mindre er der givet nogle fornuftige muligheder, der giver en større frihed til de folkekirkelige forvaltningsmyndigheder. Jeg synes blot, det bør overvejes i forlængelse af de givne dispensationer, om lovgivningen på visse punkter er uhensigtsmæssig og i konsekvens heraf bør ændres.

Det er min opfattelse, at denne samarbejds mulighed viser konturerne af *folkekirken selv*, altså en større administrativ frihed.

De økonomiske problemer i forbindelse med kirkeministeriets administration af Fællesfonden har givetvis givet næring til megen tale om *folkekirken selv* med ideer, som ligger langt ud over de overvejelser, jeg har i sinde at vove mig ud i, men faktisk har denne ulykkelige økonomiske situation allerede medført ændringer i retning af opfyldelse af begrebet *folkekirken selv*. Den vigtigste er efter min opfattelse en ændring i økonomiloven, hvorefter der indførtes en ny § 17 a stk. 8, hvor der står: "Kirkeministerens kan ikke fastsætte regler om størrelsen af kirke- og præstegårdskasserens udgifter eller om kirkeskattens størrelse."

Efter min opfattelse er denne bestemmelse et af de klareste udtryk for, at der er tendenser – og her bredt politisk funderede – til at etablere et rum, der kan kaldes *folkekirken selv*. På denne måde sikres en udvikling i folkekirken inden for de eksisterende rammer, hvor det er lovgiver, der i respekt for grundlovens § 4 og i overensstemmelse med den almindelige opfattelse af grundlovens § 66 fastlægger rammen, medens *folkekirken selv* udfylder rammen.

Også ministeren har på baggrund af de økonomiske problemer i kirkeministeriet bidraget til *folkekirken selv*. Dette er sket med ændringen af bekendtgørelsen om folkekirkens kapitaler, hvorefter der er nedsat en investeringsgruppe. Her er der tale om et mindre tiltag, men med en stor signalværdi. Folkekirken varetager selv opga-

ven med at vurdere egne midler – på vegne af ministeren. (Siden jeg skrev dette indlæg, er gruppen nedlagt igen, og kompetencen tillagt det økonomiske stiftsudvalg.) Endelig – stadig på det økonomiske område – er der nedsættelsen af ministerens budgetfølgegruppe for Fællesfonden. Jeg havde gerne set, at man havde behandlet disse to initiativer på samme måde som ændringen af § 17 a og lagt det i hænderne på lovgiver at indføre disse to følgegrupper, men der er ingen tvivl om, at ministeren med disse initiativer og initiativerne til uddelegering af opgaver gennem lov har bidraget til *folkekirken selv*.

Et af de initiativer, som stadig er i støbeskeen, og som vi ikke helt kender udfaldet af, er bloktilskudsudvalgets indstilling om, at statens tilskud for fremtiden skal gives som bloktilskud og ikke øremærket til præsteløn. Dette initiativ er udsprunget af helt andre overvejelser. Bloktilskudsiden stammer i sin oprindelse helt tilbage fra Herluf Eriksens tid som biskop i Århus. Den blev så aktualiseret af kirkeministeriets økonomiske problemer med Fællesfonden. Her bliver et udvalg i lighed med budgetfølgegruppen et centralt element i administrationen af statens bloktilskud til folkekirken. Utvivlsomt har også det pres, der er og har været på folkekirkens særstilling, bidraget til at gøre dette forslag interessant. Også her ser jeg en tendens i lovgivningen, der peger imod en øget grad af selvforvaltning. (Betænkningen er efterfølgende lagt på hylden.)

I støbeskeen er også en ændring af begravelsesloven, hvor kompetencen til at foretage konkrete afgørelser flyttes ud i systemet. Det væsentlige i forslaget er, at retten til at give tilladelse til askespredning flyttes ud. Jeg havde gerne set, at man havde taget de sidste hjørner af ministeriets konkrete sagsbehandling på dette område med i forslaget. (Forslaget er foreløbig henlagt.)

Forslag til fremtidige ændringer

Jeg vil herefter gå over til overvejelser om ændringer af den eksisterende lovgivning og forslag til en efter min opfattelse mere hensigtsmæssig "arbejdsfordeling".

Som tidligere nævnt har jeg den opfattelse, at en grundig gennemgang af arbejdsfordelingen mellem stiftsøvrighed og biskop er påkrævet. Opgavefordelingen må stemme overens med virkeligheden. Dette bør også ske under hensyn til ændringen af den kommunale og amtskommunale struktur, som indebærer, at amtmændenes antal ændres fra 14 til 5.

Det forudsætter naturligvis, at det erkendes, at adskillelsen mellem stiftsøvrighed og biskop ikke er et spørgsmål om, hvem der kan have med penge at gøre i forbindelse med beskæftigelse af præster. (En fyldig gennemgang af området er sket i betænkning 1477 med deraf følgende lovgivning.)

Pr 1. januar 2006 blev arbejdsopgaverne med ansættelse af præsterne lagt ud til biskoppen, men der fulgte ikke mange beføjelser med. Efter min opfattelse vil man uden videre kunne videreføre dette initiativ til også at omfatte hele ansættelsen og væsentlige dele af sanktionsretten efter tjenestemandslovens bestemmelser. Altså at arbejde og kompetence fulgtes ad. Skulle man endelig fastholde en form for forsigtighed, kunne man jo i ansættelsesloven indføre en bestemmelse om, at uansøgt afskedigelse og brug af sanktioner, der kræver tjenstligt forhør, kun kan ske ved kirkeministeren. (Disse regler er gennemført.)

Jeg er bekendt med, at der i visse kredse hersker den opfattelse, at præster har myndighed og derfor kun kan ansættes af en minister. Jeg vil blot gøre opmærksom på, at både politifolk, fængselsfolk og militærfolk i mindst lige så høj grad udøver myndighed, og de ansættes af deres øverste administrative chef og ikke af ministeren. De ovennævnte kompetencer er ligeledes tillagt styrelseschefen. Inspirationen kan hentes i de bekendtgørelser, der er udstedt på ovennævnte områder. Da langt over 90 % af alle præsteudnævnelser ikke giver anledning til problemer, vil ændringen være uproblematisk. Det vil selvfølgelig indebære nogle ændringer i ansættelsesloven, og af dem vil jeg nævne nogle enkelte særskilt:

- § 9 stk. 2, ifølge hvilken ministeren kan bestemme, at det af afstemningsresultatet skal fremgå, hvorledes stemmerne er faldet inden for hvert enkelt af de menighedsråd, der deltager i indstillingen.
- stk. 3, der handler om mindretalsbeskyttelsen.

Om den første er at sige, at initiativet altid ligger hos biskoppen, og at det er en bemyndigelse som hjemhentes telefonisk og altid gives. Med hensyn til den sidste kommer man ikke uden om, at biskoppen bedst kender til de lokale forhold og derfor også bør kunne vurdere – sagligt – om mindretalsbeskyttelsen skal bringes i anvendelse.

Om sanktionsrettens overgang til biskoppen er det min opfattelse, at en hel del ubehagelige og langvarige forløb i forbindelse med præstesager kunne undgås, så-

fremt biskoppen fik redskaberne advarsel, irettesættelse og mindre bøder i hånden. En biskoppelig skideballe har ikke den virkning, som den har haft, hvorimod det er tydeligt, at i de situationer, hvor tjenestemandens sanktionssystem bringes i anvendelse, har det også en vis præventiv virkning. Det vil også give en meget kraftig administrativ forenkling, og måske gøre ganske almindelige tjenstlige forseelser langt mindre interessante, når ikke en minister skal inddrages, hver gang en præst skal have en tjenstemandsretlig irettesættelse.

Der burde i den sammenhæng også ske ændring af ansættelseslovens § 18 og 20, hvorefter dispensation fra bopælspligten skulle være biskoppens, ligesom det burde være biskoppen, der kunne tillade udgifter afholdt af Fællesfonden til arbejde, der udføres af institutionspræster.

Endelig burde den kompetence, der i øjeblikket er henlagt til stiftsøvrigheden vedrørende fastsættelse af godtgørelse m.m. for præster, overgå til biskoppen.

Jeg vender tilbage til den Roesen'ske kultur, der indebar, at ministeriet tager stilling til alt. Den kan faktisk stadig læses i den kirkelige lovgivning.

Jeg har tidligere nævnt ministeriet som sagsbehandler og vil fremdrage yderligere et par eksempler, ud over at jeg på flere sagsområder kan konstatere, at ministeriet fortsat har svært ved at leve op til sit kontorcirkulære af fra 1988.

Ministeren har i bekendtgørelse af lov om bestyrelse og brug af folkekirkens kirker m.m. § 3 kompetencen til at godkende vedtægter, når begravelsesvæsenet udskilles fra kirkens bestyrelse.

Det er ministeren, som efter bekendtgørelse af lov om folkekirkens kirkebygninger og kirkegårde godkender opførelse og nedbrydning af kirker.

Alle andre kompetencer på disse områder er tillagt enten stiftsøvrighed eller provstiudvalg, og det kunne disse områder vel også være.

Hertil kommer så en hel del konkrete afgørelser på det ansættelsesretlige område.

I det hele taget er det ansættelses- og aftaleretlige system på folkekirkens område og specielt på kirkefunktionærområdet noget særpræget, idet en stor del af ansættelsesforholdene ikke er fastsat ved aftale eller ved overenskomst, men derimod er cirkulærebestemt. Cirkulærer har det jo sådan, at det er en ensidig, af myndigheden fastsat regel, der som sådan også tilbagekaldes ensidigt. Samtidig sker der en underlig sammenblanding af kirkeministeriets rolle som sagsbehandler og aftalepart, idet klager

over ansættelsesforhold, som i realiteten er aftale- og forhandlingsstof, løses gennem en ministeriel konkret afgørelse, hvorved aftaleretten meget let kan gøres illusorisk. Det kan undre, at organisationerne har kunnet leve med det, men jeg tror også, at den tid er ved at være forbi.

Efter min opfattelse er hele det ansættelsesretlige område et af nøglepunkterne, hvis man vil tale om begrebet *folkekirken selv*.

Endelig bør det overvejes "at lette systemet" ved at gøre op med klageadgangene, som formodentlig er en reminiscens af det gamle Roesen'ske princip, hvor ministeriet i alle sager var den endelige klageinstans. Det bør overvejes, hvem der er den naturlige endelige myndighed, og hvor mange klagemuligheder der bør være. Endelig bestemmelse bruges i langt højere grad i andre administrationsområder, men er på det folkekirkelige område nærmest undtagelsen.

Jeg vil give nogle eksempler herpå:

- I bekendtgørelse om stiftelse og ophør af medlemskab af folkekirken kan præstens beslutning om hjemmedåbs gyldighed ankes, først til biskoppen og siden til ministeriet.
- Samme ankemuligheder er der ved prøvelse af medlemskab af andet evangelisk luthersk trossamfund (§ 2,3),
- prøvelse af dåb i ikke evangelisk-luthersk trossamfund (§ 4),
- genoptagelse af udmeldte (§ 5),
- tilslutning til andet trossamfund (§ 7,1).

Efter min opfattelse bør man gøre biskoppens afgørelse endelig, også fordi der her er tale om rent faglige vurderinger. På samme måde kan der overvejes ændringer i menighedsrådsvalgloven, hvor ankemulighederne også er utallige. For dem, der vil kontrollere mig, vil jeg blot nævne §§ 3, 23 og 30. I menighedsrådsloven vil jeg nævne §§ 14, 15, 16. Jeg vil være i stand til at fremhæve yderligere eksempler, men man kan selv ved at gennemgå den kirkelige lovgivning nemt finde dem.

Afslutningsvis vil jeg konkludere: Jeg ønsker at fastholde den eksisterende folkekirkelige ordening, hvorefter lovgiver fortsat har retten til at fastsætte rammen for folke-

kirken. Begrebet *folkekirken selv* bliver derved den uddelegering af kompetencer, der sker fra kirkeministeriet og ud i de lokale myndigheder. Dette bør ske ud fra de forudsætninger,

- at kirkeministeriet ikke skal være almindelig sagsbehandler,
- at ankemulighederne skal være få, men hensigtsmæssige,
- og at der sker en afklaring af fordeling af kompetencer mellem horisontale og vertikale myndigheder.

Der er sket ændringer, der sender os i retning af et *folkekirken selv*, men man kan sagtens udvide rummet.

Folkekirken selv - hvem og hvad?¹

Biskop Niels Henrik Arendt

“Det skal andre da ikke bestemme, det skal *folkekirken selv*” – sådan lyder det stadigt oftere i disse år. Jeg har givetvis også selv sagt det. Indledningsvis kan man fundere over, hvorfor bemærkningen falder så tit. Der kan være mange grunde; jeg vil nævne tre.

For det første er der selve *autonomitankens* fremvækst i disse år. Den gør sig gældende på individplan: den enkelte må selv bestemme, hvor hans og hendes grænser går – det må være op til den enkeltes selvbestemmelsesret at sætte grænserne. Men den gør sig også gældende på institutionsplan. Skoler vil selv bestemme over fagplanen; det enkelte sygehus vil have sin egen behandlingsprofil; enkelte foreninger i et organisationsfællesskab kræver stadigt større rum for deres selvbestemmelse. Det har noget med ens identitet at gøre. Sådan vil folkekirken også. Helt overordnet kan denne tendens godt være lidt foruroligende, for den er udtryk for en overdreven segmentering og fragmentering af samfundet.

En anden grund til talen om mere indflydelse til *folkekirken selv* kan være oplevelsen i kirkelige kredse af, at beslutningsmyndigheden flytter sig i disse år. At afgørelser, der tidligere enten blev truffet ved en form for konsensus mellem de forskellige aktører eller med særlig hensyntagen til holdningen i de forskellige kirkelige beslutningssammenhænge, nu træffes andre steder. Den ofte omtalte balance og tilbageholdenhed hos de forskellige parter bliver ikke altid respekteret.

En tredje grund kan være kirkens samfundsmæssige marginalisering. Hvis den ikke længere er en markant meningsleverandør og dens fortolkning af de fælles vilkår ikke længere almindeligt livsgrundlag, kan det være en simpel konsekvens, man drager: *kirken selv* må tage vare på stumperne. Ja, det kan ligefrem blive et element i en ny missionstænkning: skal folkekirken til at gøre sig gældende på pluralismens vilkår, måske om ikke så længe oven i købet på minoritetsvilkår, må den have mulighed for at foretage de nødvendige prioriteringer.

¹ Indlæg på Selskab for Kirkerets seminar den 4. oktober 2004, her opdateret efter de seneste 2-3 års udvikling.

Hvad nu end grunden er, så hviskes det ikke blot i krogene, men det råbes i stigende grad fra tagene: det må overlades til *folkekirken selv*! Det må overlades til *kirken selv* at afgøre, hvor mange præster den skal bruge. Det må overlades til *kirken selv* at tage stilling til en kirkelig vielse af homofile. Det må være *kirken selv*, der skal bestemme over kirkens egne midler.

Der er andre emner, hvor man har plæderet for en højere grad af folkekirkelig selvbestemmelse. Vi ved godt, at i kirkeretlig henseende er der ikke noget, der hedder "kirkens indre anliggender". På den anden side er der vel enighed om, at der findes en sagkundskab i kirken, som gør det indlysende, at f.eks. ritualer indstilles til autorisation fra *kirken selv* – ligesom der jo også findes en sagkundskab uden for kirken, der gør det indlysende, at f.eks. de gamle middelalderkirkers vedligeholdelse ikke overlades til *kirken selv*, i dette tilfælde menighedsrådene. Der er vel også enighed om, at evangeliets sandhed ikke står til flertallets afgørelse; derfor er kirkens lære i en eller anden forstand et "indre anliggende", en sag for *kirken selv*; dette kommer jo også til udtryk i den seneste lovgivning, hvor kirkeministeren har givet afkald på retten til selvstændigt at rejse læresager.

Der er ganske afgjort emner, som ikke kan og heller ikke bør bestemmes af *folkekirken selv*. Man kan nævne arbejdsmiljøregler – nogle synes, at kirken kan tage det lidt lettere med den slags, for det er jo en slags kald at arbejde kirkeligt, og så må man affinde sig med, at det kan komme til at koste. Men den går altså ikke. Eller ansættelsesregler – ikke sjældent bliver menighedsråd dybt forbløffede over, at de ikke bare kan se bort fra de fagretlige regler, når de gerne vil af med en medarbejder.

Der er også områder af politisk følsom art, som måske bedre kunne, men heller ikke bliver overladt til *folkekirken selv*. Et eksempel kan være den nu nogle år gamle beslutning om, at der for alle præster inden første ansættelse skal indhentes børneattest. Det blev ikke sat til diskussion – selv om formanden for Landsforeningen af Menighedsråd syntes, at det var at skyde spurve med kanoner, og en biskop udtrykte tvivl om værdien deraf. Selv synes jeg sådan set, det er meget fornuftigt – og et udtryk for, at *kirken selv* muligvis nok er noget fra verden forskelligt, men ikke nødvendigvis af himmelsk art.

Endelig kan man nævne, at hvis *folkekirken selv* vil etablere strukturer, der styrker forestillingen om et *kirken selv*, så bliver hælene sat i fra politisk og kirkeministerielt hold. Flere afgørelser fra de senere år viser dette.

En kirkeministeriel begrundelse for en afgørelse er lidt interessant i denne sammenhæng: »I stats- og forvaltningsretlig henseende er folkekirken et såkaldt forvaltningsvæsen, dvs. en gren af den offentlige forvaltning, der er udsondret gennem sin genstand på samme måde som f. eks. skolevæsen og postvæsen. Et landsdækkende forvaltningsvæsen må i de fleste tilfælde af praktiske grunde varetages regionalt og lokalt. Dette gælder også for folkekirken som forvaltningsvæsen ...«

Disse forvaltningsmyndigheder på stiftsplan er organiseret sådan, at udnævnelse til stillingen som amtmand og biskop foretages af statsmyndigheder. Både stiftsøvrigheden og biskoppen indgår i en statslig forvaltningspyramide. Den forvaltningsmæssige organisation på stiftsplan er derfor i alt væsentligt udtryk for en statslig dekoncentration.« Således begrundede man en afvisning af oprettelsen af en stiftsbestyrelse i Viborg Stift. Sagt i større korthed: *der findes ganske enkelt ikke noget "kirken selv"*, slet ikke på stiftsplan.

Siden har man dog firet en del på dette synspunkt ved at åbne for en række forsøg med stiftsråd og stiftssamråd.

Når jeg nu er blevet spurgt, hvilke emner der er i spil, og hvem de mulige beslutningstagere er, når man taler om *folkekirken selv*, så er svaret på det sidste spørgsmål lige så uklart som spørgsmålet om emnerne. Hvem mener man egentlig, når man siger *folkekirken selv*? Mener man i virkeligheden "sig selv"? Vi kan ikke træffe nogen kvalificeret beslutning om, hvilke emner der skal overlades til *folkekirken selv*, før vi har svaret på, hvem det egentlig er. Og her geråder vi, som det vil være alle bekendt, virkelig i problemer. For en væsentlig del af de emner, der tales om, er af landsdækkende karakter, og på det niveau findes ikke nogen beslutningstager. At kirken engang imellem, primært når det har drejet sig om liturgi og liturgiske bøger, har optrådt som et *selv*, er mere et udtryk for en typisk pragmatisme end for en konsensus om, hvem der dybest set kan legemliggøre *folkekirken selv*.

Men lad mig nævne nogle bud på, hvem *folkekirken selv* kunne være. I økonomidebatten har Landsforeningen af Menighedsråd tilbagevendende brugt udtrykket "det kirkelige landskab". Det var dem, der i 2004 deltog i mere eller mindre selvbestaltede konferencer om den folkekirkelige økonomi, og det var faktisk forbavsende og glædeligt bredt: repræsentanter for de gamle kirkelige retninger, for de kirkelige organisationer, for præster og øvrige ansatte samt naturligvis for menighedsrådene, for

forskellige kirkelige samarbejdsorganer – plus en række enkeltpersoner, der har givet markante meninger til kende om folkekirkelige forhold.

Et andet bud på, hvem der kan legemliggøre *folkekirken selv*, er selvsagt menighedsrådene. Det kommer markant til udtryk i det forslag om et budgetsamråd for folkekirkens fællesfond, som kirkeministeren har fået gennemført, bestående af læge medlemmer fra hvert af stifternes økonomiudvalg. Det skal så selvfølgelig holdes op imod, at den såkaldte budgetfølgegruppe primært består af repræsentanter for kirkelige myndigheder.

Nu kommer jeg til noget, som jeg hader at skulle sige, men som ikke desto mindre må frem, hvis man – som også jeg – mener, at *folkekirken selv* skal mere på banen, når det drejer sig om de økonomiske prioriteringer for fællesøkonomien. Hvor repræsentative er menighedsrådene? Vi har en fin struktur med provstiudvalg, mellemkirkelige udvalg, landsforening osv., så snart vi har menighedsrådsvalgene overstået og rådene på plads. Men deres demokratiske legitimitet er desværre umådelig beskedent. Vi taler stolt om den flade folkekirke-struktur, men jeg mener, vi er nødt til at tale om den *spinkle* folkekirkestruktur, når vi er helt nede på græsrodsplan. Menighedsrådene er mere og mere selvudpegede og selvsupplerende, som det er blevet synligt ved de seneste menighedsrådsvalg. Det nytter blot heller ikke noget at påstå, at der findes nogen ved siden af menighedsrådene, som i stedet personificerer *folkekirken selv*, og som tilfældigvis er identisk med vælgerne til folketinget.

I de fleste stifter arbejdes der gennem de seneste år med forsøg med stiftsråd. Der er blevet argumenteret for, at stiftsrådene kan personificere *kirken selv*, når det drejer sig om anliggender, som ligger ud over det enkelte sogn. Stiftsrådene kunne på den måde blive de egentlige beslutningstagere i folkekirken, selvfølgelig inden for en kirke-stat-ordning, der stadig lader folketinget udstikke nogle lovmæssige rammer, men som markant flytter den udøvende myndighed bort fra folketinget (hvor den jo da absolut heller ikke bør ligge) og fra ministerium – og ind i *kirken selv*.

Det skal blive spændende at se, hvorledes en kommende lovgivning om stiftsråd vil tage sig ud. Indtil videre er der dog ikke noget, der tyder på, at man fra politisk side (læs: folketing og ministerium) vil afgive væsentlig overordnet magt – dertil er lysten til alligevel at bestemme eller være med til at bestemme for stor. Vor Herre gav afkald på magten, og Frederik VII slap den vel også, da løbet alligevel var kørt, men historien vrimler jo ikke med eksempler derpå.

Kirken selv – ja, jeg begyndte med at udtrykke en vis bekymring for den atomisering eller fragmentering, som kravet om at måtte bestemme selv, er udtryk for. Men der findes også den mulighed at forstå ønsket om mere bestemmelse til *folkekirken selv* på en måde, der ikke indebærer en isolation og afgrænsning. Hvis vi styrkede forestillingen om kirken som en *del af civilsamfundet* til forskel fra forestillingen om kirken som en del af staten. Det ville efter min mening indebære, at kirken i langt højere grad skulle ud og gøre sig gældende i det offentlige rum og forfægte en påstand om evangeliet som en alt andet end privat sandhed. Alternativet: enten fuld integration med og i staten eller tilbagetrækning til en privatiseret foreningskirke er falsk efter min mening.

Vi kommer meget nemt til at køre i ring, når vi skal tale om, hvilke emner der skal ligge i *folkekirken selv*, og hvem der egentlig skal udøve dette selv. Med betænkning 1477 og dens følgelovgivning er der taget nogle skridt i retning af en afklaring fra stiftsniveau og nedefter. Men det er karakteristisk, at de øverste niveauer er stort set uomtalte. Her mangler der stadig den såkaldte "kompetenceudredning" – at vi altså får klarlagt, hvem der har, og hvem der bør have myndighed på hvilke kirkelige områder. Jeg synes stadig, behovet er der. Og det siger jeg som en af dem, der har holdt og holder af den kirkeordning, vi har været vant til. Hvis vi vil redde alt det gode, som den rummer, er det efter min mening det næste skridt. Men det må så også få til følge, at *folkekirken selv* kommer mere på banen.

***Kirken selv* og kirkeligt selvstyre: en systematisk-teologisk synsvinkel¹**

Professor, dr.theol. Svend Andersen

I de senere år har en række kirkelige spørgsmål optaget den bredere offentlighed: Skal folkekirken tilbyde homoseksuelle par egentlig vielse? Kan en præst i folkekirken offentligt erklære, at han ikke tror på en skabende og opretholdende Gud? Der er andre spørgsmål, som burde have været stillet og have interesseret offentligheden, f.eks. om en præst i folkekirken som politiker kan føre krig på et tvivlsomt retsgrundlag.²

De nævnte spørgsmål er udtryk for det mere grundlæggende problem, hvad en luthersk kirke er, der samtidig er den danske folkekirke og som sådan understøttes af staten. Hvor langt rækker den politiske styring af folkekirken? Hvordan definerer man det område, hvor *kirken selv* skal udøve styret?

De anførte sager har alle at gøre med, hvad en nutidig fortolkning af folkekirkens bekendelsesskrifter er. Det er naturligvis et historisk spørgsmål, men ikke kun og måske ikke først og fremmest. Den vanskelighed, det her drejer sig om, kan ikke løses ad historisk vej alene. Den systematiske teologi må blande sig, for vi har i sidste ende at gøre med normative spørgsmål. Det afgørende problem er ikke, hvordan de lutherske bekendelsesskrifter og luthersk kristendom *engang* blev forstået, men hvordan de *kan og bør* forstås *i dag*.

Allerede ud fra en historisk betragtning er det imidlertid klart, at vi ikke kan nøjes med at fortolke bekendelsesskrifter som Den Augsburgske Bekendelse (*Confessio Augustana*: CA). Vi må tilbage til Martin Luther for at finde den teologi eller kristendomsforståelse, som CA er en sammenfatning af. Men vi kan ikke blive stående ved en rent historisk læsning af CA og Luthers skrifter. Det afgørende spørgsmål må som sagt være, hvordan en luthersk teologi kan formuleres i vore dage. Historikerne kan fortælle os, hvordan tingene har udviklet sig frem til den situation, vi har i dag.

¹ Det følgende er en omarbejdet version af et indlæg holdt på mødet i Dansk Selskab for Kirkeret den 4. oktober 2004.

² Se Andersen 2005.

Men det normative spørgsmål skal også stilles: hvordan kan og bør en luthersk teologi og kristendomsforståelse se ud, nu og i fremtiden?

Nødvendigheden af at anlægge en systematisk-teologisk synsvinkel gælder også den såkaldte *retsteologi*. Jeg kan helt tilslutte mig den tyske systematiske teolog og biskop Wolfgang Huber, når han siger: "Rechtstheologie ist mehr als Theologie des Kirchenrechts" (Huber 1996, 420). Ud fra en systematisk synsvinkel kan teologien ikke nøjes med at levere "input" til kirkeretten som juridisk disciplin. Den undertiden fremførte sammenligning af retsteologi med retsmedicin er teologisk uacceptabel.

Systematisk teologi er ubeskeden nok til at udtale sig om hele retten, idet den f.eks. også blander sig i den retsfilosofiske diskussion. Denne udvidelse af begrebet retsteologi svarer meget godt til, at kirkeretten i disse år er ved at udvide sig til religionsret. Det er ikke mere tidssvarende blot at beskæftige sig med Den Danske Folkekirkens interne religionsret. Vi må stille det mere omfattende og principielle spørgsmål om kirkernes og andre religionssamfunds plads i en nutidig demokratisk og pluralistisk retsstat. Det er selvsagt ikke kun et dansk problem, men omfatter i det mindste også en europæisk dimension. Danmark er del af en overstatslig enhed, Den Europæiske Union, der eksplicit forholder sig til religionerne. Således hedder det i den ikke vedtagne forfatningstraktat, at unionen "opretholder en åben, gennemsigtig og regelmæssig dialog" med kirker og religiøse sammenslutninger (artikel 1-52). Endvidere har vi tiltrådt den europæiske menneskerettighedskonvention, hvilket også indebærer religionsretlige problemstillinger.

Det bør måske understreges, at den her fremførte opfattelse af forholdet mellem systematisk teologi og retsteologi ikke er et plaidoyer for en nyskabelse. Tværtimod har retsteologien i den her skitserede betydning været fast bestanddel i dansk teologisk etik, i hvert fald fra H.L. Martensen til N.H. Sørensen.

Efter disse indledende forsøg på problem- og begrebsafklaring vil jeg i det følgende præsentere en systematisk-teologisk analyse af spørgsmålet om folkekirkens selvstyre.

Martin Luther

Martin Luther ønskede ikke at grundlægge en luthersk kirke. Han ville reformere den kirke, han var medlem af: den vestlige kristne kirke, ledet af pavestolen i Rom. Den var blevet en verdslig magt, der efter Luthers mening gjorde en forretning af menne-

skers gudsforhold, bl.a. ved at udstede garantibeviser på reduktion af de dødes pinsler i skærsilden (afladsbreve).

For Luther byggede hele denne kommercialisering af gudstroen på en grundlæggende teologisk misforståelse. Nemlig den, at vi mennesker kan gøre os fortjent til Guds nåde, dvs. gennem egen præstation bringe forholdet til Gud i orden. Genoprettelsen af gudsforholdet ("retfærdiggørelsen") opnås nemlig ifølge Luther ikke gennem menneskelig anstrengelse, men kun ved tro. Og tro betyder at tage imod den gestus fra Guds side, at hans egen søn Jesus Kristus underkaster sig lidelse og død i syndige menneskers sted.

Troen er en fri og individuel ytring. Ingen kan tro på andres vegne, og ingen kan tvinges til tro. I kraft af troen står mennesker lige over for Gud. Luther kan derfor ikke anerkende romerkirkens skarpe skel mellem gejstlige og lægfolk. Ifølge romerkirken får præsten ved sin ordination en særlig status. Og i sin livsførelse skal han vise, at han adskiller sig fra lægfolket (ikke mindst gennem seksuel afholdenhed). Den opfattelse af præsteembedet er ifølge Luther en fri opfindelse fra romerkirkens side. At være præst betyder ikke at være udstyret med en særlig egenskab, som almindelige kristne ikke har.

Luthers alternativ er tanken om det almindelige præstedømme. Han formulerer det i skriftet om kirkens "babyloniske fangenskab". Denne metafor er nok værd at tænke over: for Luther er romerkirken ensbetydende med en undertrykkelse af kirken, som derfor skal befries til at udøve sin egentlige funktion. Almindeligt præstedømme betyder, at enhver døbt, der tager sin kristendom alvorligt, er i stand til at udføre præstens hverv: at forkynde evangeliet og forrette dåb og nadver. Almindeligt præstedømme betyder imidlertid ikke, at enhver mening om kristendom er lige god. Luther afviser ganske vist romerkirkens selvbestaltede hierarki. Men han afskaffer ikke al autoritet. Den ene og afgørende autoritet er Skriften, altså de bibelske tekster. Enhver døbt kan bidrage til at finde den rette forståelse af kristendommen ud fra Skriften. Det var den ret, Luther selv påberåbte sig, da han stod som kætteranklaget foran kejseren. Og han skabte grundlaget for den konkrete realisering af retten ved at oversætte bibelen til tysk, altså et sprog, almindelige mennesker kunne forstå.

Tanken om det almindelige præstedømme var grundlaget for Luthers forsøg på at reformere romerkirken indefra. Som sagt skulle reformen være kirkens befrielse til at udøve sin egentlige funktion, som er at tjene etableringen og opretholdelsen af den kristne tro. Hvis denne funktion skal udøves ret, må den være fri for menneskelig

magtudøvelse. Som Luther også betoner i skriftet om kirkens babyloniske fangenskab: kirkens embeder indebærer ikke herredømme ("dominationes"), men tjeneste ("ministeria") (WA 6, 543). Modstillingen af herredømme og tjeneste svarer nøje til sondringen mellem det verdslige og det åndelige regimenter. Vi finder da også beskrivelsen af de kirkelige embeder som herredømmefri tjeneste i skriftet om den verdslige øvrighed, hvor Luther udførligt fremstiller sondringen mellem de to regimenter. Konkret krævede Luther afholdelse af et almindeligt kirkemøde eller koncil til gennemførelse af den krævede reform. Med andre ord greb han tilbage til et klassisk kirkeligt styringsinstrument, synoden.

Hvis vi vil forstå Luthers syn på *kirken selv* og kirkeligt selvstyre, må vi være opmærksomme på en vigtig dobbelthed i hans kirkeopfattelse. Kirken er på den ene side fællesskabet af alle troende, de helliges samfund. Da ingen kan granske menneskers tro, er dette fællesskab skjult; vi har at gøre med den usynlige kirke. Den kan man imidlertid ikke nøjes med, heller ikke ud fra luthersk forståelse – ja, netop ikke ud fra luthersk forståelse. Troen og de troendes fællesskab forudsætter nemlig, at evangeliet forkyndes, og der holdes dåb og nadver. Det er ydre handlinger, som kræver regler for, hvem gør hvad hvornår. Også luthersk kristendom forudsætter eksempelvis et præsteembede. Præstens særlige opgaver kræver imidlertid som allerede sagt ikke særlige hellige egenskaber, men beror på arbejdsdeling. Præsten udfører på menighedens vegne de for kirken nødvendige handlinger.

Sammenfattende kan vi derfor sige, at *kirken selv* er defineret ud fra kirkens grundfunktion, at etablere og opretholde den kristne tro gennem forkyndelsen af evangeliet og forvaltningen af sakramenterne. Udøvelsen af denne funktion er imidlertid ensbetydende med at danne ramme for den egentlige "aktør": Guds ord. Dette ord er uforeneligt med menneskelig magtudøvelse af to grunde. For det første fordi det netop er Guds og ikke menneskers. Og for det andet, fordi det skal modtages i frihed af det enkelte menneske. Kirken er altså en magtafkaldets institution. Derfor kan der ikke i kirkens organisering findes et egentligt hierarki. Kirkeledelse er derfor ikke herredømme, men tjeneste mod de medkristne, og i sidste instans mod Guds ord.

Luthers håb om, at romerkirken kunne reformere sig selv, viste sig urealistisk. Det var nødvendigt at opbygge en ny evangelisk kirke. Luther havde imidlertid været så radikal i sin kritik af romerkirkens magtstruktur – f.eks. forkastede han fuldstændig den kanoniske ret – at han ikke havde en klar plan for, hvordan en kirke skulle organiseres. Men luthersk kristendom kræver også en organisation af den ydre kirke, en

kirkeordning. Her tyede Luther til de verdslige magthavere. De nye lutherske kirker blev fyrstekirker. Det strider i grunden klart mod Luthers sondring mellem åndeligt og verdsligt. Blev én kirkelig magthaver – paven – ikke bare afløst af en anden, fyrsten? Jo, sådan ser det unægtelig ud. Men når Luther gik med til at give fyrsterne magt i kirken, skete det under én afgørende forudsætning: de handlede her ikke som fyrster, men som medlemmer af kirken. Deres kirkelige ret beroede på, at de havde del i det almindelige præstedømme. Senere prægede man herfor begrebet “*praecipua membra ecclesiae*”, kirkens fremmeste medlemmer. Til Luthers forudsætning for at give fyrsterne kirkelig indflydelse hørte endvidere, at der var tale om en tidsbegrænset nødløsning. Fyrsterne var “nødbiskopper”, for de “rigtige” biskopper havde korrumpet deres embede. Øvrighedens kirkelige ret er altså ydermere en nødret. Et af de store paradokser i lutherdommen er, at denne nødløsning blev permanent.

En klassiker i Lutherforskningen, Karl Holl, skriver i en artikel om landsherrernes kirkeregimente, at Luther vedblivende fastholdt, at dette regimente var en nødløsning. Kun under den forudsætning kunne den politiske styring betragtes som kirkeligt selvstyre (jf. Holl 1948). Den nyeste lutherske kirkeforskning giver Holl ret (jf. Preul 1997, 127ff).

Den evangelisk-lutherske kirke i Danmark

Lutherdommens historie i Danmark er fra starten og indtil i dag præget af det nævnte paradoks. Reformationen i 1536 tildeler kongen den afgørende rolle i den nye lutherske kirke. Kirkeordinansens³ tale om Guds og kongens ordinans lyder ganske vist som en bekræftelse af sondringen mellem åndeligt og verdsligt, men er i virkeligheden det modsatte, nemlig en stadfæstelse af kongens kirkeregimente.

Indførelsen af enevælden i 1660 betegner den fuldstændige sammensmeltning af stat og kirke. Det betyder gennemførelse af kristendom med tvang. Et konkret og kendt eksempel var den senere tvangsdåb af baptisters børn.

Med grundloven af 1849 afskaffes det enevældige kongedømme, men ikke den statslige styring af kirken. Grundloven definerer som bekendt den evangelisk-lutherske kirke som “den danske folkekirke”. Dermed får kirken en dobbelt karakter. Den skal dels som *folkekirke* være ramme om den kristendom, befolkningens flertal

³ Kirkeordinansen er utvivlsomt et retligt dokument og er som sådant bevis på kirkerettens tilbagevenden i den lutherske teologi og kirkeopfattelse. Til denne udvikling se Witte 2002.

tilslutter sig. Dels er kirken som *evangelisk-luthersk* bundet til en bestemt bekendelse.

Grundtvig-problemet

Her ligger det første af folkekirkeordningens to vigtigste indbyggede problemer. Det kan anskueliggøres ud fra Grundtvigs opfattelse. Grundtvig ønsker at undgå, at et mindretal i kirken, f.eks. det gejstlige hierarki, skal bestemme over kirkens tro og lære. Det betyder imidlertid *ikke*, at han støtter en folkekirkeordning, hvor kirkens styre ligger hos de politiske magthavere. En sådan folkekirke ville ikke adskille sig fra den gamle statskirke, men ligesom denne være et trossamfund og en tvangsindretning. Under sådanne betingelser for kirken "maatte Lovgivningen for den fremdeles uindskrænket tilkomme Kongen og Rigsdagen". Men hverken rigsdagen eller kongen "duer til Hjemmel for en forsvarlig Tro og Gudsdyrkelse" (Grundtvig 1944, 163). Det gør gejstligheden eller et kirkeråd heller ikke –

men vil man derimod nøies med en Folke-Kirke, som et Huusraad til Folkets gudelige Oplysning og Opbyggelse, da maa man give Folke-Kirken saa fri en Forfatning, at den langt overveiende Deel af Folket godvillig kan befinde sig deri og betjene sig deraf, og saa Folke-Kirkens Præster kan giælde for Sandheds-Vidner .. (164)

Grundtvig ønsker med andre ord at gøre op med den statskirkelige lutherdoms vildfarelse og vende tilbage til Luthers oprindelige syn på kristendommens og kirkens frihed. Netop fordi mennesker – hos Grundtvig folket – skal tilegne sig kristendommen i frihed, må enhver form for magtbaseret kirkeledelse, politisk eller gejstlig, afvises. Den grundlovssikrede folkekirke kan derfor kun være en rent formel og ydre ramme, der giver fuld frihed både til menigheden og til præsten.

Ifølge juristen Poul Andersen forfægtede Grundtvig en opfattelse af folkekirken, der ville ligestille katolicismen med protestantismen og "den islamitiske Religion med Kristendommen" (Andersen 1940, 27).

For at sammenfatte: Grundtvig ønskede ikke, at folkekirken skulle defineres som evangelisk-luthersk; den skulle kunne rumme alle de former for kristendom, det danske folk dyrkede. Han ønskede en mangfoldig kirke med stor frihed både for den enkelte kristne og for præster. I Grundtvigs kirkeordning havde Grosbøll ikke været et problem. Det turde være klart, at den nuværende folkekirkeordning på ingen måde svarer til Grundtvigs forestillinger.

Martensen-problemet

Samtidig med at sikre statsstøtte til den evangelisk-lutherske kirke lægger grundloven op til en selvstændiggørelse af kirken i forhold til staten. Det sker med den såkaldte løfteparagraf om, at folkekirken skal have sin egen forfatning (§ 66). Nødvendigheden heraf blev fremhævet af en anden af tidens store teologer, professor og biskop Hans L. Martensen (1808-84). Han så klart det andet indbyggede problem i folkekirkens ordning. En politisk ledelse af kirken giver mening, så længe den politiske magt ligger hos den eneviddige konge, der samtidig er kirkens fremmeste medlem. Men i det øjeblik, magten flyttes til en rigsdag, der på grund af religionsfriheden bevæger sig i "bekendelsesløs" retning, er en politisk ledelse af kirken ikke mere acceptabel. Denne opfattelse gjorde Martensen gældende i et skrift om folkekirkens forfatningsspørgsmål (1867), som han senere indarbejdede i *Den Christelige Ethik*. Her betegner han det som en "monstrøs Forestilling", hvis en bekendelsesløs minister, der er afhængig af rigsdagen, skulle være kongens organ i indre kirkelige anliggender som lære og liturgi. Han siger – uden direkte reference til løfteparagraffen – at kirkens forfatning skal udarbejdes til en organisation, hvor kirken har selvbestemmelse i egne indre anliggender og medbestemmelse i blandede sager. En sådan organisation vil for Martensen mest naturligt være en synodalordning (Martensen 1878, 418f).

Men allerede i et brev fra slutningen af 1850 udtrykker Martensen sin skarpe analyse af kirkens stilling. I forbindelse med et lovforslag vedrørende "Troesfrihed og borgerl. Ægteskaber" siger han om Monrads argumentation i rigsdagen:

Han indrømmede nemlig Rigsdagen en *kirkelig* Myndighed ogsaa i Henseende til Kirkens indre Anliggender, og forbeholdt sig at gjøre det Forslag, at de af Folkekirkens Medlemmer, der benyttede sig af borgerlige Ægteskaber uden *kirkelig* Velsignelse, skulde være *udelukkede* af Folkekirken, en Sætning, der i og for sig kan bifaldes, men hvilken denne Rigsdag aldeles ikke har Myndighed til at udtale, men kun *Folkekirken selv* (Brev nr. 10).

Om kirkens selvstyre siger han videre:

Det Tscherningske Partie vil nægte Penge til Synoden, Grundtvig synes ligeledes at være *imod* Synoden. I saa Fald vilde Kirkens Frihed være absolut tilintetgjort (Smst.).

Sammenfattende kan vi altså sige, at Martensen klart ser konsekvensen af den begyndende demokratisering og religionsfrihed: et parlament i et sådant land kan ikke spille monarkens tidligere rolle som "præcipuum membrum ecclesiae". En opfyldelse af løfteparagraffen i form af en synodalforfatning er den eneste mulighed for at sikre kirkens frihed. Med næsten profetisk klarsyn konkluderer Martensen, at hvis et selvstyrende organ forholdes folkekirken, og sumepiskopatet ikke opretholdes, vil enden blive

.. at Folkekirken ganske falder i bekjendelsesløse Ministres og i de politiske Rigdages illegitime og "urette" Hænder, eller at den hele Forbindelse mellem Kirke og Stat ophører (Martensen 1878, 420).

Kirkeligt selvstyre i dag

Folkekirkeordningens to grundproblemer, som vi kan knytte til navnene Grundtvig og Martensen, bliver mere og mere tydelige i vore dage. Diskussionen om, hvorvidt en præst kan udtale sin manglende tro på Gud, som den bekendes i første trosartikel, afslører spændingen mellem kirkens folkelige bredde og dens bundethed til den evangelisk-lutherske bekendelse ("Grundtvig-problemet"). Men diskussionen afslører også det besynderlige i, at en rent verdslig myndighed – justitsministeren og en præsteret – skal afgøre, hvordan en præst kan og skal tale om Gud ("Martensen-problemet"). Jeg skal ikke uddybe min opfattelse, at vi her virkelig har at gøre med grundlæggende problemer vedrørende folkekirkens manglende selvstyre. Jeg antager, at enhver, der tænker over tingene, kan se det paradoksale i, at en luthersk kirke endnu i 2007 er underlagt det verdslige regimente.

Et første skridt mod løsningen af disse problemer må være en gennemførelse af løfteparagraffen. Folkekirken skal have en ordening, som den selv – dvs. dens egne medlemmer – udformer. I vore dage er der ikke sammenfald mellem folkekirkens medlemmer og den danske befolkning. Derfor kan befolkningens politiske repræsentation, folketinget, ikke skrive kirkens forfatning og fastsætte regler for kirkens

aktiviteter.⁴

Det næste spørgsmål er, om en kirkeforfatning skal indeholde en *synode*. Desværre er det lykkedes en bestemt kirkelig og politisk fløj at oplade ordet "synode" med en urimelig betydning. Man foregiver, at en synode nødvendigvis på hele kirkens vegne tager stilling til politiske og andre samfundsspørgsmål. At det er misvisende, kan en sammenligning vise. Folkekirken er en statsligt finansieret og statsligt administreret organisation ligesom fortidens statsbaner og post- og telegrafvæsen. Disse statslige væsener er nu i større eller mindre grad privatiseret og ledes ikke mere af statslig forvaltning, men af bestyrelser, der er valgt af de respektive selskabers generalforsamlinger e.l. Noget tilsvarende vil ske, når den lutherske kirke frigøres fra staten. I stedet for den statslige forvaltning (kirkeministeriet) må der træde en form for generalforsamling. Det er, hvad begrebet synode betyder. Og ligeså lidt som det er en opgave for en privat virksomheds generalforsamling at udtale en mening om dette og hint, ligeså lidt vil det være opgaven for kirkens generalforsamling. Den skal først og fremmest lede kirkens kerneaktiviteter på bedste ansvarlige vis.

Litteratur

- Andersen, P. (1940): *Grundtvig som rigsdagsmand og andre afhandlinger*. København.
- Andersen, Svend (2005): "Krig og bekendelse. Kan en luthersk kirke mene noget om Irak-krigen?", i Bo Holm (red.): *Krig - dens politiske og religiøse legitimitet*. København: Anis.
- Biskop H. Martensens breve, I. *Breve til L. Gude 1848-1859*. Udg. af Selskabet for Danmarks kirkehistorie ved B. Kernerup. København 1955.
- Grundtvig, N. F. S. (1944): *Den Christelige Børnelærdom*. [Værker i Udvalg, udg. v. G. Christensen og H. Koch, Sjette Bind]. København.
- Holl, Karl (1948): „Luther und das landesherrliche Kirchenregiment“, i *Gesammelte Aufsätze zur Kirchengeschichte. I. Luther*. Tübingen.
- Huber, Wolfgang (1996): *Gerechtigkeit und Recht. Grundlinien christlicher Rechtsethik*. Gütersloh.
- Lindhardt, P.G. (1967): *Stat og kirke*. 2. reviderede udgave. København 1967.

⁴ Ifølge et ganske udbredt synspunkt er grundlovens løfteparagraf faktisk opfyldt, idet kirkens forhold jo efterhånden er blevet ordnet ved lovgivning. Selve tanken er formuleret af P.G. Lindhardt: "Kirkens forfatning blev i praksis ikke ordnet ved lov, men ved den lovgivning og administration som efterhånden blev nødvendig." (Lindhardt 1967, 116). Lindhardt hævder imidlertid *ikke*, at løftet om en kirkeforfatning dermed er opfyldt. På trods af den kirkelige lovgivning "var den repræsentative forfatning ikke gennemført" (122). Det siger da også sig selv, at en række enkeltlove om kirkelige forhold ikke kan gøre det ud for en forfatning.

- Luther, Martin: *De captivitate babilonica ecclesiae praeludium*. WA 20. D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe. 6 Band. Weimar: Hermann Böhlau 1888.
- Martensen, H. (1878): *Den christelige Ethik. Den specielle Deel. Anden Afdeling: Den sociale Ethik*. København.
- Preul, R. (1997): *Kirchentheorie. Wesen, Gestalt und Funktionen der Evangelischen Kirche*. Berlin, New York.
- Witte, John (2002): *Law and Protestantism. The Legal Teaching of the Lutheran Reformation*. Cambridge.

Folkekirken selv? Regulering af dåb i folkekirken¹

Lektor, ph.d. Lisbet Christoffersen

Skitsering af problemstillingen

Foråret 2007 har igen budt på en debat om *folkekirken selv*, herunder form for, indhold i og kompetence bag en folkekirkelig regulering. Der har ellers været ro siden debatten i 2004 om eventuel udformning af et folkekirkeligt ritual for registrering af homoseksuelle parforhold – og den overophedede debat om, hvem der bestemmer indholdet i salmebogen, lige efter regeringsskiftet i 2001. Imidlertid, selv en minister, der har det som sit erklærede mål at have ro på, viste sig at kunne få stormvejr, da et udkast til kongelig anordning om dåb i folkekirken blev sendt til høring. Og som det vil fremgå af denne artikel, skyldes de stormvejr, disse spørgsmål giver, mere end noget andet en grundlæggende uklarhed i den danske folkekirkeordning, i hvert fald i dens aktuelle udformning.

Retligt set handler de spørgsmål, der stilles, om formel kompetence (hvem skal regulere?); materiel kompetence (hvad og hvor meget skal reguleres? balancen mellem retlig frihed og retlig bundethed); indhold i reguleringen (hvad skal reglerne gå ud på?); og kontrolsystemer (skal der træffes afgørelser ude i de enkelte kirker og præstegårde? Hvis der skal – er der så grundlag for, at folkekirkens medlemmer kan klage til en overordnet instans? Over hvad? Til hvem?). Dette spørgsmål hænger sammen med det formelle kompetencespørgsmål. Det grundlæggende spørgsmål er, hvilken rolle en størrelse tillægges, som i debatten ofte kaldes *folkekirken selv*?

¹ Ved årsmødet den 3. oktober 2004 i Selskab for Kirkeret holdt jeg et foredrag med titlen "*Folkekirken selv* – aktuel religionsretlig belysning". I *Lov & Ret*, september 2004, offentliggjorde jeg en artikel med titlen "Kompetenceforhold i folkekirken", hvor jeg diskuterede et på det tidspunkt aktuelt spørgsmål om, hvem der – hvis lovgivningen i øvrigt blev ændret, så der retligt blev mulighed for at indgå registreret partnerskab i kirker og trossamfund – for folkekirkens vedkommende ville skulle beslutte udformning af et ritual for kirkelig registrering af homoseksuelle parforhold. Elementer fra såvel foredraget som den nævnte artikel, der blev kraftigt imødegået af daværende kirkeminister Tove Fergo i *Lov & Ret*, november 2004, indgår i denne artikel. I foråret 2007, hvor artiklen skrives, har kirkeministeriet sendt forslag til ny anordning om dåb i folkekirken til høring. Dette anvendes som artiklens empiriske eksempel.

Dåb tilhører kernen i folkekirkens religionsudøvelse. Uanset graden af forberedelse og den politiske vilje til ro, *må* retlig regulering af dåb bringe disse spørgsmål om indhold og reguleringskompetence på banen.

Jeg vil i denne artikel berøre det materielle indhold i reguleringen. Men mit fokus i en artikel, der skal tage stilling til, om vi kan tale om et *folkekirken selv*, er det mere formelle: hvem bestemmer, hvad indholdet i reguleringen skal være og hvor meget der skal reguleres? Dette fokus belyser jeg religionsretligt.

*Forhistorien*²

Den hidtidige dåbsanordning blev udstedt 30. maj 1828. Det var under enevældens sidste forsøg på at restituere sig selv. Udgangspunktet var fortsat reformationstidens, Kongelovens og Danske Lovs religionstvang, det monistiske samfund og kongens pligt til at holde alle landets indvaanere til den ene, rene og sande evangelisk-lutherske lære. Systemet i den sene enevælde er dåb før oplæring – oplæringen finder sted i skolen (skolelovgivningen af 1806/1814³) og ved konfirmationsforberedelsen (1736). Både dåb og oplæring er i dette perspektiv præstens ansvar.

Samtidig havde læserbevægelser med pietismen givet fornyet næring til både en voksende lægmandsselvbevidsthed og et fornyet opgør mellem “døberne” og barnedåbstilhængerne. I den sene enevælde søges det gamle system fastholdt: det er statens pligt at sørge for, at de små børn bliver døbt, hvad enten den manglende dåb skyldes forældrenes sjusk og efterladenhed, eller den skyldes forældrenes overbevisning om, at før dåb kommer bevidsthed og afklaring, dvs. oplæring før dåb.

I perioden lige før grundlovens indførelse var der derfor religionskrig om dåb i det danske samfund. Forældre blev idømt mulkt, og børn blev tvangsdøbt – og præcis

² Se hertil bl.a. s. 4-7 i *Beretning fra den af biskopperne nedsatte arbejdsgruppe om dåb*, udsendt til drøftelse i folkekirkens menigheder med brev fra samtlige biskopper, dateret januar 2005, alt med uddybende henvisninger. Denne beretning var lidt svær at finde – til brug for 1. udgave af denne artikel fandt jeg den på Fyens Stifts hjemmeside, i nyhedsarkivet; som resultat af høringsrunden vedr. kirkeministeriets 1. udkast til ny dåbsanordning ligger redegørelsen nu på kirkeministeriets hjemmeside, www.km.dk. Se tillige Preben Espersen: *Kirkeret. Almindelig del*, 2. udgave, Jurist- og Økonomforbundets forlag 1999, kap. 10.2; og min *Kirkeret mellem stat, marked og civilsamfund*, Jurist- og Økonomforbundets forlag 1998, særligt kap. 3 og 5 med henvisninger.

³ Sammenhænge mellem religion og stat i Danmark og betydningen af skolens religionsundervisning i denne forbindelse er senest behandlet af Niels Reeh: *Religion and the State of Denmark*, ph.d.-afhandling, Det humanistiske Fakultet, Københavns Universitet 2006.

denne baptisternes kamp var en central forudsætning for, at der blev indført religionsfrihed i den danske grundlov af 1849.

Religionsfriheden udøves grundlæggende som en ret til at vælge mellem forskellige trossamfund – træde ud af det ene og træde ind i det andet. Fra religionsfrihedens indførelse søgte man samtidig at opretholde den hidtidige regulering af medlemmernes pligter og rettigheder såvel som præsternes ditto inden for folkekirken.

Imidlertid blev der også ganske snart gennemført en frihedslovgivning inden for folkekirken. I 1857 blev den juridiske side af dåbstvangen ophævet for folkekirkens medlemmer. Adgang til borgerlige vielser og til sognebåndsløsning var allerede indført. Disse regler havde til hensigt at flytte ansvaret for folkekirkemedlemmernes religiøse behov fra kirkeinstitutionen med dens ledende medarbejdere til det enkelte folkekirkemedlem. Men dåbens retlige betydning blev opretholdt. Folkekirkemedlemmers børn, der ikke blev døbt, blev heller ikke medlem af folkekirken. Sådan er det fortsat.

Et egentligt behov for at tage stilling til, hvem der var medlem af folkekirken, og dermed den endelige sammenkobling mellem dåb og medlemskab dukkede op i forbindelse med menighedsrådslovgivningen fra 1903 og frem. Her blev kravet om kun at være medlem af ét trossamfund – folkekirken eller noget andet eller ingen ting – slået fast (bl.a. gennem dommen i Mary Westenholz-sagen). Det blev slået fast, at dåb var en medlemsbetingelse, og at gendåb indebar automatisk udtræden (eller eksklusion). Men der var fortsat sammenhæng mellem barnedåb og undervisning. Folkeskolen gav fortsat religionsundervisning, ligesom konfirmationen fortsat var generel. På dét grundlag var det afgørende kriterium i stigende grad den enkeltes eget valg af, om børnene skulle døbes eller ej.

Den endegyldige skilsmisse mellem skole og kirke med skolelovene i 1975 medførte, at der kom fokus på den tidligere forudsatte kobling mellem dåb og undervisning. I en række såkaldte *dåbssager* i 1970'erne⁴ søgte præster at genetablere en kompetence for dem selv til at regulere folkekirkeforældres adgang til at få deres børn døbt ved at opstille betingelser om forældrenes forudgående deltagelse i et antal

⁴ Se hertil utrykt specialeafhandling af Lisbet Christoffersen: *Folkekirkens administrative struktur beskrevet og vurderet med særligt henblik på præstens status specielt på grundlag af præsteløftet. Eksemplificeret ved problemer omkring dåbsforvaltningen*. Det Juridiske Fakultet, Københavns Universitet, 1978.

gudstjenester m.v. Nogle af disse præster ændrede igen deres praksis, mens sognepræst Ruben Jørgensen blev afskediget. Denne beslutning blev stadfæstet ved Den Europæiske Menneskerettighedskommission med den begrundelse, at præstens religions- og ytringsfrihed blev begrænset gennem hans ansættelse i et bestemt trossamfund.⁵

Samtidig indtrådte en erkendelse af, at den ændrede relation mellem skole og kirke *måtte* få betydning for folkekirkenes besindelse på, hvordan sammenhænge mellem dåb og oplæring så kunne etableres. Ikke længe efter Ruben Jørgensen-sagens (danske) afslutning igangsatte biskopperne et arbejde med at udforme materiale til brug for dåbsoplæring i kirke og hjem, og initiativer som indledende konfirmationsforberedelse for børn i 3.-4. klasse blev sat på dagsordenen. Men så kom den næste dåbs-sag og satte en foreløbig bremse for udviklingsarbejdet.⁶

Kirkeretsgruppen ved Københavns Universitet rejste imidlertid igen spørgsmålene om sammenhænge mellem dåb og oplæring, dåb og medlemskabsregler m.v. i to forelæsningsrækker, der i 2000 blev udgivet under titlen *Dåb og medlemskab af folkekirken*.⁷ Her blev peget på behov for, at også ikke-døbte kunne blive medlemmer af folkekirken samt på behov for regulering af voksne ikke-døbtes adgang til dåb. Forudsætningsvis lå en grundlæggende kritik af, at et så centralt område som dåben fortsat var reguleret på grundlag af enevældig tankegang, uagtet der i 1989 var indført ny konfirmationsanordning, ligesom alle kirkelige ritualer er nyreguleret parallelt med ny bibeloversættelse og ny salmebog lige før og lige efter årtusindskiftet. Man søgte også at etablere en forpligtelse for forældrene til at sørge for oplæring som betingelse for dåb – en tilgang, jeg kritiserede i min anmeldelse, hvor jeg foreslog, at man i stedet lagde pligterne på præsterne.⁸

Biskopperne nedsatte den 10. april 2002 en arbejdsgruppe, der med udgangspunkt i det nyautoriserede dåbsritual fra 1992 fik til opgave at udarbejde en rapport, hvor

⁵ EMK Ruben Jørgensen 14/10 1987, jf. *Den Europæiske Menneskeretskonvention, 2. udgave, Kommenteret af (art 1-10) Peer Lorenzen et al.* Jurist- og Økonomforbundets forlag 2003, s. 444.

⁶ Om Bent Feldbæk-Nielsen-sagen, se bl.a. Bent Feldbæk-Nielsen: *Dåb og tro i landsretten*, Doxa, 1999, samt Kristine Garde: *To læresager i folkekirken*, Jurist- og Økonomforbundets forlag 2006.

⁷ Red. Hans Raun Iversen, Forlaget Anis.

⁸ Lisbet Christoffersen: "Dåb og medlemskab i Folkekirken", *Dansk Teologisk Tidsskrift* 1/2002, s. 55-64.

den folkekirkelige dåbs kirkeretlige grundlag og dets teologiske implikationer blev analyseret. Arbejdet resulterede dels i en kritisk gennemgang og teologisk-kirkeretlig analyse af samtlige bestemmelser i den gældende dåbsanordning fra 1828, dels i et udkast til ny dåbsanordning med tilhørende udkast til ændringer i medlemskabsregler m.v. samt dels endelig i et forslag til vejledning til hhv. barnedåb og voksendåb.

I februar 2007 udsendte kirkeministeriet på det grundlag udkast til ny kongelig anordning om dåb i folkekirken med høringsfrist 2. april 2007.⁹ Af høringsbrevet fremgik, at udkastet var udarbejdet "på baggrund af den rapport fra den af biskopperne nedsatte arbejdsgruppe om dåb, som biskoppen over Aalborg stift på vegne af biskopperne afleverede til ministeriet primo 2006, og som har været drøftet på flere møder med biskopperne." Det fremgik endvidere, at "udkastets § 1 er dog afklaret indholdsmæssigt i forhold til arbejdsgruppens forslag, idet det fastslås, at præsten i bopæls sognet har pligt til at foretage dåb."

Den nævnte rapport fra biskoppernes udvalg var ikke sendt ud sammen med høringsbrevet eller fremlagt på ministeriets hjemmeside i forbindelse med høringen.¹⁰ Høringen vedrørende februar-forslaget omfattede alene selve anordningsudkastet.

Efter en omfattende offentlig debat og mange høringssvar (også fra andre end de umiddelbare høringspartnere)¹¹ blev anordningsudkastet drøftet på yderligere to møder mellem kirkeministeren og biskopperne. Et nyt udkast blev udsendt til høring den 7. maj 2007. Her blev udsendt en pressemeddelelse, og høringen omfattede både et revideret udkast til anordning om dåb og biskoppernes vejledning om dåb.¹²

Det fremgår af pressemeddelelsen af 7. maj 2007, at der er enighed mellem kirkeministeren og biskopperne om udformningen af det reviderede udkast til anordning og biskoppernes udkast til vejledning om dåb. Høringsfristen er lang – 1. september 2007 – så der er altså på alle måder lagt op til, at debatten ønskes givet den nødven-

⁹ Dokument nr. 318404 samt dokument nr. 309274. Jeg har hentet dokumenterne på kirkeministeriets hjemmeside den 25. marts 2007. I min udgave er høringsbrev og anordningsudkast udateret. Høringsbrev med bilag lå under "Udkast til lovforslag m.v.". Af hjemmesiden fremgår, at udkastet er udsendt til høring den 20. februar 2007. Der blev ikke udsendt en pressemeddelelse samtidig med høringen. Udkastet blev alene sendt til høring hos biskopperne, Den Danske Præsteforening og Landsforeningen af Menighedsråd.

¹⁰ Ved fornyet besøg på www.km.dk den 2. april 2007, dvs. efter udløbet af høringsfristen for 1. udkast, var rapporten fra biskoppernes udvalg kommet på hjemmesiden.

¹¹ Alle høringssvar ligger på www.km.dk.

¹² www.km.dk; dokumenter nr. 327086 og 327044.

dige plads. Pressemeldelsen understreger endvidere, at "anordningen om dåb ikke står alene, men skal ses i sammenhæng med biskoppernes vejledning om dåb i folkekirken og med folkekirkenes dåbsritual".

To anordningsudkast forår 2007

I det følgende vil jeg rejse de kompetencespørgsmål, som de to udkast til anordning i foråret 2007 giver anledning til: hjemmelsgrundlag; forholdet mellem anordning, vejledning og dåbsritual; samt spørgsmålet om, hvem der kan fastsætte det teologiske indhold i dåbsanordningen.

1. Hjemmelsgrundlag

Ingen af de to anordningsgrundlag angiver, med hvilken hjemmel den påtænkte anordning skal udsendes. Det synes at blive lagt til grund, at der ikke er tale om en bekendtgørelse med hjemmel i medlemskabsloven (som direkte i § 1 fastlægger dåb som betingelse for medlemskab af folkekirken), uagtet at medlemskabslovens § 4 giver hjemmel til at fastsætte "nærmere regler om optagelse i og udtræden af folkekirken". Det ser således ud som om, de bestemmelser, der er lagt op til i begge anordningsudkast, henregnes til en anden kategori end "regler om optagelse i og udtræden af folkekirken".

I anordningsudkastet af februar 2007 var der dog en antydning af et hjemmelsgrundlag i følgende sætning: *VI MARGRETHE DEN ANDEN, af Guds Nåde Danmarks Dronning, gør vitterligt: (etc.).*

Den i tid og sprog mest nærliggende parallel til anvendelse af et sådant hjemmelsgrundlag er præambelen til Traktat om en forfatning for Europa. Den indledes også på følgende måde: "Hans Majestæt Belgiernes Konge, Præsidenten for den Tjekkiske Republik, Hendes Majestæt Danmarks Dronning, Præsidenten for Forbundsrepublikken Tyskland ... som har ladet sig inspirere af Europas kulturelle, religiøse og humanistiske arv, der er grundlaget for udviklingen af de universelle værdier: det enkelte menneskes ukrænkelige og umistelige rettigheder samt frihed, demokrati, lighed og retsstaten. Som er sikre på ... (etc.)".

Forfatningstraktaten synes at bygge på en majestætisk kompetence *sui generis*. Imidlertid ville forfatningstraktaten ifølge grundloven alene kunne indføres for Danmarks vedkommende efter en forudgående vedtagelse af den lovgivende magt (med tilhørende folkeafstemning).

Også reguleringen af dåb i den danske folkekirke så i anordningsudkastet af februar 2007 ud til at bygge på en forestilling om en majestætisk reguleringskompetence. I hvert fald fremstod det, som om den kongelige anordning netop ikke agtedes indplaceret i det retlige hierarki, der udgår fra lovgivningsmagten.

Anordningsudkastet af maj 2007 har slettet henvisningen til en majestætisk kompetence *sui generis*. Samtidig er der ingen angivelse af, hvem der forventes at underskrive anordningen. Da teksten imidlertid benævnes "anordning", må forventningen fortsat være, at det er regenten, der skal underskrive med kirkeministerens kontrasignatur – men altså uden angivelse af hjemmelsgrundlag.

Pressemeddelelsen af 7. maj 2007 fastslår, at vejledningen udsendes af biskopperne. Udkastet har i overensstemmelse hermed fået titlen "biskoppernes vejledning om dåb i folkekirken". Heller ikke her angives noget hjemmelsgrundlag, dvs. der henvises ikke til den retsregel, der giver biskopperne en kompetence til at udsende en vejledning om dåb i folkekirken.

Igen kunne der tænkes i *sui generis*-baner – men man kunne også henvise til biskoppernes tilsynsfunktion over for præsterne. Endelig kan vejledningen se ud til at have hjemmel i selve anordningen, der i maj-udkastets § 6, stk. 2, fastslår, at præsteres afgørelser efter anordningen kan indbringes for biskoppen til endelig afgørelse.

2. Forholdet mellem anordning, vejledning og dåbsritual

Et hovedproblem i februar 2007-udkastet til anordning var, at det ikke af høringsbrevet eller af anordningsudkastet fremgik, hvorvidt der efterfølgende var påtænkt udsendt en eller flere vejledninger om dåb. Hvilken status biskoppernes rapport således ville have i forhold til det udsendte udkast, stod ikke klart, som høringen var gennemført. En mulighed kunne være, at man anså biskoppernes arbejde for en form for forarbejder, der skulle medvirke til at tolke de enkelte bestemmelser i anordningen. En anden mulighed kunne være, at anordningen ganske vist havde sit afsæt i rapporten, men at denne på baggrund af det efterfølgende drøftelsesforløb med biskopperne (der ikke er dokumenteret) ikke længere havde relevans.

Dette problem er løst i maj 2007-udkastet. Her slås det fast, at anordningen fastlægger de retlige rammer for dåb i folkekirken, men samtidig, at biskoppernes vejledning giver tolkningsnøglen for anordningen. Endelig understreger minister og biskopper i enighed i pressemeddelelsen, at anordningen ikke står alene, men skal ses i sammenhæng med ikke alene biskoppernes vejledning om dåb, men også med fol-

kekirkens dåbsritual. Sammenhængen til ritualet synes dog ikke uddybet nærmere, og det retlige hierarki mellem anordningen om dåbsritualet på den ene side og dåbsanordningen med tilhørende vejledning på den anden side er fortsat uklart. Indholdsmæssigt er der imidlertid i maj-2007-udkastet sikret overensstemmelse mellem formuleringer i anordningsudkast og udkast til vejledning.

3. Kompetencespørgsmål vedrørende det teologiske indhold i anordningen

Da februar-udkastet til ny dåbsanordning blev udsendt, fremgik det, at indholdet i anordningens § 1 var afklaret indholdsmæssigt af kirkeministeren efter drøftelse med biskopperne.

Februar-udkastet til dåbsanordningen lagde ud med følgende § 1:

- stk. 1 Alle børn og voksne har adgang til at blive døbt.
- stk. 2 Anmodning om barnedåb fremsættes af den eller dem, der har forældremyndigheden over barnet.
- stk. 3 Anmodning om voksendåb fremsættes af den, der ønsker at blive døbt.
- stk. 4 Præsten i barnets eller den voksnes bopælssogn har pligt til at foretage dåben.

Udkastet fra biskoppernes udvalg havde en lidt anden ordlyd i § 1:

- stk. 1 Alle børn og voksne har adgang til at blive døbt.
- stk. 2 Anmodning om barnedåb fremsættes af den eller dem, der har forældremyndigheden over barnet.
- stk. 3 Hvor en af forældrene tilhører folkekirken og anmoder om barnedåb, påhviler det præsten i pågældendes bopælssogn at døbe barnet.
- stk. 4 Ved voksendåb fremsættes anmodningen af den, der ønsker at blive døbt.

Udkastet af maj 2007 lyder i § 1:

- stk. 1 Alle børn og voksne har adgang til at blive døbt.
- stk. 2 Dåb af et barn sker efter anmodning fra den eller dem, der har forældremyndigheden over barnet, og som dermed har ansvaret for barnets kristelige opdragelse.
- stk. 3 Dåb af en voksen sker efter anmodning fra den, der ønsker at blive døbt og dermed tilslutte sig folkekirken.
- stk. 4 Det påhviler præsten i barnets eller den voksnes bopælssogn at foretage dåben.

Hurdlen i formuleringerne er spørgsmålet om sammenhæng mellem dåb og oplæring. Der synes ikke at være nogen teologisk uenighed om, at denne sammenhæng er en forudsætning i kristendommen. Spørgsmålet bag de forskellige udkast til regulering er, hvem der har ansvaret for denne sammenhæng.

I februar-udkastet blev sammenhængen anset for at være udtalt til stede. Præsterne havde ingen ret til at sikre sammenhængen og forældrene ingen opfordring til at tage stilling til den.

I det tidligere forslag fra biskopperne forudsattes det i vejledningen, at det var præsterne, der skulle sikre sammenhæng mellem dåb og oplæring i den forudgående dåbssamtale.

I maj-udkastet til anordning og vejledning er balancen ændret i klar forlængelse af og overensstemmelse med den frihedstradition, der har ligget i retlig regulering af folkekirkens kerneforhold siden grundloven. Maj-udkastet forudsætter således, at det nu er den, der ønsker dåb, der selv skal sikre sammenhængen mellem dåb og oplæring – samtidig med, at sammenhængen mellem selve dåbshandlingen og en forudgående dåbssamtale (ved dåb af børn) eller dåbsoplæring (ved dåb af voksne) er fastslået. Eller med andre ord: folkekirkens medlemmer har selv ansvaret for at sikre en indholdsmæssig sammenhæng – men der findes ikke dåb uden dåbssamtale, hhv. dåbsoplæring, jf. udkast til biskoppernes vejledning, maj 2007-udgaven:

“I forbindelse med barnedåb findes der forud en samtale sted mellem præsten og barnets forældre. Samtale skal belyse den tro, som barnet skal døbes og opdrages i om muligt delagtiggøres barnets faddere (dåbsvidner) i indholdet af denne samtale. Dåben er ikke en isoleret kirkelig handling, men er grundlag for livet, der leves i hverdagen. Det lægger et ansvar både på forældre og kirke. Derfor er det af stor betydning, at forældrene af den lokale sognekirke kan få pædagogisk hjælp og støtte med henblik på barnets opdragelse i den kristne tro, så barnet selv kan blive fortrolig med det liv, som dåben giver.”

Parallellerne til folkekirkens øvrige kirkelige handlinger er åbenbare. Forudsætningen om dåbssamtale forud for dåb af børn er helt parallel til forudsætningen om, at kirkelig vielse og kirkelig begravelse ud over handlingen i kirken indeholder en forudgående samtale mellem præst og brudepar eller præst og efterladte. Forudsætningen om dåbsoplæring forud for dåb af voksne er helt parallel til konfirmationsforberedelse som led i konfirmationen.

Maj-udkastet holder således fast i nogle selvfølgelige sammenhænge i stedet for at give anledning til, at enten den, der anmoder om dåb, eller den præst, der skal døbe, kan stille betingelser op for den anden part: den, der anmoder om dåb, kan ikke forlange en dåb uden samtale, samtalen er simpelthen en integreret del af dåbsforløbet. Den præst, der skal døbe, kan ikke tage stilling til, om han eller hun nu vil det ved at tage stilling til mulige kvalifikationer hos den, der skal døbes – men skal simpelthen give dåbssamtalen, hhv. dåbsoplæringen, fuldstændig som præsten skal give samtaler og undervisning som led i andre kirkelige handlinger.

Kompetencemæssigt fremgik det af februar-udkastet, at § 1 var afklaret indholdsmæssigt efter kirkeministerens drøftelse med biskopperne. Her har maj-udkastet (klogere) ingen antydning af nogen form for uenighed mellem minister(ium) og biskopper, idet det slås fast i pressemeddelelsen, at udkastet til såvel anordning som vejledning udsendes i enighed. Men det ændrer selvsagt ikke på det underliggende spørgsmål om, hvem der egentlig kan fastsætte de teologiske normer i folkekirkens dåbsanordning med tilhørende vejledning.

Februar-udkastet satte spørgsmålet på spidsen: har kirkeministeren juridisk set kompetence til at fastslå en ubetinget dåbsplicht i mulig konflikt med biskopperne, inden ministeren evt. indstiller anordningen til regentens underskrift?

Spørgsmålet er helt parallelt til diskussionen ved årsskiftet 2001-2002 af, om kirkeministeren havde kompetence til at ændre sammensætningen af den salmebog, hun fik overleveret med henblik på indstilling til autorisation, ligesom det er helt parallelt til diskussionen om, hvem der ville kunne beslutte, at der skulle udformes et ritual til kirkelig registrering af homoseksuelle parforhold samt fastlægge indholdet i et sådant ritual, dersom lovgivningen blev ændret, så præsterne fik bemyndigelse til at registrere disse parforhold med borgerlig gyldighed.

Kirken selv

I sådanne debatter forudsætter politikerne jævnligt, at der findes nogen, man kunne kalde *kirken selv*, som vil tage bolden og spille den på egen bane, og så komme til politikerne med et gennemarbejdet resultat. Et par citater:

“[Jeg har] vanskeligt ved at tro, at Vorherre skulle have et mere anstrengt forhold til bøsser og lesbiske end til alle andre”, [men] “kirkens indre liv skal vi som politikere ikke blande os i.” “Det er ikke et regeringsanliggende, og det er ikke et folketingsanliggende at blande sig i folkekirkens vielsesritual,”

sagde statsminister Anders Fogh Rasmussen til Søndagsavisen den 11. januar 2004.

Parallelt hertil siger MF Charlotte Dyremose, der er kirkepolitisk ordfører for De Konservative til Kristeligt Dagblad 23. marts 2007 i forbindelse med debat om udkast til kongelig anordning om dåb, at:

“Der er god fornuft i, at det er kirken, der håndterer sakramenterne og ikke en gruppe uskoledede politikere.”

Imidlertid er det, som vi ser, lige præcis regeringen og dens (givet ganske skolede) politikere, som lægger reglerne for “kirkens indre liv” til underskrift hos regenten.

Religionsfrihed

Beskyttelsesområdet for religionsfriheden i Danmark kan fastlægges i en kombination af grundlovens § 67 og den europæiske menneskerettighedskonventions artikel 9. Heraf fremgår, at den kollektive religionsfrihed dels består i at beskytte en kerne, der består i udøvelse af kulten eller den religiøse praksis;¹³ dels i at beskytte trossamfundenes autonomi til at fastlægge indholdet i denne kerne; og endelig i at beskytte trossamfundenes organisatoriske autonomi til at fastlægge de rammer, inden for hvilken kulten udøves.¹⁴

Imidlertid er der to centrale forskelle på folkekirken og de øvrige danske trossamfund: “grupper inden for mindretalskirkerne ønsker sig noget mere religionslighed, mens stadigt voksende kredse inden for flertalskirken (...) sukker efter lidt mere religionsfrihed”, som Hans Gammeltoft-Hansen har udtrykt det.¹⁵

Den danske grundlov giver de ikke-folkekirkelige trossamfund retlig autonomi til at fastlægge såvel indholdet i kulten som de organisatoriske rammer om udøvelsen af denne religiøse praksis.

Lovgivningsmagten kan således efter grl. § 69 uden nærmere overvejelse alene regulere trossamfundenes *forhold*, nemlig til det omgivende samfund. Dersom lov-

¹³ Hans Gammeltoft-Hansen kobler i artiklen “Kirkeforfatning og non-diskrimination”, *Festskrift til Ole Espersen*, red. Henning Koch, forlaget GadJura/Thompson 2005, s. 124-125, det gamle og omdiskuterede kirkeretlige begreb “indre anliggender” med kernen i religionsfrihedens beskyttelsesområde, den religiøse praksis.

¹⁴ Gerhard Robbers (ed.): *Church Autonomy*, Peter Lang Verlag 2001.

¹⁵ Citat fra artiklen “Kirkeforfatning og non-diskrimination”, s. 119.

givningsmagten derimod ønsker at regulere trossamfundenes interne forhold – indholdet i religionsudøvelsen eller den dertil hørende organisation – kræver det, at betingelserne i henholdsvis grundlovens § 67 og den europæiske menneskerettighedskonventions artikel 9, stk. 2 er opfyldt.¹⁶

Her er det formentlig den europæiske menneskeretskonvention, der taler det klareste sprog. Det er fastslået i domspraksis, at religionsfriheden har en kollektiv dimension, og at denne kollektive dimension netop giver en ret til at regulere de indre anliggender. Det indebærer, at vil statsmagten regulere indholdet i trossamfundenes religionsudøvelse, må denne regulering være nødvendig (og proportional) i et demokratisk samfund på grund af forud givne ganske bestemte hensyn, nemlig hensynet til sikkerhed, den offentlige orden eller andres rettigheder og friheder.

Når det gælder folkekirken, går lovgivningsmagtens reguleringsbeføjelser efter grundloven dog et langt skridt videre end det, EMRK lægger op til som almindelig praksis. Selve det forhold, at grundloven i § 66 anvender begrebet *forfatning* og fastslår lovgivningsmagtens ret til at give en sådan forfatning, viser, at lovgivningsmagten har kompetence ikke blot til at fastlægge folkekirkens forhold til staten, men også til at fastlægge den indre *organisationsstruktur* for folkekirken. Og denne lovgivningskompetence blev accepteret, da (bl.a.) Danmark underskrev Den Europæiske Menneskerettighedskonvention. Det er indholdet i den forudsatte accept af statskirker som en af de europæiske religionsretlige modeller.

Problemet er imidlertid, om lovgiver har ret til at regulere mere end organisationsstrukturen – eller med andre ord, hvad konsekvensen skal være af, at der ikke er givet en samlet lov vedrørende folkekirkens organisation, som fastlægger, hvem der har kompetencen til at tage stilling til de indholdsmæssige spørgsmål. Altså en forfatningslov, der viser, hvem der har kompetence til at være *kirken selv* i spørgsmål vedrørende religionsudøvelsens kerne.

Det er mainstream-forfatningsret her at redegøre for den faktiske forfatningsudvikling (hvorefter der har været 5 forsøg på at give en sådan samlet forfatning, alle mislykkedes) og derefter konkludere, at lovgivningsmagten kan give folketingets forfatning ved løbende lovgivning frem for ved en samlet lov.

¹⁶ Jf. min artikel "Europæisk perspektiv på religion i dansk forfatningsret" i Henrik Zahle (red.): *Danmarks Riges grundlov med kommentarer*, 2. udgave, Jurist- og Økonomforbundets forlag 2006, særligt s. 67 ff., samt Hans Gammeltoft-Hansens kommentar til grundlovens § 67 i samme, s. 414 ff.

Betydningen heraf er således i hvert fald utvivlsomt, at folkekirken ikke som samlet institution er et selvstændigt forvaltningssubjekt¹⁷ – eller, som jeg lidt flabet har udtrykt det: Hvis kirkeministeren vil tale med *folkekirken selv*, må han se sig i spejlet.

Den forfatningsretlige litteratur drager tre konsekvenser af denne forfatningshistoriske udvikling. For det første, at det eneste tilbageværende retlige indhold i grl. § 66 er et delegationsforbud eller med andre ord et pålæg om, at regulering af folkekirkens organisationsstruktur *skal* ske ved lov. For det andet, at “den almindelige administrative kompetence tilkommer kirkeministeren inden for de rammer, der er afstukket ved lovgivningen”. Og for det tredje, at “(o)m den lovgivningsmæssige kompetence vedrørende *alle* kirkelige anliggender gælder, at den – uanset eksistensen af en kirkeforfatning – tilkommer folketinget, alene med den materielle begrænsning, der ligger i grl. § 4, 1. led”.¹⁸ Den materielle begrænsning, der henvises til, er, at lovgivningsmagten, når det drejer sig om folkekirken, skal medvirke til at sikre dennes karakter af at være en evangelisk-luthersk folkekirke.

Konklusionen i eksisterende forfatningsteori bliver dermed en retspolitisk anbefaling af, at der tages skridt til at give en sådan forfatningslov, samt af, at principperne i en forfatningslov fastslås i en evt. grundlovsændring.¹⁹

Jeg undersøger nu to af de konsekvenser, teorien har taget af forfatningsudviklingen: spørgsmålet om kirkeministerens (og evt. regentens) almene reguleringskompetence i forhold til kernen i religionsudøvelsen og spørgsmålet, hvorvidt lovgivningsmagten er kompetent til at regulere alle kirkelige anliggender, herunder kernen i religionsudøvelsen.

Kernen i folkekirkens religionsudøvelse

Ser man på folkekirken som trossamfund, må et begreb om kernen i religionsudøvelsen kunne fanges ved hjælp af forståelsen i grl. § 67, der fokuserer på en frihed til *gudsdyrkelse*. Dette begreb har to sider. Der skal for det første være tale om gudsdyrkelse i *egentlig* forstand – kultiske handlinger og deres rammer. I folkekirkelig sam-

¹⁷ Se senest Hans Gammeltoft-Hansen: kommentar til grl. § 66 i Henrik Zahle (red) 2006, s. 411 ff. med henvisninger.

¹⁸ Citater fra Hans Gammeltoft-Hansens kommentar til grl. § 66, min fremhævning af ordet “alle”.

¹⁹ Hans Gammeltoft-Hansen i festskrift til Ole Espersen, s. 121 ff.

menhæng er de kultiske handlinger de handlinger, der er reguleret i ritualer og stadfæstet i kongelige anordninger. Kernen i folkekirkelig religionsudøvelse udgøres dermed af dåb, nadver, gudstjeneste, konfirmation, kirkelig vielse, begravelse, bibeloversættelse og salmebog, hele rækken af kirkelige handlinger og de bøger, der anvendes i dén sammenhæng.

Traditionelt har dansk teori for det andet anført en negativ afgrænsning af begrebet gudsdyrkelse ved at anføre, at aktiviteter af *almindelig* karakter skulle falde uden for begrebet. Dvs. at drift af skoler, hospitaler, sociale institutioner, klubber for ældre og yngre, studiekredse m.v. skulle falde uden for beskyttelsesområdet. Nu er dette ikke hovedsigtet med nærværende artikel, så jeg vil hér blot nævne, at det ikke læn- gere kan anses for at være en helt uproblematisk sontring – eksistensen af eksempel- vis dåbsklubber i folkekirken, foredragsrækker for ældre i sognegården og Skt. Lu- kasstiftelsens virksomhed viser, i hvert fald i relation til arbejdsmarkedslovgivning, folkeoplysningslovgivning og udlændingelovgivning, at skellet ikke kan trækkes så enkelt. Begrebet *sognefuldmagt* i relation til den folkekirkelige virksomhed har da også en noget bredere karakter helt parallelt med, at også landets øvrige trossamfund driver en bredere og mere omfattende virksomhed.

Nu er det imidlertid klart, at folkekirkens virksomhed ikke er dækket af grl. § 67. Jeg har blot foretaget denne ekskurs for at vise et udgangspunkt for et religionsretligt blik på en regulering af kernen i religionsudøvelsen.

Den Europæiske Menneskerettighedskonvention har ligeledes et bidrag til at fast- lægge, hvad der er det beskyttede *indhold* i religionsudøvelsen. En lang række doms- afsigelser fastslår, at ikke enhver religiøst motiveret handling er omfattet af beskyt- telsesfeltet. Men dette fastslås alene for at sikre, at det ikke er den enkelte, der fast- slår beskyttelsesfeltet, endsige en videnskabelig, udtalt socialkonstruktivistisk, tolk- ning af begrebet religion. Formålet er derimod ikke at tømme begrebet for indhold, tværtimod – det er fastslået, at den opregning, der findes i bestemmelsen, ikke er udtømmende.

Af selve bestemmelsen kan vi endvidere se, at religion i hvert fald drejer sig om gudstjeneste, undervisning, andagt og overholdelse af religiøse skikke.

Dåbsanordning og kernen i folkekirkens religionsudøvelse

Også på baggrund af denne skitse af indholdet i den bagvedliggende regulering må det herefter slås fast, at regulering af dåb er en regulering af kernen i den folkekirkelige religionsudøvelse.

Imidlertid kan en retlig regulering af dåb godt have forskellige intentioner. Inderst i reguleringsfeltet ligger således fastlæggelsen af ritualet for dåb (der er *autoriseret* ved kongelig anordning nr. 841 af 1992-10-08). Dåbsritualet må antages at udgøre selve kernen, så vidt den kan udtrykkes sprogligt. Længere ude i reguleringsfeltet ligger medlemskabslovens påbud i § 1 om, at medlemskab af folkekirken forudsætter forudgående dåb. Denne regulering *kan* forstås sådan, at den angår relationen mellem landets borgere og folkekirken ved at afklare mulighederne for medlemskab for det folk, der retligt er en betingelse for folkekirkens eksistens.

Imellem fastlæggelsen af ritualet for dåb og medlemskabsbetingelserne ligger udkastet til Anordning om dåb i folkekirken og udkastet til Biskoppernes vejledning om dåb i folkekirken. Netop det forhold, at anordningsudkastet ikke henviser til en hjemmelsbestemmelse i medlemskabsloven og fremstår som et udkast til bekendtgørelse, men som et anordningsudkast, viser, at der også fra ministeriets side er tænkt på en regulering af religionsudøvelsens kerne.

Religionsretlige krav til en sådan regulering

EMRK art 9 fastslår i stk. 2, at en statslig regulering af aktiviteter, der er beskyttet i stk. 1, skal leve op til en række forud fastsatte krav.

Systemet i menneskerettighedskonventionens tænkning er følgende: Først afklarer man, om der er tale om religionsudøvelse, om der er tale om en aktivitet, der er beskyttet af art. 9, stk. 1. Jo mere indlysende det er, at aktiviteten er omfattet af beskyttelsen, des stærkere beskyttelse – og det er, som det er fremgået, også set fra et juridisk perspektiv, helt indlysende, at regulering af forholdet mellem dåb og oplæring i et trossamfund er omfattet af begrebet om religionsudøvelse og dermed af beskyttelsen i EMRK art. 9.

Når det er afklaret, at der er tale om religionsudøvelse og aktiviteten dermed er omfattet af art. 9, stk. 1, kan man tage stilling til, om den påtænkte regulering er lovlig efter EMRK. Det sker ved at analysere den påtænkte regulering efter kriterierne i EMRK art. 9, stk. 2.

Pointen her er ikke, at der er forbud mod at regulere religionsudøvelse. Pointen er, at en regulering af religionsudøvelse (kun) er lovlig, hvis den lever op til de kriterier, der er anført.

Kriterierne er, at reguleringen skal ske *ved lov* og derudover være *nødvendig* (proportional) i et *demokratisk* samfund – ikke blot i almindelighed, fordi lovgivningsmagten synes det kunne være hensigtsmæssigt, men på grund af nødvendige hensyn til at beskytte et af følgende tre forhold: *den offentlige tryghed, den offentlige orden, sundhed eller sædelighed eller andres friheder og rettigheder*.

Udgangspunktet i reguleringen af forhold, der falder ind under religionsudøvelsesbegrebet – og her da ikke mindst forhold, der falder ind under kernen i religionsudøvelsen – er altså, at det *ikke* i Europa er en statsopgave at drive religion, indholdsmæssigt set. Det er kirkernes og trossamfundenes opgave, og de har en autonom ret til at fastsætte den retlige regulering af indholdet i religionsudøvelsen. Staten kan alene regulere, når kriterierne i art. 9, stk. 2 er opfyldt. Det er ikke mindst slået klokkeklart fast i en sag, der blev afgjort i 2001: *Metropolitan Church of Bessarabia*.²⁰

Kirkers og trossamfunds selvstændige reguleringskompetence i (kernen af) religionsfrihedsanliggender har længe været slået fast i international religionsret.²¹ I en komparativ analyse af, hvilke spørgsmål der er omfattet af denne reguleringskompetence, nævnes det indre domæne vedrørende tro, dogmatik og ledelse, gejstlighedens område, ansættelses- og afskedigelsesspørgsmål samt spørgsmål vedrørende medlemsforhold.²²

I en folkekirkelig sammenhæng er det imidlertid ikke væsentligt at få taget stilling til, hvor *bredt* et område der i international religionsret anses for dækket af religionsudøvelsens kerne. Det er netop ikke interessant, fordi europæisk religionsret også accepterer begrebet om statskirker og dermed accepterer, at staten kan regulere trossamfundets organisation m.v. – som det også er forudsat i grl. § 66. Det centrale i folkekirkelig sammenhæng er derimod at registrere, at spørgsmål vedrørende tro og dogmatik ligger i det snævre *centrum* af denne reguleringskompetence, som i international teori anses for at falde uden for staternes domæne, og hvor en stat ville skulle

²⁰ 13/12 2001, se min artikel: "Church Autonomy – en religionsretlig udfordring i Norden" i *Retfærd*, Nordisk Juridisk Tidsskrift, 27. årgang 2004, nr. 4, s. 87-108.

²¹ Hovedværket er Gerhard Robbers (ed.): *Church Autonomy*. Peter Lang Verlag, 2001.

²² W. Cole Durham, Jr.: "The Right to Autonomy in Religious Affairs: a Comparative View" in Gerhard Robbers (ed.): *Church Autonomy*, 2001, s. 697 ff.

argumentere endog særdeles kraftigt for at kunne komme til at regulere, i hvert fald hvis reguleringen er i strid med kirkens egen opfattelse.

Statskirker som undtagelse?

Alligevel virker det, som om logikken halter. For er pointen i en statskirkeordning ikke netop, at det *er* staten og ikke *kirken selv*, der regulerer religionsudøvelsens kerne? Og den europæiske religionsretlige regulering anerkender jo, som vi ved forudsætningsvis – formentlig endog i større omfang end FN-traktaterne – statskirker som en religionsretligt legitim model, når blot de ikke undertrykker *minoriteternes* retsforhold. Derimod har der ikke i case law eller i europæisk religionsretlig teori været rejst det spørgsmål, om statskirkerne har en grænse i forhold til majoriteten og om de evt. ved at overskride en sådan grænse kunne undertrykke majoritetens religionsudøvelse.

Statskirkebegrebet er imidlertid ikke noget entydigt begreb. Omfanget af, hvad det er legitimt for staten at styre, er heller ikke entydigt.

Nogle statskirker er således karakteriseret ved en statslig drifts- og/eller anlægsøkonomi i langt større grad end den danske folkekirke, der jo har en driftsøkonomi, som for godt 80 % vedkommende er ikke-statslig. Nogle statskirker er styret af staten gennem politiske bispeudnævnelser, hvor der er frit valg mellem indstillede – i Danmark skal ministeren indstille den af stiftet valgte biskop til udnævnelse. Mange statskirker har statsligt ansatte præster – det gælder i øvrigt også andre nationalkirker end statskirkerne, f.eks. den katolske kirke i Belgien. Nogle statskirker får, som den danske folkekirke, deres ritualer og tilhørende bøger autoriseret af regenten, men det er karakteristisk, at de alle (den norske kirke, den anglikanske kirke) samtidig har en *general synod*, et officielt bispekollegium m.v., der kan fremsætte forslag, og at regentens (og dermed regeringens) rolle alene er at stadfæste eller at afvise de forslag, der er fremkommet fra kirken (som det f.eks. er tilfældet for den finske lutherske kirke). Nogle statskirker er, som den danske folkekirke, med hele deres retlige struktur indvævet i statens retlige struktur – men det er samtidig karakteristisk for f.eks. den græsk-ortodokse kirke, et der er en eksisterende kirkeretlig diskurs af langt ældre dato. Der er også andre statskirker, hvis karakter af *juridisk person* er uklar.

Men der er absolut ingen anden kirke i Europa (mig bekendt), som på alle punkter vedrørende *kernen* i religionsudøvelsen står uden nogen form for formel ledelse, som kan forhandle med statens kirkeminister om, hvordan tingene skal lægges til rette.

Det, der således internationalt springer i øjnene i den danske statslige styring af folkekirken, er *omfanget* af statslig styring af *religionsudøvelsens kerne* kombineret med manglen på formel *kirkelig ledelse* til at varetage eller gå i dialog med staten om indholdet i kernen i religionsudøvelsen. Og det er præcis derfor, den statslige regulering af denne kerne kan blive så problematisk.

Som sagt har der imidlertid ikke været rejst en sådan sag ved Den Europæiske Menneskeretsdomstol. Man kunne også spørge, hvem der skulle rejse den. En enkelt præst ville, som Ruben Jørgensen, få at vide, at han har religionsfrihed til at træde ud af folkekirken og ind i et andet trossamfund, men som præst i folkekirken må han følge statskirkens regler. Et enkelt medlem ville få samme svar. En enkelt biskop ligeledes.

Man skal, for mig at se, hen i en konflikt mellem bispekollegiet (eller dog dets klare flertal) og en kirkeminister om et spørgsmål, der klart lå i kernen af religionsudøvelsen (uden at vedrøre medlemmernes familieretlige spørgsmål), for at kunne se konturerne af en sag, der kunne problematisere, at kernen i folkekirkens religionsudøvelse fastlægges af kirkeministeren og regenten i fællesskab.

Afsætter grundloven tilstrækkeligt hjemmelsgrundlag?

Som begrundelse for regentens rolle i fastlæggelse af kernen i religionsudøvelsen i folkekirken anføres ofte, at regenten er folkekirkens overhoved.

Det står imidlertid ikke klart, hvorpå denne antagelse støtter sig. Før enevældens ophævelse med grundloven var folket, som det er blevet udtrykt, forpligtet til at være medlem af kongens kirke – men grundloven ændrede dette spil, så regenten nu er forpligtet til at være medlem af folkets kirke. Det gør ikke regenten til kirkens overhoved.

Frem til 1992 har man muligvis kunnet indlægge en "overhoved-funktion" i det forhold, at regenten skulle udnævne biskopperne efter kontrasignatur fra den kirkeminister, der ifølge lovgivningen kunne vælge, hvem der skulle indstilles til udnævnelse. Men siden en ændring i bispevalgloven i starten af 1990'erne har det heller ikke været tilfældet. Ministeren er forpligtet til at indstille og regenten til at udnævne den, der har fået flest stemmer ved det forudgående valg i stiftet.²³

²³ Lisbet Christoffersen: "Bispevalg i Folkekirken", *Juristen* 1996, s. 224-232.

Det eneste grundlag, der herefter skulle være tilbage for at tillægge regenten en funktion som folkekirkens overhoved, er præcis anvendelsen af kongelige anordninger til at regulere "kirkens indre liv". Men det er en cirkelslutning: fordi regenten er folkekirkens overhoved, kan hun regulere det indre liv ved hjælp af kongelige anordninger – fordi hun regulerer det indre liv ved hjælp af kongelige anordninger, er hun folkekirkens overhoved.

Eller med andre ord: det forhold, at regenten var statskirkens overhoved under enevælden, gør ikke, hverken automatisk eller som en videreførelse af ikke-ophævede førkonstitutionelle ordninger, regenten til folkekirkens overhoved efter enevældens ophør, for retsgrundlaget *blev* faktisk på dette område ændret, dels med grundlovens indførelse af religionsfrihed, dels med de mange bidrag til en samlet forfatningslovgivning, og dels endelig med, at det var regentens obligatoriske *medlemskab*, der blev fastslået i grundloven, ikke en funktion som overhoved.

Der er således ingen tvivl om, at grundlovens intention ikke var en reguleringsform gennem kongelige anordninger. Grl. § 4 siger, at staten skal *understøtte* folkekirken, den skal ikke *drive* folkekirken. Ross havde i sin forfatningsret²⁴ en parallel til statsbanerne. Og ingen kunne finde på at anføre, at staten *understøtter* statsbanerne. Staten *driver* statsbanerne. Mens derimod tanken med folkekirken var, at staten skulle understøtte, ikke drive.

I en tid, hvor staten for længst er hørt op med at drive statsbanerne – og måske lige netop er begyndt at understøtte dem i stedet – var det relevant nok at se på, hvorvidt staten kan fortsætte med, imod grundlovens ord, at drive folkekirken. Det var også relevant nok at se på, om forfatningsteoriens akkviesceren ved de fem forkastede forfatningsforslag er tilstrækkeligt argument – eller om man tværtimod skulle tage forfatningsteorien på ordet og fastslå, at indholdet i grl. § 66 er, at folkekirkens forfatning ordnes ved *lovgivning*.

I så fald måtte konsekvensen være, at man fremanalyserede dén faktiske forfatningsstruktur, folketinget har etableret gennem sin lovgivning. Det første, der hér springer i øjnene, er, at biskopperne efter den således vedtagne lovgivning *har* et mandat, der rækker til at gøre dem til centrale aktører i en analyse af kompetencestrukturen, når det drejer sig om det område, de fører tilsyn med. Det er dette mandat,

²⁴ Alf Ross: *Dansk Statsforfatningsret*, 3. gennemarbejdede udgave v. Ole Espersen, København 1983, s. 761.

der i praksis – men altså ikke fastslået retligt nogen steder – har gjort biskopperne til centrale aktører netop ved regulering af religionsudøvelsens kerne.

Det andet, der springer i øjnene er, at præsterne – inden for, men også i et vist omfang i kreativ tolkning af de fastlagte ritualer – i praksis kan gøre meget vedrørende dåb, oplæring m.v. Det, de ikke kan, er at udelukke nogen fra folkekirken, som gerne vil ind i den, eller stille betingelser for nogens adgang til folkekirken, medmindre sådanne betingelser har direkte hjemmel i en retlig regulering.

Endelig er det jo klart for enhver, at regenten og ministeren i praksis har videreført en såkaldt førkonstitutionel praksis for, hvordan man skal regulere feltet. Det er blot helt afgørende at forstå, at der *ikke* – som efter den norske grundlov – er tale om en kompetence for regenten, der fremgår af grundloven. Det eneste retsgrundlag, der er, er således – *praksis*.

Spænding mellem retlige normer og retlig virkelighed

Som så mange før mig, når jeg frem til en spænding mellem de retlige normer og den retlige virkelighed: grundloven vil have en kompetencefordeling i folkekirken fastlagt – folketingets politiske partier vil ikke.

Det skyldes dels, at de tror, det ville indebære en adskillelse af stat og kirke (det er der jo ikke tale om, der er blot tale om etablering af en samlet struktur, så kirkeministeren kan begynde at se ud af vinduet, når han vil tale med kirken, i stedet for at se sig i spejlet).

Det skyldes nu nok endnu mere, at en folkekirkelig struktur med en samlet ledelse i en eller anden forstand vil få en for stærk legitimitet. Politiske, retspolitiske og retshistoriske argumenter anføres for at påvise, at det er folketinget, der kan repræsentere folket, når det drejer sig om at sikre folket adgang til kirken, ikke folkekirken. Der er altså i et vist omfang tale om statskundskab²⁵ mere end statsret, som jeg ser det.

Det teoretiske problem er nemlig for mig at se følgende: er det korrekt, at grundloven er uden normativ betydning, når det drejer sig om at beskytte flertallets religionsudøvelse? Er det retspolitisk og retsdogmatisk også normativt hensigtsmæssigt at overlade reguleringen af kernen i religionsudøvelsen til den til enhver tid værende

²⁵ Jeg understreger igen, at denne artikel ikke handler om fornuftige politikere, der får tingene til at glide – altså: artiklen handler om statsret, ikke om statskundskab.

kirkeminister uden nogen *retlig* forpligtelse til at spørge centrale grupper i folkekirken, endsige følge deres råd? Eller vil det i det mindste i en retlig analyse være klogere at tage udgangspunkt i grundlovens og de internationale konventioners beskyttelse af religionsudøvelsens kerne og foreslå følgende retlige norm:

Når der er behov for at regulere den folkekirkelige religionsudøvelses kerne – dåb, nadver, konfirmationsanordning, vielsesritual og ordning for begravelse, salmebog og bibeloversættelse, de elementer, som i historisk praksis har været reguleret gennem kongelige anordninger – kan dette, indtil der måtte være etableret en kompetencestruktur med ansvar for regulering af religionsudøvelsens kerne i folkekirken, ikke ske i modstrid med en evt. enstemmig indstilling fra biskopperne, ligesom en regulering ikke bør blive mødt med kritik fra brede kredse blandt præster og/eller menighedsråd hhv. disses organisationer. Da der er tale om regulering af religionsudøvelsen, bør reguleringen ske ved lov (evt. med hjemmel i lov) og ikke ved før-konstitutionel reguleringspraksis, og den retlige regulering bør alene omfatte de elementer, som er nødvendige for at sikre den folkekirkelige religionsudøvelse.

Lidt fattigt? Jo. Men trods alt et bud på en argumentation for ikke blot høflighedsbetinget eller politisk, men retligt betinget skønsomhed i kernen af religionsudøvelsen. Også i folkekirken.

Hjemstedsret i folkekirken – anskuet retsteologisk og kirkeretligt¹

Cand.theol., forsker Kirstine Garde

Skal man med et enkelt ord udtrykke, hvad hovedanliggendet med en læresag er ud fra en retsteologisk og kirkeretlig betragtning, er ordet "hjemstedsret" dækkende, da en læresag drejer sig om at få afgjort, hvorvidt det teologiske synspunkt, den pågældende præst fremfører, er foreneligt med folkekirkens bekendelsesgrundlag. I bogen "To læresager i folkekirken" har jeg gennemgået henholdsvis Arboe Rasmussen-sagen (1910-1916) og Snedsted-sagen (1992-1999), de to eneste læresager i nyere tid der er afsluttet ved domstolene. I Arboe Rasmussen-sagen omhandlede lærestriden den liberale teologi, som Niels Peter Arboe Rasmussen kæmpede for en teologisk-kirkelig anerkendelse af i folkekirken. I Snedsted-sagen var det teologiske stridspunkt et halvvejs baptistisk dåbssyn, som Bent Feldbæk Nielsen med sin afvisning af barnedåbens sakramentale gyldighed ville have indført.

Formålet med bogen har været at afdække forholdet mellem teologi og jura, når der gennemføres læresag mod en præst, fordi den pågældendes teologi hævdes at underminere folkekirkens identitet og selvforståelse som et evangelisk-luthersk tros-samfund. Det er sket ved en kulegravning af sagernes faktiske forløb gennem henholdsvis provsteretten og præsteretten på grundlag af et omfattende baggrundsmateriale. Samtidig er bogen båret af en interesse i at forsvare og udvikle retsteologien som en nødvendig teologisk hjælpedisciplin i det påbudte samvirke mellem teologi og jura om løsning af læretvister. Endelig er det mit håb, at værket vil kunne bidrage til den fortsatte debat om, *hvem* der afgør spørgsmålet om en teologis hjemstedsret i folkekirken, og *hvorledes* det afgøres mest hensigtsmæssigt af hensyn til folkekirkens konfessionelle selvforståelse og præstens retssikkerhed.

Som indgang til en retsteologisk og kirkeretlig behandling af spørgsmålet om en teologis hjemstedsret i folkekirken vil jeg ikke referere de to sagers langstrakte forløb, men omtale en aktuel sag, der med rette er blevet afvist af biskoppen og kirke-

¹ Denne artikel bygger på foredrag holdt i Selskab for Kirkeret den 26. marts 2007.

ministeriet som en læresag. Den nåede da heller ikke at få noget navn, men lad os opkalde den efter den indklagede præst, sognepræst og teologisk forfatter Kaj Mogensen i Hvidbjerg-Ørum-Lodbjerg pastorat under Aalborg stift.

Kaj Mogensens-sagen

I Præsteforeningens Blad verserede der i 2006 en debat om dommedag anskuet som et spørgsmål om forholdet mellem læren om henholdsvis den dobbelte udgang og altings genoprettelse (apokatastasis²). Anledningen var en systematisk artikel af stud. theol. Lene Flensted Johansen "Dobbelt udgang versus apokatastasis" (P. B. 2006/10, s. 186-196), hvori hun lader Regin Prenter repræsentere den ene position og Jürgen Moltmann den anden. Efterhånden afspejlede debatten de forskellige bibelsyn, som findes i folkekirken (mest skarp er fronterne mellem den historisk-kritiske og den fundamentalistiske bibeltolkning), idet den fik karakter af et teologisk opgør mellem især sognepræsterne Henrik Højlund, der betragter troen på alles frelse som ønskelæsning (P. B. 2006/20, s. 425 ff.), og Kaj Mogensen, som omvendt mener, at en tro på en Gud som en sadistisk tyrann, der sender de mennesker, han selv har skabt, i tidsubegrænset pine, ikke er sand kristendom, men blasfemi (P.B. 2006/27-28, s. 555).

I baggrunden rumstede samtidig spørgsmålet om symbolforpligtelsen for folkekirkens præster, idet Kaj Mogensen tidligt i debatten udtalte: "Uanset Confessio Augustana og en lang kirkelig tradition er læren om dobbelt udgang uforenelig med evangeliet om Guds kærlighed ved Jesu Kristi kors" (P. B. 2006/17, s. 354). Udsagnet fik senere cand. theol. Finn B. Andersen til at drage den konklusion, at Kaj Mo-

² Apostlenes Gerninger 3, 21 anvender udtrykket, men dermed er ikke fastslået, at tanken findes. Apokatastasilæren blev udviklet i 200-tallet af den græske teolog Origenes ud fra en forestilling om alle tings genoprettelse ved tidernes slutning, hvor selv djævelen skal blive forsonet med Gud (alforsoning). Apokatastasilæren blev fordømt som kætteri på et koncil i Konstantinopel år 553 (den origenistiske strid). I Confessio Augustana (CA), det ene af folkekirkens reformatoriske bekendelsesskrifter, findes en artikel "Om Kristi genkomst til dom", der i fuld overensstemmelse med den oldkirkelige bekendelse lærer, at Kristus ved verdens afslutning skal komme til dom og opstandelse, men giver samtidig udtryk for, at dommen vil få en dobbelt udgang. Det hedder således her i Leif Granes oversættelse: "Ligeledes lærer de, at Kristus vil komme til syne ved verdens afslutning for at dømme, og at han vil opvække alle døde; de fromme og udvalgte vil han give evigt liv og uophørlige glæder, men de ugudelige mennesker og djævlene vil han fordømme til at pine uden ende." Vedrørende tolkning af CAs art. 17 henvises til Grane, s. 157 f, Prenter, s. 161 f, Nørgaard-Højen, s. 359 ff.

gensen var kommet i konflikt med folkekirkens lutherske bekendelse (P. B. 2006/34, s. 647), og eftersom Kaj Mogensen kunne forsikre, at der var nøje overensstemmelse mellem hans teologi og forkyndelse (P. B. 2006/27-28, s. 552), burde han efter Finn B. Andersens opfattelse følge det råd, han under Snedsted-sagen havde givet Bent Feldbæk Nielsen, nemlig at tage sin afsked (P. B. 1997/1-2, s. 18-21). Det lod Kaj Mogensen ikke stå uimodsagt; først uddybede han sin holdning til symbolforpligtelsen, dernæst henviste han til, hvorledes Aalborg-bispen Fredrik Nielsen (1900-1905) i en julehilsen til stiftets præster ved overgangen til et nyt århundrede havde tilkendegivet, at en forkyndelse af alle tings genoprettelse ikke er uforeneligt med et virke som folkekirkepræst, fordi læren om dobbelt udgang *ikke* hører til det fundamentale i den kristne tro hverken i Skriften eller folkekirkens bekendelsesskrifter (P. B. 2006/38, s. 738 f.). Om sit syn på symbolforpligtelsen i relation til præsteløftet skrev Kaj Mogensen:

“I hvor høj grad er symbolforpligtelsen ensbetydende med, at der ikke må stilles spørgsmålstegn ved eller tages afstand fra formuleringer i enkeltartikler i Confessio Augustana? Er præsteløftets udsagn om, at “jeg vil beflitte mig på at forkynde Guds ord rent og purt, således som det findes i de profetiske og apostoliske skrifter og i vor danske folkekirkens symbolske bøger” netop ikke udtryk for, at der er en forpligtelse til at forholde sig kritisk til formuleringer i Confessio Augustana ud fra en bestandig overvejelse over, hvad der er evangeliets hovedanliggende, og ud fra et fortløbende bibelteologisk arbejde? Det kan vel ikke være rigtigt, at formuleringer i Confessio Augustana ikke må efterprøves ud fra samme bekendelsesskrifts teologiske hovedanliggende og bibelteologisk efterprøves.

Jeg vedstår gerne, at jeg tager afstand fra Confessio Augustanas art. 17, fordi jeg finder, at denne artikel er en modsigelse af det evangeliske hovedanliggende og af Bibelens hovedsyn på forholdet mellem frelse og fortabelse.” (P. B. 2006/38, s. 738).

Med to indlæg, det ene rettet til Finn B. Andersen (P. B. 2006/44), det andet til Henrik Højlund (P. B. 2006/46) afsluttede Kaj Mogensen debatten for sit vedkommende. Dermed var sagen imidlertid ikke færdig. Tværtimod gik den ind i en ny fase, da Finn B. Andersen i Kristeligt Dagblad 9. januar 2007 angreb biskop Søren Lodberg Hvas for urimelig forskelsbehandling, fordi han havde undladt at skride ind over for Kaj Mogensens afvisning og forhånelse af den lutherske bekendelse, som Bent Feldbæk Nielsen på biskoppens foranledning i præsteretten blev dømt for at være i modstrid med. Endvidere fremsatte Finn B. Andersen i et klagebrev af 12. januar til bis-

kop Søren Lodberg Hvas krav om, at Kaj Mogensens "kætteri og blasfemi" blev stoppet. 19. januar svarede Søren Lodberg Hvas Finn B. Andersen, at klagebrevet ikke gav ham anledning til at foretage sig videre:

"De gengiver nogle løsrevne citater, der indgår i en grundig teologisk argumentation i en debat, der har været ført i Præsteforeningens Blad.

De har også selv forsøgt Dem i en debat med Kaj Mogensen. Derved må det efter min opfattelse forblive.

Sluttelig vil jeg tilkendegive, at jeg anser Kaj Mogensen for at høre til blandt de betydeligste teologer og prædikanter i den danske præstestand. Jeg glæder mig over, at han er sognepræst i Aalborg Stift.

Såfremt De måtte ønske at stifte nærmere bekendtskab med Kaj Mogensens teologi og forkyndelse, kan jeg anbefale "Den dybe sammenhæng" 1988, "Evangeliet til hverdag!" 1999, "Til trøst og glæde" 2000. Jeg er overbevist om, at De vil finde stof til glæde og til opbyggelse i troen i disse bøger."

26. januar klagede Finn B. Andersen over biskoppens afgørelse til kirkeministeriet, som allerede 2. februar anmodede biskoppen om en udtalelse; den afgik 7. februar. I udtalelsen fastholdt Søren Lodberg Hvas sin afvisning af klagen, idet han samtidig udtalte, at Confessio Augustana er et historisk dokument, der som sådan skal fortolkes, hvad det skal være muligt at gøre i et fagblad som Præsteforeningens Blad. Endvidere oplyste biskoppen, at der ikke var klaget over Kaj Mogensens forkyndelse og embedsførelse fra nogen af de sogne, hvor han gør præstetjeneste, og at Kaj Mogensen også i brede kirkelige kredse er en højt agtet og respekteret teolog. 19. februar afviste kirkeministeriet Finn B. Andersens klage under henvisning til biskoppens høringssvar:

"Ministeriet tager til efterretning, at biskoppen ikke finder noget tjenstligt at udsætte på Kaj Mogensens forkyndelse. Ministeriet forstår, at biskoppen har lagt vægt på, at Kaj Mogensens udtalelser er kommet i forbindelse med en debat i et fagblad, og at de efter biskoppens opfattelse ligger inden for folkekirkens rammer" (min udhævning).

Hermed var klagesagen formelt set afsluttet. Det udelukkede dog ikke, at den fik et efterspil i form af debat, bl.a. i Kristeligt Dagblad, men den vil jeg lade ligge, fordi den ikke har tilført sagen nye synspunkter eller aspekter, som har betydning for en efterfølgende vurdering af sagens håndtering.

I mit arbejde skelner jeg metodisk mellem en redegørelse for selve forløbet på grundlag af sagsakterne og en vurdering ud fra nogle retsteologiske og kirkeretslige kriterier. Men hvilke kriterier kan der være tale om? Jeg vil pege på tre, nemlig: 1. Bekendelsesforpligtelse, 2. Det almindelige præstedømme, 3. "i folkekirkens interesse". Det skal forstås således, at i behandlingen af en eventuel læresag skal følgende tre spørgsmål afklares og afvejes indbyrdes: 1. Har præsten opfyldt den i præsteløftet indeholdte bekendelsesforpligtelse? 2. Har menigheden klaget over præstens forkyndelse? 3. Har præstens teologi og forkyndelse skadet folkekirken? Hvorledes svarene på disse tre spørgsmål falder ud i Kaj Mogensen-sagen, vil indgå i gennemgangen af de enkelte kriterier.

Bekendelsesforpligtelse

Confessio Augustana, hvis art. 17 Kaj Mogensen er blevet indklaget for at have tilsidesat i sin teologi og forkyndelse, er et forpligtende bekendelsesskrift ikke alene i teologisk forstand, men også i juridisk henseende, fordi kirkens lære er retligt bindende.

Den udforming, CA fik, var bestemt af reformatorenes bestræbelser på at bevare den romerske kirke mod en truende kirkespaltning og havde sin baggrund i, at de ville opfattes som retmæssige medlemmer af denne romerske kirkeafdeling, dvs. den vesterlandske, latinske kirke(afdeling) til forskel fra den østerlandske, græske, og dermed også en del af den ene hellige almindelige, altså katolske, kirke. Derfor betragtede reformatorerne CA som en fællesbekendelse for den romerske kirke, uanset at Romerkirken under processen mod Luther (1517-1521) havde stemplet de "lutherske", hvis teologiske synspunkter reformatorerne fremførte, som kættere. At CA efter reformatorenes opfattelse repræsenterede en ægte (evangelisk) catholicitet, plejer man også at udtrykke på den måde, at CA er blottet for konfessionalisme, dvs. skarpe afgrænsninger af trossamfund. Ikke desto mindre er CA gennem snart 500 år blevet opfattet som en luthersk særbekendelse, der adskiller sig fra andre ikke-lutherske kristendomstyper. En sådan bekendelsesmæssig status har CA i folkekirken, hvilket f. eks. kan indebære, at en præst, provst eller biskop, som får præsterettens dom for at have tilsidesat kirkens bekendelsesgrundlag, afskediges uden dermed at blive stemplet som kætter med eksklusion af folkekirken til følge. Det var tilfældet i Snedsted-sagen, hvor den afskedsdømte Bent Feldbæk Nielsen kunne forblive som medlem af folkekirken.

Bekendelsesforpligtelsen er bestemt af det forhold, at Confessio Augustana indholdsmæssigt stemmer overens med Skriften. Som bekendesskrift kan CA ikke påberåbe sig en egen, selvstændig autoritet, men det henter den fra Skriften, som det er underlagt. At CA gør brug af sin "lånte" autoritet ved at udlægge Skriften fremgår i øvrigt af det faktum, at de to tekstudgaver, som CA foreligger i, nemlig en latinsk og en tysk, ikke sprogligt dækker hinanden fuldstændigt. Det forhold, at CA ikke findes i en ubestridt fastlagt form, men i to versioner der skal holdes op mod hinanden, peger i retning af, at forpligtelsen på CA's læreudsagn ikke kan opfyldes gennem fastholdelse af en fixeret tekst. En nutidig CA-binding må snarere manifestere sig som en aktuel videreførelse af CA's indre dialog i loyalitet mod, hvad bekendelsen udpeger som egen norm og orienteringspunkt for udlægning af Skriften: evangeliet om Guds retfærdighed i Kristus (art. 4). Bliver der rejst tvivl om, hvorvidt en præst opfylder forpligtelsen på CA, skal spørgsmålet derfor vedrøre kernen af den lære, som i bekendelsens form blev fremlagt på rigsdagen i Augsburg 1530. Samtidig skal CA-bindingen bero på en kombineret historisk og dogmatisk tolkning af bekendesskriftet, idet ingen af dem kan undværes.³

En hyppigt anvendt formulering i Confessio Augustana lyder "Ecclesiae ... apud nos docent" (menighederne ... hos os lærer). Formuleringen vidner om, at CA betragter sig som en kirkelig lærebekendelse, uden at der dog skelnes skarpt mellem den overleverede lære (udlægning) og evangelieforkyndelsen (jf. udtrykket "doctrina evangelii" (evangeliets lære) i art. 7). Det betyder, at der ikke er nogen modsætning mellem CA's selvforståelse som autentisk skriftudlægning (lære) og bekendelsens erkendelse af, at evangelieforkyndelsen (sammen med sakramenternes forvaltning) konstituerer kirken. Lære og forkyndelse hører tværtimod sammen på den måde, at lærens indhold kræver at blive forkyndt. Der kan derfor ikke trækkes nogen skarp grænse mellem form og indhold, f.eks. ved at sige, at læren er indholdet, mens forkyndelsen er formidlingsformen. Det forhold, at de bærende tanker i kirkens læretradition kommer til udtryk i forkyndelsen som et evangelium ind i tiden,⁴ kan sammenfattes i ordet læreforkyndelse, der således angiver, at forkyndelsen eller prædikenen

³ Jf. K. Garde, s. 462, note 11.

⁴ Peder Nørgaard-Højen udtrykker det på den måde, at "man ikke kan forestille sig en prædiken uden læremæssig styring, men til gengæld heller ikke en lære, der ikke får konsekvenser for kirkens daglige evangelieforkyndelse." Kommentar, s. 190.

forventes at være sagligt i overensstemmelse med selve CA-bekendelsen, fordi CA fremlægger kirkens læretradition.

Bindingen til CA som et kirkeligt bekendelsesskrift hviler på en med evangeliet følgende forpligtelse til at bevare indholdet i evangeliet (læren) "rent" (art. 7: "kirken er de helliges samfund, i hvilken evangeliet læres rent"). Hvis nemlig evangeliet går til i forfalskning, har kirken ikke længere noget budskab at bringe. Forpligtelsen til at værne om lærens identitet og renhed skal dog ikke forveksles med ydre tvang, men kan i stedet forstås som en nødvendig konsekvens af ønsket om og behovet for at bevare den autentiske videregivelse af evangeliets indhold, hvad CA med status af lærenorm er et forbilledligt eksempel på. Ikke desto mindre indeholder læreforpligtelsen et moment af indre tvang, for så vidt som der er tale om en i frihed selvpåtaget pligt til at drage omsorg for kirkens lære, så den ikke bliver til vranglære.

Med den afgørende betydning, som den rette forkyndelse har for kirkens eksistens, er der ikke alene skabt et behov for en eventuel vurdering af, hvorvidt evangeliet nu også "læres rent" (CA, art. 7), men der er samtidig angivet, hvad grundlaget for en sådan vurdering – lærebedømmelse – må være, nemlig forkyndelsens formulerede indhold. Hverken forkyndelsens virkning på tilhørerne eller forkynderens personlige fromhed kan gøres til kriterium for en læremæssig bedømmelse. At lærebedømmelse er forudsat i CA fremgår af art. 28, hvor det om biskopperne hedder, at de "skal forkaste den lære, der afviger fra evangeliet" eller som det endnu tydeligere er udtrykt i den tyske tekst: "Lehr urteilen"(dømme om læren). Men som vi skal se, er menighedens medvirken ikke udelukket, da den lutherske tolkning af læren om det almindelige præstedømme indebærer, at de kristne, "de helliges samfund" (CA, art. 7), har kompetence til at dømme om den lære, uden hvilken menigheden går i opløsning.

Har Kaj Mogensen med afvisningen af art. 17 tilsidesat sin forpligtelse på Confessio Augustana? Skal man uddrage en retsteologisk konklusion af den kortfattede beskrivelse af bekendelsesforpligtelsen, bør spørgsmålet ikke afgøres alene ved at henvise til, at udsagnene er fremsat i en teologisk debat mere eller mindre løsrevet fra den egentlige præstegerning, særlig ikke når præsten vedgår, at der er nøje overensstemmelse mellem hans teologi og forkyndelse, men det bør samtidig tilkendegives enten, at de teologiske (sær)anskuelser ikke vedrører en vital del af kirkens lære, eller – hvis det er tilfældet – hvorvidt de alligevel er forenelige med folkekirkens bekendelsesgrundlag. I sin afvisning af klagen har Søren Lodberg Hvas ikke direkte for-

holdt sig til spørgsmålet om, hvorvidt art. 17 repræsenterer et fundamentalt punkt i kirkelæren; det er dog nærliggende at opfatte biskoppens principielle syn på Confessio Augustana som et "et historisk dokument, der som sådan skal fortolkes" som et indirekte udsagn om, at art. 17 ikke udgør et kernepunkt i kirkens lære. Søren Lodberg Hvas har heller ikke pointeret, at Kaj Mogensens debatudtalelser er forenelige med kirkens lære, men at det er biskoppens opfattelse fremgår indirekte af dennes beskrivelse af Kaj Mogensen som en betydelig teolog og prædikant. Sådan har kirkeministeriet da også vurderet biskoppens høringssvar, idet ministeriet indlæser den konklusion af biskoppens bemærkning om, at præstens udtalelser er fremkommet i en faglig debat, at "de efter biskoppens opfattelse ligger inden for folkekirkens rammer". De kirkelige myndigheders svar er derfor, at Kaj Mogensen ikke har tilsidesat sin forpligtelse på Confessio Augustana, men retsteologisk betragtet kunne man have ønsket sig, at Søren Lodberg Hvas som tilsynsmyndighed havde behandlet spørgsmålet mere indgående.

At forholdet mellem præstens teologi og forkyndelse sættes under lup i en læresag, viser både Arboe Rasmussen-sagen og Snedsted-sagen. I Arboe Rasmussen-sagen greb biskoppen ind på grund af et foredrag, Arboe Rasmussen havde holdt i Studenterforeningen december 1910, men i forbindelse med provsterettens undersøgelse af anklagen mod ham for at være unitar og reducere trosbekendelsens indhold således, at troen på Gud Fader var det væsentligste, blev menighedsrådenes medlemmer (og pastoratets lærere) indgående udspurgt om Arboe Rasmussens præstegerning. Bl.a. skulle de afgive svar på spørgsmålene, *om* sognepræstens prædikener stemte overens med folkekirkens lære, *om* sognepræsten i sine prædikener havde udtalt sig polemisk imod "Indholdet af den apostolske Trosbekendelse (eller enkelte af dennes Led) eller imod det særligt *evangelisk lutherske*, at vi retfærdiggøres alene ved Troen paa Jesus Kristus som vor Frelser fra Synd og Død."⁵ Kun en enkelt af Arboe Rasmussens prædikener i uddrag indgik i sagens bilag.

I Snedsted-sagen blev en kirkebladsartikel forfattet af Bent Feldbæk Nielsen nok den konkrete anledning til biskoppens indskriden, men væsentlig betydning for sagens udfald fik også flere af Bent Feldbæk Nielsens prædikener, som medlemmer af menigheden klagede over. Endvidere blev Bent Feldbæk Nielsen indklaget for at

⁵ K. Garde, s. 46.

have mistolket en i 1983 mellem biskop, provst og præst indgået løsning på Bent Feldbæk Niensens sproglige korrektion af dåbsritualet fra "i" til "til" i dåbsformularen. Som begrundelse forklarede Bent Feldbæk Nielsen, at han ville modvirke en udbredt fejlopfattelse af, at præsten ved dåbshandlingen på mekanisk vis gør noget, som ifølge Ny Testamente troen alene kan udvirke på baggrund af Jesu fuldbragte værk. Løsningen bestod i at Bent Feldbæk Nielsen benyttede 1912-ritualet, hvor dåbsformlen lyder: "Jeg døber dig *i* Faderens og Sønnens og Helligåndens navn", og hvor dåbsbefalingen lyder: "idet I døber dem *til* Faderens og Sønnens og Helligåndens navn", og hvor velsignelsen er formuleret: "Så vil vi da hjælpe dette barn *til* hans velsignelse ved at døbe det til Faderens og Sønnens og Helligåndens navn." Menighedsrådet modsatte sig ikke denne liturgiløsning.

Det almindelige præstedømme

Det andet spørgsmål lød, om der foreligger klager over Kaj Mogensens forkyndelse fra menighederne eller menighedsrådene? Spørgsmålet er relevant, fordi det er udtryk for en inddragelse af tesen om det almindelige præstedømme, hvis grundtanke i den lutherske tradition som bekendt er, at "hvad der er krøbet ud af dåben, kan rose sig af allerede at være indviet til præst, biskop, pave" (Martin Luther i 1520 – med henvisning til 1. Petersbrev 2, 9 og Johannes Åbenbaring 5, 10)⁶. Luthers embedsteologi blev ganske vist udformet på et tidspunkt, hvor der ikke var etableret en evangelisk kirkeinstitution, men Luthers principielle udsagn om det almindelige præstedømmes kompetence og begrænsninger har alligevel retning mod praksis.

Om fuldmagten til at virke som præster (Kristi præster) udtaler Luther i skriftet om kirkens babyloniske fangenskab, at den kan ingen gøre brug af ved egen beslutning, men kun med alles accept, fordi magten tilhører fællesskabet:

"Enhver, der betragter sig selv som kristen, bør være ganske forvisset om, at vi alle i lige høj grad er præster, dvs. at vi alle har den samme *myndighed* med hensyn til ordet og alle sakramenterne. Ganske vist har ikke hvem som helst lov til at udøve denne myndighed, medmindre menigheden har billiget det, eller hans foresatte har kaldet ham. Det, som tilhører *fællesskabet*, kan ingen tilrive sig på egen hånd, før han bliver kaldet" (mine udhævninger).⁷

⁶ Om menighedens læretugt og præstevalg, Luthers skrifter i udvalg II, s. 49.

⁷ De captivitate Babylonica ecclesiae præludium, Luthers Werke in Auswahl I, 504, 9-15. Oversættelse ved mig.

At alle kristne er præster, kommer altså for menighedens vedkommende først og fremmest til udtryk gennem udøvelsen af kaldelsesretten, dvs. af sin midte at udvælge (kalde) en person til at beklæde det kirkelige embede offentligt, som enhver kristen i kraft af dåben har lige magt og ret til at beklæde. Men heri ligger også, at medlemmerne af det almindelige præstedømme har pligt til at udøve kaldelsesretten.⁸ Hvis nemlig ikke kaldelsesretten bruges, kan menighedens eksistens som kristen menighed ikke bevares, ligesom det kan medføre, at et medlem af det almindelige præstedømme tiltager sig en selvbestaltet myndighed.⁹

Trods en kraftig markering af det almindelige præstedømmes teologiske fundering foretager Luther ikke desto mindre en indskrænkning i dets faktiske udøvelse, idet han begrænser det til nødsituationer, således at det almindelige præstedømme ikke opsluger det kirkelige embede.¹⁰

I kaldelsesretten er samtidig indeholdt en ret til at bedømme præstens – og for den sags skyld biskoppens¹¹ – forkyndelse, hvorved det understreges, at menigheden har *medansvar* for bevarelsen af kirkens lære:

“Kristus... tager både ret og magt til at bedømme læren fra biskopperne, de lærde og koncilierne og giver dem til hver enkelt og til alle kristne i fællesskab, når han siger

⁸ Jf. udsagnet “... en kristen [har] ikke alen ... ret og magt til at lære [dvs. forkynde] Guds ord, men er *skyldig at gøre dette*, hvis han ikke vil udsætte sig for fortabelse og Guds vrede” (min udhævelse). Om menighedens læretugt og præstevalg, Luthers skrifter i udvalg II, s. 53.

⁹ “Fordi en kristen menighed ikke skal eller kan være uden Guds ord, følger ..., at de jo ... må have lærere og prædikanter, som virker med ordet ... // Når han [en kristen] ... er, hvor der på stedet findes kristne, som har samme magt og ret som han, skal han ikke skubbe sig selv frem, men lade sig kalde og trække frem, så han prædiker og lærer i de andres sted og på deres befaling.” Om menighedens læretugt og præstevalg, Luthers skrifter II, s. 52, 54.

¹⁰ “Når han [den kristne] er på det sted, hvor ingen kristne er, da behøver han intet andet kald, end at han som kristen fra Gud har indre kald og salvelse. Da er han skyldig at prædike for de vildfarende hedninger og ukristelige mennesker og at forkynde evangeliet af broderlig kærligheds pligt, selv om intet menneske kalder ham dertil.” Om menighedens læretugt og præstevalg, Luthers skrifter i udvalg II, s. 53.

¹¹ Svinger biskoppen sine pastorale embedspligter, kan menigheden gribe ind, nøjagtig som det er tilfældet med en kættersk præst: “... hvor der er en kristen menighed, som har evangeliet, har den ikke alene magt og ret til, men er for sjælens saligheds skyld ifølge det løfte, som den har givet Kristus i dåben, skyldig at undgå at fly, at tage afstand fra, at unddrage sig den myndighed, som de nuværende biskopper ... udøver, fordi man åbenlyst ser, at de lærer og regerer mod Gud og hans ord.” Om menighedens læretugt og præstevalg, Luthers skrifter i udvalg II, s. 52.

(Joh. 10): Mine får kender min røst. [Joh. 10, 27] Ligeledes: Mine får følger ikke den fremmede, men flygter fra dem. Thi de kender ikke de fremmedes røst. [Joh. 10,5]... Her ser du klart, hvem der har ret til at bedømme læren. Biskopper, paver, de lærde og enhver har magt til at lære; men det er fårene, der skal bedømme, om de lærer Kristi røst eller de fremmedes røst ...

... Atter siger Kristus. Matt. 7: Vogt eder for de falske profeter, som kommer til eder i fåreklæder, men indvendig er de glubske ulve. [Matt. 7,15]. Se, her giver Kristus ikke profeterne og lærerne bedømmelsen, men disciplene eller fårene. Thi hvorledes skulle man her kunne vogte sig for de falske profeter, hvis man ikke skulle overveje, dømme og prøve deres lære? Altså kan ingen falsk profet nogensinde findes blandt tilhørerne, men kun blandt lærerne. Derfor skal og må alle lærere med deres lære være underkastet tilhørernes bedømmelse."¹²

Når tesen om det almindelige præstedømme forsyner enhver kristen med teologisk begrundede rettigheder, pligter og ansvar, skal dets status også afspejles i folkekirkens lovgivning. Derfor er det en oplagt opgave for retsteologen at følge med i tilløb til lovændringer.

Som bekendt er en af kirkeministeren nedsat arbejdsgruppe om gejstlige læresager m. v. i november 2006 fremkommet med bl.a. et forslag til formaliseret procedure til forberedelse af gejstlige læresager og et forslag til ændringer af 1992-loven; efter min opfattelse indfrier ingen af dem et retsteologisk krav om adækvat inddragelse af det almindelige præstedømme. I et såkaldt rådgivende undersøgelsesudvalg, der foreslås nedsat ad hoc af den tilsynsførende biskop, skal lægfolket ikke være repræsenteret, men kan dog efter biskoppens ønske være det i modsætning til præsteretten, hvor lægfolket ikke har eller skal have sæde. Ganske vist foreslås præsteretten udvidet med yderligere en teologisk sagkyndig, hvad jeg kun kan anbefale, men det løser ikke problemet med det almindelige præstedømmets mangelfulde udmøntning, fordi en teologisk sagkyndig ikke betragtes som en repræsentation af det almindelige præstedømme, hverken af arbejdsgruppen eller af de personer og foreninger m. v., som har indsendt høringssvar.¹³

¹² Om menighedens læretugt og præstevalg, Luthers skrifter i udvalg II. s. 50f.

¹³ Imod denne opfattelse har Jørgen Stenbæk under et interview om Snedsted-sagen udtalt, at han betragter de teologiske sagkyndiges medvirken som en forgrening af det almindelige præstedømme, således at de teologiske dommere repræsenterer lægfolket. K. Garde, s. 423, jf. s. 540.

I Kaj Mogensen-sagen eksisterer der ingen klager fra menighederne/menighedsrådene over Kaj Mogensens forkyndelse, hverken som den er kommet til udtryk i kirkebladet eller har lydt fra prædikestolen. Det ser heller ikke ud til, at den teologiske debat har fået negative følgevirkninger i pastoratet, f.eks. i form af (begyndende) splittelse eller udtørring af det kirkelige liv. Disse to forhold, som biskoppen skal undersøge i behandlingen af en klagesag, kan dog ikke uden videre føre til en afvisning af en klage, ej heller i Kaj Mogensen-sagen, fordi 1992-loven blev vedtaget med den overordnede begrundelse, at domstolsbehandlingen sker "i folkekirkens interesse". Dvs., hvis biskoppen vurderer, at præstens teologi underminerer folkekirkens bekendelsesgrundlag og derfor ikke kan have hjemstedsret i folkekirken, vil den opbakning, præsten nyder i menigheden og menighedsrådet, ikke i sig selv kunne berettige til, at biskoppen undlader at gribe ind. Den opfattelse blev ganske vist gjort gældende i Arboe Rasmussen-sagen, hvor bl.a. lic. theol. og sognepræst V. Lindegaard-Petersen henviste til et langt fra enestående eksempel: En unavngiven præst var efter sin egen mening ortodoks luthersk. Af Ny Testamente ville han kun anerkende evangelierne, slet ikke brevene, navnlig ikke Paulus. Hans dåbsopfattelse var zwinglisk, hans nadveropfattelse calviniserende. Men menighedsrådet var glad for præstens "ortodoks-lutherske" standpunkt, og da han personlig var en from mand og sikkert en god præst, nænnede V. Lindegaard-Petersen ikke under samtalen med præsten og medlemmer af menighedsrådet at forstyrre den fredelige idyl. Budskabet var, at det skulle biskop A. S. Poulsen også have afstået fra at gøre i N. P. Arboe Rasmussens tilfælde.

Arboe Rasmussen havde nemlig stor opbakning på hjemmefronten. Alligevel foranstaltede provst M. F. Høfler i samråd med biskoppen en adresse *imod* Arboe Rasmussen, der skulle udkonkurrere en støtteadresse *for* Arboe Rasmussen. Selv om resultatet af det gejstlige initiativ blev meget magert – listen fik 10 underskrifter, støtteadressen havde 540 underskrifter – lagde biskop A. S. Poulsen kun vægt på modadressen. Men hvorledes levede Arboe Rasmussen så med den barokke situation? Det kan måske bedst illustreres ved en lille historie, som Arboe Rasmussen fortalte i et af sine mange breve til sin gode ven og fortrolige Mary Bess Westenholz, som i 1900 var medstifter af det unitariske samfund "Det fri Kirkesamfund", og som i højesteretsdommen i sin egen sag 1908 (Westenholz-sagen) kunne læse, at der var tale om "et særligt organiseret Trossamfund, og at dette Samfund hylder og er virksomt for at udbrede en Lære, der paa fundamentale Punkter staar i bestemt Strid med

Folkekirken.”¹⁴ Hovedpersonen i brevhistorien er Svend Nielsen, en af Arboe Rasmussens argeste modstandere, der på provstens initiativ organiserede indsamlingen af underskrifterne til modadressen. Arboe Rasmussen beretter: “Svend Nielsen anser mig for at være en farlig Sjæleforfører. Nu har han en lille Hyrdedreng fra Kongerslev Sogn. Hans Sjæl burde dog ogsaa vogtes. D.v.s. han, der skal gaa til Konfirmationsforberedelse, burde dog sendes f. Ex. til Kongerslev. Men i saa Fald vilde S. N. to Dage om Ugen faa liden Gavn af ham. Altsaa lader han den lille Dreng gaa hos mig! Kun sørger han for, at Drengen hver gang kommer ½ Time for sent.”¹⁵

“I folkekirkens interesse”

Det tredje spørgsmål, som har retsteologisk og kirkeretlig betydning, lød, om Kaj Mogensen med sin teologi og forkyndelse har skadet folkekirken så meget, at biskoppen må tage det indledende skridt til en læresag? At 1992-loven hviler på den grundtanke, at “domstolsbehandlingen sker i folkekirkens – og ikke i vedkommende præsts interesse”,¹⁶ er (som det lige er fremgået) ikke udtryk for en nyskabelse, men en tiltrængt udvikling af folkekirkens redskaber til at værne om sit evangelisk-lutherske bekendelsesgrundlag. Uanset de betydelige forskelle mellem provsteretten og præsteretten, som jeg vil lade ligge her, udspringer de begge af den opfattelse, at der er behov for særlige gejstlige retter. Dette behov rokker arbejdsgruppens forslag til ændringer af 1992-loven, som de fleste høringssvar tilslutter sig, da heller ikke ved. Endvidere må arbejdsgruppens forslag til formaliseret procedure til forberedelse af gejstlige læresager betragtes som præcisering af 1992-lovens begrundelse.

En uheldig håndtering af en konflikt, hvis hovedindhold vedrører fundamentale punkter i kirkens lære, er næppe “i folkekirkens interesse”, særlig hvis en biskop vælger at indberette en præst for “at have medvirket til at skade folkekirken” ved

¹⁴ Jf. K. Garde, s. 129. Selv om Mary Bess Westenholz’s praktiserede dobbelte medlemskab, dvs. medlemskab af folkekirken og det fri Kirkesamfund, ophørte ved dom, fortsatte hun bestræbelserne på at få unitarerne genoptaget i folkekirken gennem indførelse af lære- og dogmefrihed i folkekirken. Arboe Rasmussen støttede hende, idet han bl.a. skrev artikler til unitarernes “Protestantisk Tidende” for – som han forklarede i provsteretten – at “de skulle danne et Bindeled mellem det frie Kirkesamfund og Folkekirken og om muligt jevne Vejen for dette Samfunds Tilbagevenden til Folkekirken.” Westenholz-sagen er indgående omtalt s. 124-136.

¹⁵ Jf. K. Garde, s. 152, jf. s. 23.

¹⁶ Betænkning nr. 1182/1989, s. 77. Jf. K. Garde, s. 241 ff.

bl.a. at være fremkommet med udsagn, som biskoppen finder "uforenelige med folkekirkens bekendelse, lære og liturgi", og for at have "formægtet bekendelsens tale om den treenige Gud",¹⁷ uden at det fører til rejsning af læresag. Det var tilfældet i Grosbøll-sagen, hvis forløb drøftelserne i arbejdsgruppen da også tog udgangspunkt i. Glemmes må det ikke, at menighedsrådet i Taarbæk sogn gerne havde set Grosbøll-sagen pådømt af præsteretten, så det kunne blive afklaret, hvorvidt der var substans i de alvorlige anklager, uanset at menighedsrådet fra den megen medieomtale kunne konstatere, at det var den overvejende opfattelse i folkekirken, at Thorkild Grosbøll havde skadet hele kirken. Men ét er en påstand, som ganske vist deles af brede kirkelige kredse, noget andet er en kombineret teologisk og juridisk dom, hvis udfald kan ende med enten domfældelse eller frikendelse af præsten. At menighedsrådets velbegrundede ønske ikke blev efterkommet, harmonerer dårligt med kirkeminister Torben Rechendorffs forsikring under 1992-lovens behandling i folketinget om menighedsrådets – "lægmandselementets" – indflydelse, idet han antog, at det pågældende menighedsråd blev medinddraget af den lokale tilsynsmyndighed i drøftelserne op til en (eventuel) læresag. Eftersom biskop Lise-Lotte Rebel og menighedsrådet i Taarbæk sogn altså havde en *fælles*, men ganske vist modstridende interesse, er det retsteologisk set utilfredsstillende, at biskoppen ikke udnyttede den ret, som loven giver en biskop til at kræve en læresag.

Denne biskoppelige ret bliver der i øvrigt ikke pillet ved i arbejdsgruppens forslag til ændring af 1992-loven, idet det foreslås, at gejstlige læresager fremover *kun* kan rejses efter krav fra biskoppen, hvorved tilsynsmyndighedens kompetence styrkes. I høringssvarene er der kun en enkelt biskop, nemlig Karsten Nissen i Viborg stift, og Præsteforeningen, der har ønsket at give også præsten en mulighed for at begære en læresag rejst mod sig selv. Biskop Karsten Nissens begrundelse lyder: "En sådan bestemmelse vil sikre, at man ikke står tilbage med det indtryk, at en biskop undlader at rejse læresag, for i stedet at iværksætte en sag om uegnethed."¹⁸ Præsteforeningens tanker går i samme retning, når den gør sig den overvejelse, "om grænsedragningen mellem præstens forkyndelsesfrihed og biskoppens vurdering af tjenesteforseelse i nogle sager kunne betyde, at den læremæssige side af præstens forkyndelsesfrihed

¹⁷ Biskop Lise-Lotte Rebels indberetning af 10/6 2004 til kirkeministeriet vedr. sognepræst Thorkild Grosbøll.

¹⁸ Ifølge Karsten Nissen kan bestemmelsen evt. kombineres med en bestemmelse om betaling af omkostninger.

behandles som en tjenesteforseelse.” I sådanne tilfælde mener foreningen, at præsten bør kunne rejse en læresag. Ellers er foreningens hovedsynspunkt, at det er hensigtsmæssigt, at præsten selv kan bede om en læresag, hvis der “er sået tvivl, om en præst er inden for folkekirkens bekendelsesgrundlag, uden at biskoppen rejser en læresag.”

Hvis forslaget til denne lovændring gennemføres, forringes præsternes retssikkerhed yderligere, selv om den har relation til et for folkekirken så væsentligt område som forkyndelsesfriheden, hvis sikring det ellers er 1992-lovens klare hensigt at tilgode, ikke i betænkningen, men i selve bemærkningerne til lovforslaget, hvor det hedder, at “folkekirken har en selvstændig vital interesse i, at kirkens forkyndelse sikres frihed i forhold til de administrative myndigheder (folkekirkelige og statslige myndigheder).”¹⁹ Arbejdsgruppen har altså valgt at “opprioritere” lovens begrundelse i betænkningen, hvor præstens interesse ses i modsætning til folkekirkens interesse, selv om kirkeretsjurister – jeg tænker på Hans Gammeltoft-Hansen og Peter Garde – allerede i 1993 som kritik af 1992-loven fremsatte forslag, der tilgodeså hensynet såvel til folkekirken (varetagelse af bekendelsesgrundlaget) som til præsten (retssikkerhed). Forslaget gik ud på, at præsten i det mindste skulle have en ubetinget ret til at kræve læresagen indledt suppleret med en samtidig adgang for det offentlige til at kræve sagen afvist som en ikke-læresag.²⁰ Dermed minimeredes en eventuel frygt for præsters misbrug af retten til at kræve læresag under påberåbelse af en uindskrænket forkyndelsesfrihed, som ikke er og ej heller kan være i folkekirkens konfessionelle interesse.

Lad os vende tilbage til Kaj Mogensen-sagen: Har Kaj Mogensen med sin teologi og forkyndelse skadet folkekirken? Det kan de kirkelige myndigheder ikke have ment, når biskoppen har hjemvist sagens teologiske stridsspørgsmål til den løbende debat om Confessio Augustana som “et historisk dokument, der som sådan skal fortolkes”. Så måske kan Kaj Mogensen-sagen sætte skub i en tiltrængt debat om nutidig fortolkning af kirkens bekendelsesskrifter, særlig af Confessio Augustana.

Hjemstedsret – pro et kontra

Selv om Kaj Mogensen-sagen ikke udviklede sig til en egentlig læresag, fordi biskoppen og kirkeministeriet afviste klagerne mod præsten, viser også dens ganske

¹⁹ Udkast til lov om domstolsbehandling af gejstlige læresager, s. 17.

²⁰ Jf. K. Garde, s. 242 ff.

vist korte forløb, *at* hovedspørgsmålet i en læresag drejer sig om en teologisk hjemstedsret i folkekirken, og *at* afklaringen af dette spørgsmål implicerer en retsteologisk og kirkeretlig vurdering af sagens akter. Resultatet af min kulegravning af henholdsvis Arboe Rasmussen-sagen og Snedsted-sagen er, at uanset at det teologiske stridsspørgsmål og selve sagsforløbet er forskelligt, er der betydelige ligheder i parternes grundopfattelse af forholdet mellem teologi og jura, hvilket især procedurerne med deres koncentrerede gengivelse af argumentationen afspejler. Nu vil det føre alt for vidt her at sammenligne procedurerne i de to sager. Jeg vil derfor nøjes med at give en oversigt over procedurerne i Snedsted-sagen for at anskueliggøre, hvor forskelligt begreber som gerningsindhold, præsteløfte, ritualer, rummelighed, forkyndelsesfrihed, almindeligt præstedømme (menighed), tilsynspligt kan tolkes og anvendes af parterne. Først gælder det Aksel Holst Nielsen, som var advokat for Bent Feldbæk Nielsen, dernæst Hans Juhler fra kammeradvokaturen, som repræsenterede Kirkeministeriet.²¹

Aksel Holst Niensens grundlæggende synspunkt var, at sagen ikke burde være afgjort retligt på grund af juraens principielle uegnethed til at medvirke til løsning af teologisk-kirkelige læretvister. Men eftersom der var rejst læresag ved præsteretten, måtte han procedere for anerkendelse af Bent Feldbæk Niensens teologiske standpunkt i folkekirken.

Med hensyn til sagens konkrete omstændigheder, *gerningsindholdet*, udtalte Holst Nielsen, at retten udelukkende kan forholde sig til udsagn, som Bent Feldbæk Nielsen har afgivet i forbindelse med en prædiken, og synspunkter, som han f. eks. har fremsat i kirkebladet. Bent Feldbæk Niensens personlige dåbssyn er ikke til påkendelse og må derfor holdes uden for sagsbehandlingen. Derimod er det relevant, at Bent Feldbæk Nielsen som resultat af teologiske studier om dåben foretog en korrektion af dåbsritualet i 1983, idet det vidner om, at han tog sit *præsteløfte* alvorligt, hvilket også hans opsathed på at få gjort op med det moderne dåbssyn "dåben alene", der ødelægger folkekirken indefra, dokumenterer. Ingen præst bryder sit præsteløfte ved at tilskynde til ændring af kirkens *ritualer*. Tværtimod forventes det, at en præst deltager seriøst i udviklingen af dem. Ved sit syn på ritualerne, der ikke er en del af kirkens bekendelsesgrundlag, har Bent Feldbæk Nielsen ikke brudt sit præsteløfte.

²¹ Jf. K. Garde, s. 399 ff.

Hertil kommer, at han strikte overholdt den indgåede aftale i ritualsagen. Eftersom Bent Feldbæk Nielsen forstår sig selv som evangelisk-luthersk, må der være plads for ham i folkekirken. Hvis afgørende kendetegn er dens *rummelighed*. Rummeligheden betyder nemlig, at folkekirken må tåle enhver forkyndelse, der opfatter sig som evangelisk-luthersk. Bent Feldbæk Nielsen har benyttet sig af sin *forkyndelsesfrihed*, der kun er begrænset af præsteløftet, selv om det kan føre til splittelse i *menigheden*, hvilket er sket i Snedsted, dels fordi den ikke har villet lade sig retlede af evangeliet, dels fordi den har misforstået hans forkyndelse. Forkyndelsesfriheden kan altså ikke begrænses af det *biskoppelige tilsyn*, uden at biskoppen gør sig til præstens arbejdsgiver. Derimod kan biskoppen svigte sin opgave som biskop ved at undlade at opfylde præstens krav på *gyldig samvittighedsberøring* i tilfælde af, at biskoppen måtte finde præstens forkyndelse bekendelsesstridig. Det er tilfældet i denne sag, hvor biskoppen har undladt at indfri sit løfte om at udarbejde et *votum* med en nærmere begrundelse for indsigelsen imod Bent Feldbæk Niensens forkyndelse.

I Hans Juhlers argumentationskæde blev de enkelte begreber afvejet i forhold til hinanden ud fra den overordnede betragtning, at folkekirkens konfessionelle bestemmelse er teologisk i henseende til indholdet og juridisk-retlig hvad angår institutionen. Det ene kan ikke spilles ud mod det andet, fordi præsten er (teologisk) embedsbærer og (juridisk-retligt ansat) tjenestemand. Hans Juhler lagde vægt på, hvorledes tre kriterier for rejsning af læresag var blevet opfyldt. Det første kriterium var den tidsmæssige faktor, dvs. at afgørelsen om at rejse læresag ikke må træffes for hurtigt, fordi præsten skal have haft mulighed for at besinde sig og ændre opfattelse; det andet kriterium bestod i, at præsten skal bestride noget centralt på en rethaverisk måde; det tredje kriterium gik ud på, at præstens vildledende forkyndelse har en målbar splittende og nedbrydende virkning på menigheden.

Den liturgiske løsning i 1983 har Bent Feldbæk Nielsen mistolket derhen, at han skulle være berettiget til at foretage en mekanisk dåb i henhold til ritualet og efterfølgende i sin forkyndelse at undsige folkekirkens dåbssyn, der er sammenfattet i klageskriftets udsagn om, at Gud er handlende subjekt, at dåben er grundlaget for et kristent menneskes liv, og at dåb og tro hører sammen. Ved sin udførelse af dåbsritualet og efterfølgende undsigelse af dåben har han tilsidesat *folkekirkens bekendelsesgrundlag*, sådan som det f. eks. kommer til udtryk i Confessio Augustana artikel 9, der handler om dåben. Eftersom Bent Feldbæk Nielsen er retligt bundet af de normgivende bekendelsesskrifter, kan han ikke ud fra sit *præsteløfte* forkynde i strid med

folkekirkens lære. Ingen præst har en ubegrænset *forkyndelsesfrihed*. Frihedsgrænsen er bestemt af bekendelsesgrundlaget, som består af Skriften og bekendelsesskrifterne; ritualerne kan ses som en udmøntning af kirkens bekendelsesgrundlag. I vurderingen af Bent Feldbæk Nielsens bekendelsesstridige forkyndelse indgår hans *personlige dåbssyn*, for så vidt som det personlige dåbssyn er en fortolkningsnøgle til hans offentligt forkyndte dåbssyn. Det ligger imidlertid fast, at en præsts personlige dåbssyn ikke i sig selv kan udløse en læresag. Et kendemærke ved folkekirken er dens *rummelighed*, men hvis der skal være plads for enhver forkyndelse, bliver kirken en religionsanstalt. Når Bent Feldbæk Nielsen afviser folkekirkens dåbssyn, har han selv sat sig uden for rummelighedens grænser, og han kan ikke klare frisag ved at fremsætte en – i øvrigt grundløs – påstand om, at biskoppen undervejs i sagens forløb har forsømt at retlede ham. Biskoppen har nemlig opfyldt sin *tilsynspligt* ved bl.a. at indkalde Bent Feldbæk Nielsen til grundige teologiske drøftelser med præcise henvisninger til, hvilken litteratur der skulle danne grundlaget for samtalerne. Ud over at det biskoppelige tilsyn vedrører præsten som embedsbærer, har biskoppen desuden pligt til at varetage *menighedens interesser*. Læresagen er rejst af hensyn til en anfægtet, fortvivlet og afmægtig menighed, der dels selv (bl.a. gennem underskriftindsamlinger), dels gennem menighedsrådet (hvis møder er offentlige), har indgivet klager over præstens forkyndelse til bispeembedet. Disse krisetegn kunne biskoppen ikke sidde overhørig. Spørgsmålet var, hvilket instrument, biskoppen skulle vælge – læresag eller tjenestemandssag? Biskoppen valgte at anlægge læresag, ikke for at drive kætterjagt på præsten, men for at komme menigheden til undsætning og give præsten optimal mulighed for at forsvare sig.

I procedurene bliver parternes argumentation helt bevidst sat på spidsen, men det rokker ikke ved den kendsgerning, at der kan være afgrundsdyb forskel mellem parternes opfattelse af den samme sag. Når det ikke er lykkedes at løse en teologisk strid om en vital del af kirkens lære uden at bringe det kirkeretlige system i anvendelse, og når den indklagede præst har valgt at sætte præstestillingen ind på at få sin teologi til at gennemtrænge folkekirken – det var situationen for N. P. Arboe Rasmussen og Bent Feldbæk Nielsen – må man netop regne med, at fronterne trækkes særdeles skarpt op i retssalen. Da den afgørelse, som retten skal træffe, har en præcedensbetydning eller en præjudikatsvirkning, sker domstolsbehandlingen af læresager “primært” i folkekirkens interesse, hvilket ikke er ensbetydende med, at præstens interesser er “sekundære”, særlig ikke når vedkommende er opsat på, at hans teologiske

standpunkt skal ændre folkekirkens lære og praksis. Derfor er det vigtigt, at eventuelle påstande om, at afgørelsen i den pågældende læresag er vilkårlig eller afgjort på forhånd, kan undersøges ved en retsteologisk og kirkeretlig gennemgang af sagens forløb baseret på de mange akter, som indgår i sagen. I den henseende er retsteologi, der bygger på gængs teologisk metode, ikke alene en hensigtsmæssig, men også en nødvendig hjælpedisciplin.²²

Litteratur:

- Betænkning nr. 1182/København 1989. Betænkning angående ansættelser i stillinger i folkekirken afgivet af det af Kirkeministeriet den 28. januar 1987 nedsatte udvalg.
- Garde, Kristine: To læresager i folkekirken, Jurist- og Økonomforbundets forlag 2006.
- Grane, Leif: *Confessio Augustana*, Anis 1994.
- Luthers skrifter i udvalg I-V, udg. af Institut for Kirkehistorie, København 1962-1983.
- Luthers Werke in Auswahl I-VIII, udg. af Otto Clemen, Berlin 1966 ff., 6. opl.
- Prenter, Regin: Kirkens lutherske bekendelse. En aktuel teologisk udlægning af den augsburgske bekendelse 1530, Fredericia 1978.
- Nørgaard-Højen, Peder: Den Danske Folkekirkes bekendelsesskrifter. Kommentar, Anis 2001.
- Rapport fra arbejdsgruppen om gejstlige læresager m.v., Kirkeministeriet, november 2006.
- Udkast til lov om domstolsbehandling af gejstlige læresager. Afgivet af en af Kirkeministeriet nedsat arbejdsgruppe vedrørende gejstlig retspleje, København 1991.

²² Jf. K. Garde, s. 450 ff.

Folkekirkens indre anliggender – myte eller realitet?¹

Cand.jur. Zacharias Balslev-Clausen

Begrebet *folkekirken selv* baserer sig på den forudsætning, at det er muligt at foretage en retlig sondring mellem, hvad der tilhører folkekirkens indre og ydre anliggender. En sådan sondring kendes fra princippet om religionsfrihed i grl § 67, hvor der er en lang tradition for at sondre mellem forhold, der er beskyttet under trossamfundenes urørlighedszone, og de anliggender, som ikke er forfatningsmæssigt beskyttet på samme måde. I denne artikel argumenteres for, at den samme sondring kan overføres på folkekirkens forhold.

I den folkekirkelige debat har der været en tilbøjelighed til at anfægte lovgivningsmagts og kirkeministeriets kompetence til at blande sig i folkekirkens indre anliggender.² En opfattelse, som bygger på den antagelse, at folkekirken er et trossamfund, og at de forhold, der vedrører folkekirken som trossamfund, i videst mulige omfang ikke skal underlægges statsmagts regulering.

Det er utvivlsomt rigtigt, at folkekirkens styrelse i dag er et statsstyre.³ At der skulle eksistere såkaldte indre kirkelige anliggender bliver undsagt af en række forfattere,⁴ idet der bl.a. henvises til, at der ikke kan foretages en troværdig sondring i forhold til de ydre anliggender. Anfægtelsen af kompetencen afviser daværende departementschef i kirkeministeriet A. Roesen således:

“Rent bortset fra, at det ville være vanskeligt at finde en pålidelig afgrænsning af “indre” og “ydre” kirkelige anliggender, er der ikke noget retligt grundlag for opstilling af en sådan sondring.”⁵

¹ Denne artikel er skrevet på grundlag af undersøgelserne ved mit speciale til juridisk embeds-eksamen, Københavns Universitet, forår 2007.

² Fx M.S. Lausten 1999 s. 117ff, hertil debatbogen M. Auken m.fl. 1992.

³ P. Espersen 1999 s. 23; K. Berlin 1939/43 s. 370; H. Matzen 1891 s. 178.

⁴ Herunder P. Espersen 1999 s. 61-71, A. Roesen 1976 s. 19.

⁵ A. Roesen 1965 (1976 s. 19).

I sin anmeldelse af A. Roesens *Dansk Kirkeret* anfører daværende præsident for højesteret M. Hvidt, at:

“Heri har han for så vidt ret, men det betyder ikke, at der ikke er en realitet i sondringen, og han [Roesen] fremhæver da også, at folketinget udviser en vis varsomhed, ja hensynsfuldhed, når det behandler kirkelige anliggender, navnlig når disse berører “indre” kirkelige forhold.”⁶

Her skal det søges at give et bud på en kvalificering af denne sondring.

Analogimodellen

En lignende sondring kendes i forhold til religionsfrihedens princip. Religionsfriheden betyder, fastslår H. Gammeltoft-Hansen, at

“... staten i enhver henseende er afskåret fra at gribe ind i de enkelte trossamfunds *indre anliggender*, medmindre det er nødvendigt af hensyn til “sædeligheden og den offentlige orden”. ”⁷

Ved at anvende ordene *indre anliggender* i forbindelse med § 67 antydes en begrebsmæssig parallel til det tilsvarende begreb i den folkekirkelige debat. Denne tankegang kommer tydeligt til orde med følgende bemærkning:

“§ 67 bygger som ovenfor beskrevet klart på forestillingen om trossamfunds indre anliggender – det er disse forhold og aktiviteter, der er omfattet af den materielle beskyttelse mod statsmagts indgriben – og det er derfor lige så enkelt som nærliggende at operere med det samme begreb i forhold til landets største trossamfund, folkekirken.”⁸

Hvor det nok viser sig at være nærliggende at anvende denne analogi, vil jeg i højere grad lade det stå hen, hvorvidt det også er enkelt.

Det, jeg her kalder analogimodellen, bygger på den betragtning, at der kan sondres mellem indre og ydre kirkelige anliggender for folkekirken ved at anvende den sond-

⁶ M. Hvidt 1966, s. 260.

⁷ H. Gammeltoft-Hansen 1999a s. 446 (min kursivering). Det bemærkes, at der i grl § 67 står “sædeligheden *eller* den offentlige orden”.

⁸ H. Gammeltoft-Hansen 1999a s. 446.

ring, som kendes fra religionsfrihedens princip om, hvilke forhold og aktiviteter der er omfattet af beskyttelsen mod statsmagts indgriben.

Anvendelsen af en sådan analogi, der vedrører forfatningens centrale bestemmelser, må i første række være baseret på fortolkning af grundloven selv. Idet religionsfrihedens princip er kvalificeret i international ret, kan der med rimelighed inddrages andre retskilder i forhold til grundlovsfortolkningen.⁹ Foruden at der kan skabes en troværdig sondring mellem indre og ydre anliggender, er det en forudsætning for anvendelsen af analogimodellen, at der ikke findes forhold i kommissionsarbejdet før eller forhandlingerne op til vedtagelsen af 1849-grundloven, der udelukker en sådan model.

Denne artikel vil ikke behandle spørgsmålet om de institutionelle forhold forstået som spørgsmålet om, hvilke institutioner der varetager myndighedskompetencen over denne beskyttelseskerne.

Religionsfrihedens princip i grundloven

Traditionelt sondres der i forfatningsretsteorien mellem de grundrettigheder, som yder henholdsvis materiel og formel beskyttelse.¹⁰ Som eksempel på en formel beskyttelse har borgerne ret til uden forudgående tilladelse at danne foreninger i ethvert lovligt øjemed. Begrebet "lovligt øjemed" giver her lovgiver vid mulighed for at definere, hvilke formål en forening lovligt kan tjene. Der er derfor tale om en formel beskyttelse af foreningsfriheden.¹¹

Efter grl § 67 gælder der en materiel beskyttelse af religionsfriheden.¹² En materiel beskyttelse, som er begrænset i to henseender, nemlig ved at beskyttelsen kun vedrører egentlig "gudsdyrkelse", samt i forhold til begreberne "sædeligheden eller den offentlige orden". "Af Gudsdyrkelsens Frihed følger, at de religiøse Samfund frit maa kunne indrette og udøve deres Gudsdyrkelse, saaledes som den stemmer med deres Overbevisning", sagde K. Berlin i 1939.¹³ H. Gammeltoft-Hansen anfører, at grl § 67 tilføjer en egentlig materiel beskyttelse af de foranstaltninger og handlinger, der indgår i eller knytter sig til gudsdyrkelsen. Hverken lovgiver, forvaltning eller

⁹ Z. Balslev-Clausen 2007 s. 19.

¹⁰ H. Zahle 1997 s. 28ff.

¹¹ Grundloven (grl) § 78 stk. 1.

¹² Cfr. P. Andersen 1954 s. 632-34.

¹³ K. Berlin 1939 s. 350.

domstole kan udstede reguleringer, forbud eller påbud vedrørende den religiøse praksis, der er omfattet af § 67. Religionsfriheden indeholder en kerne, der udgør et egentligt materielt værn, som udelukker enhver indgriben fra statens side i forhold til gudsdyrkelse. Reguleringen, tilrettelæggelsen og udøvelsen af den religiøse praksis er – med de begrænsninger der gælder om sædelighed og offentlig orden – i det hele overladt til de enkelte trossamfunds egen bestemmelse.¹⁴

Efter min mening kan synspunktet om materiel beskyttelse af gudsdyrkelsen underbygges ved to forhold. Det første argument følger af, at religionsfriheden i grl § 67 ikke blot er en parallel beskyttelse til grundlovens øvrige frihedsrettigheder. P. Andersen anfører, at det forhold, at borgerne har ret til at forene sig i samfund, indebærer en særlig ret til såvel foreningsdannelse som forsamlingsvirksomhed.¹⁵ Den særlige ret, der her tales om, må ses som en udbygning af den normale beskyttelse. På linie hermed skriver A. Ross, at grl § 67 “udbygger, ikke erstatter” foreningsfrihed i grl § 78.¹⁶ H. Gammeltoft-Hansen anfører, at “menigheder, forsamlinger og enkeltindivider nyder *også* i deres gudsdyrkelse de almindelige frihedsrettigheder, der følger af grl §§ 77-79 om ytringsfrihed, foreningsfrihed og forsamlingsfrihed.” Det følger heraf, at religionsfriheden indeholder en kerne, som giver en særlig beskyttelse i forhold til gudsdyrkelse, og at denne beskyttelse må være anderledes end den beskyttelse, som følger af den formelle beskyttelse i fx foreningsfriheden. Det kan medføre, at der gælder en materiel beskyttelse i forhold til gudsdyrkelse, så længe den religiøse praksis ikke strider mod sædeligheden eller den offentlige orden.

Det andet argument bygger på en teleologisk fortolkningsmodel. En model, hvorefter fortolkeren i forbindelse med læsningen af en bestemmelse bygger sit resultat på formålet med bestemmelsen. Der må være et *formål* med, at gudsdyrkelse er nævnt i grundloven. Formålet må være at indføre princippet om religionsfrihed. Et princip, der beskyttes gennem individets ret til at dyrke sin tro, beskyttelse af trosgrundlaget og den institutionelle ramme, gudsdyrkelsen foregår i. De aspekter, som understøtter selve gudsdyrkelsen, må følgelig nyde en materiel beskyttelse. Dette argument underbygges historisk, idet udtalelser i grundlovsudvalgets betænkning går

¹⁴ H. Gammeltoft-Hansen i Henrik Zahle (red.) 1999b s. 322; H. Gammeltoft-Hansen 1999a, s. 450, hertil P. Germer 1995 s. 295.

¹⁵ P. Andersen 1954 s. 632 og 701, samt H. Zahle 1997 s. 144.

¹⁶ A. Ross 1980 s. 753.

på, at grundloven her “vedkender sig Religionsfrihedsprincippet”, som det tillige kan udledes forudsætningsvis af grl §§ 68 og 70.¹⁷

1. Begrænset til gudsdyrkelse

Den materielle beskyttelse efter grl § 67 vedrører kun egentlig “gudsdyrkelse”. Det er vanskeligt at afgrænse selve genstanden for dyrkelsen. Det må gælde, at ikke enhver religiøst betinget aktivitet er omfattet af grl § 67. Det synes herefter nærliggende at se på en graduering af, hvilke forhold der beskyttes, alt efter væsentligheden i relation til gudsdyrkelsen.

Grl § 67 beskytter den religiøse praksis, sådan som den manifesterer sig i forhold til omverdenen. Den religiøse følelse og dens private udtryk er uden for samfundsmagtens rækkevidde, hvorfor den ikke har noget behov for retsbeskyttelse. Selv om der tales om retten til at “forene sig”, gælder beskyttelsen også den individuelle gudsdyrkelse.¹⁸ Fx vil den rituelle muslimske tidebøn være omfattet af beskyttelsen, uanset om den foretages kollektivt eller individuelt.

Den materielle beskyttelse tager primært sigte på de egentligt kultiske og rituelle handlinger og deres rammer – den egentlige “gudsdyrkelse” – herunder gudstjeneste, bøn, m.v. A. Ross præciserer videre: bekendelse, forkyndelse, lovprisning, salmesang, bøn, helliggørelse, ceremonier, riter og kultiske handlinger, fx dåb, altergang, begravelse, vielse.¹⁹

I anden række kommer en række aktiviteter, som efter omstændighederne kan udgøre de nødvendige praktiske forudsætninger for de kultiske handlingers udøvelse, f.eks. opførelse af kirker, templer, klostre²⁰ m.v., uddannelse og udpegning af præster og andre religiøse embedsindhavere, udformning af salmebøger eller tilsvarende, etc.

Derimod falder aktiviteter af almindelig karakter uden for beskyttelsen, uanset om de udføres med religiøst præg og et religiøst sigte, herunder drift af skoler, hospitaler, sociale institutioner, klubber for unge eller ældre, filantropiske institutioner, etc.²¹ Ofte vil en forening kombinere flere formål. Fx kan en religiøs orden have såvel

¹⁷ Beretning om Forhandlingerne fra Rigsdagen 1849-49 sp. 2506.

¹⁸ Fx H. Zahle 1997 s. 321f; H. Gammeltoft-Hansen 1999a s. 449.

¹⁹ A. Ross 1980 s. 754.

²⁰ Cf. K. Berlin 1939 s. 350.

²¹ A. Ross 1980 s. 754, H. Gammeltoft-Hansen 1999a s. 450.

fælles gudsdyrkelse som samliv i klostre, undervisning, studium m.m. som sine formål. Her vil foreningens virksomhed alene være beskyttet efter grl § 67, for så vidt gudsdyrkelse er dens formål, men i øvrigt ikke.²² Aldeles uden for dette område må falde, hvad der er blevet kaldt “blandede anliggender”²³, så som fx familieretlig lovgivning eller lovgivning, der i øvrigt er præget af religiøst-etiske principper fx vedrørende retten til liv, abort, bioetik etc. Hertil kan nævnes, at diskulperende samtykke, dvs. individuelt afkald på beskyttelse af andre frihedsrettigheder, gennem fx cølibat- eller klosterløfter, er uforbindende, efter lovgivningens grundsætning jf. Danske Lov 5-1-2.²⁴

At et trossamfund og dets virksomhed er grundlovmæssig, betyder, at lovgiver er afskåret fra forbudende eller regulerende at blande sig i foreningens liv og virke, for så vidt angår handlinger, der vedrører gudsdyrkelse. A. Ross anfører, at lovgiver således ikke kan stille krav hverken til foreningens ledelse og organisation, eller hvad kultens udøvelse angår, hvem der er berettiget til at udøve dem.²⁵ Derefter er det fx muligt at opløse en forening ud fra grl § 78. Det er ikke muligt at opløse en forening alene med henvisning til grl § 67.²⁶

2. Sædeligheden og den offentlige orden

Man kan stille spørgsmål ved, i hvilket omfang forbeholdet om “sædeligheden eller den offentlige orden” reelt udhuler den materielle beskyttelse. Begreberne “sædeligheden” og “den offentlige orden” findes kun det ene sted i grundloven. Forbeholdet i grl § 67 er ikke som sådan prøvet af danske retsudøvere. A. Ross anfører, at “Når troen kolliderer, ikke med den officielle tro, men med samfundets borgerlige krav, må troen vige for samfundet ...”²⁷ Ordene “samfundets borgerlige krav” synes i denne sammenhæng at give en unødvendig bred fortolkningsramme. Der er i litteraturen en forståelse, der går på, at religionsfriheden ikke kan bruges som *påskud* til at foretage handlinger, som strider mod sædeligheden og den offentlige orden. Hertil kommer det frit fra hofen hos K. Berlin: “Af dette ret selvfølgerlige Forbehold følger, at f.Ex. Flerkoneri eller en mod den offentlige Orden stridende Propaganda ikke kan taales

²² A. Ross 1980 s. 754, Matzen 1891 s. 299.

²³ H. Gammeltoft-Hansen 1999a s. 452.

²⁴ K. Berlin 1939 s. 350f.

²⁵ A. Ross 1980 s. 755.

²⁶ Cfr. C. Goos 1890 s. 33.

²⁷ A. Ross 1980 s. 755.

...²⁸ Selv om det jf. H. Zahle ikke er klart, hvilken grænse der gælder for forbeholdet,²⁹ vil en nærmere begrebsafklaring være ønskelig.

Med begrebet "sædeligheden" tænker man umiddelbart på kønssædeligheden, som det også kendes fra sædelighedsfejden i 1880'erne om kønnenes og seksualitetens position i samfundet.

I en mere snæver forstand kendes begrebet fx fra straffelovens kapitel 24 vedrørende forbrydelser mod kønssædeligheden. Med kønssædeligheden kan der tænkes på individets integritet i forhold til kønnenes relationer i forbindelse med sociale relationer, seksualitet og forplantning samt liv og død. A. Ross anfører således, at et trossamfund ikke kan tolereres, såfremt der begås fx blodskam eller bigami.³⁰

"Sædeligheden" kan tillige forstås i retning af (god, rigtig) moralsk adfærd eller tænkemåde især mht. seksuallivet.³¹ Derimod må en forståelse i retning af konvention eller "sød og skik" anses for at være for bred. I den engelske udgave af EMRK artikel 9 anvendes ordet "morals" for sædeligheden. Ud fra terminologien i den internationale retspraksis vil begrebet "public morals" være nærliggende.

Hvad enten "sædeligheden" forstås i en snæver eller bred sammenhæng, må retsudøveren må i sit virke søge at bygge sine fortolkninger på retsforskrifter og ikke normer eller moral. Ud fra denne forudsætning vil det være nærliggende at søge en indskrænkende fortolkning af begrebet med udgangspunkt i kønssædelighed på baggrund af individets integritet.

Ordlyden "den offentlige orden" henleder umiddelbart tanker på vendinger som "ro og orden". Begrebet kendes fra straffelovens kapitel 15 om "den offentlige orden og fred". Efter denne fortolkning vil ordlyden "den offentlige orden" kunne anvendes til at sikre offentlig orden såvel som statens integritet. Fra det franske Code civil fra 1804 kendes begrebet "ordre public", der er den kerne af fundamentale principper, som underbygger retssystemet i den enkelte stat. Principper, der vedrører de sociale, moralske og økonomiske værdier, og som derfor kan ændre sig over tid og variere mellem kulturer. Begrebet er overført til international privatret i forbindelse med lovvalgsregler, hvor der i praksis er tilbageholdenhed med at anvende bestemmelsen,

²⁸ K. Berlin 1939 s. 351, H. Holck 1870 s. 269.

²⁹ H. Zahle 1997 s. 144, jf. A. Ross 1980 s. 755f.

³⁰ A. Ross 1980 s. 755.

³¹ Den danske Ordbog, 2005.

medmindre resultatet af den fremmede regel er indlysende uforenelig med de grundlæggende etiske og politiske ideer i domslandet.

Det må dog konstateres, at en ordlydsfortolkning af begreberne ikke giver en entydig definition. Jeg kan således fuldt ud tilslutte mig P. Germer: "Det er ikke nok, at lovgivningsmagten holder sig inden for den sproglige ydergrænse. Domstolene må foretage en tilbundsgående efterprøvelse af lovgivningen med henblik på at sikre, at begreberne "sædelighed" og "den offentlige orden" fortolkes således, at de grundlæggende religionsfrihedshensyn ikke tilsidesættes."³²

3. Konflikt med modstående rettigheder

En sidste begrænsning i religionsfriheden findes, hvor grundlovens bestemmelse om religionsfrihed kommer i konflikt med modstående værdier. Selv om en menneskerettighed isoleret set har krav på ubetinget anerkendelse, må der i tilfælde af en konflikt med parallelle rettigheder ske en relativering, der får indflydelse på rettighedernes udstrækning eller anerkendelse. Relativeringen kan for det første ske ved afgrænsning, hvor den ene rettighed ekspanderer på den andens bekostning. Eller de bagvedliggende rettigheder og interesser kan afvejes, som det kendes analogt fra det forvaltningsretlige skøn. For det tredje kan en menneskeret tildeles et fortrin i forhold til de øvrige retskilder ved en prioritering.³³ Ved afvejning af forskellige rettigheder kommer de almindelige fortolkningsregler til anvendelse.

Fælles for de konflikter, der måtte opstå mellem modstående værdier, er, at de i forhold til problemstillingen her umiddelbart kan synes at have en mere tilbagetrukket betydning. Det skyldes, at disse konflikter er mest åbenlyse mellem individer og således har mindre indflydelse på statens forhold til det enkelte trossamfund. Her må det dog anføres, at staten tillige er forpligtet til at beskytte individers rettigheder, hvorfor konflikter mellem modstående rettigheder bestemt er relevante for afgrænsningen af de indre anliggender.

Som en ekskurs bør det anføres, at der kan stilles spørgsmålstejn ved, i hvilket omfang religionsfriheden kan opløses i den beskyttelse, der følger af bestemmelserne om forsamlings-, forenings- og ytringsfrihed. I en analyse af, hvad der kan kaldes den religiøse dobbeltbeskyttelse, kommer H. P. Olsen i forhold til EMRK artikel 9

³² P. Germer 1995 s. 295, cfr. P. Andersen 1954 s. 633.

³³ H. Zahle 1997 s. 34.

frem til, at retten til at manifestere sin tro gennem gudstjenester, undervisning og andagt på en række områder er overflødig. I den sammenhæng anføres det, at det primært vil være retten til at udøve sin religion gennem overholdelse af religiøse skikke, der har selvstændig betydning.³⁴

Uden at gå ind i en nærmere diskussion af analysen må jeg i forhold til denne artikels problemstilling blot tilføje et par bemærkninger. Som påvist i det foregående er beskyttelsen af religionsfriheden et område, der ikke er ganske sammenfaldende med summen af forenings-, forsamlings- og ytringsfrihederne. Beskyttelsesområdet er bredere. I forhold til det sammenfaldende område må analysen af religionsfriheden tilsvarende formodes at være sammenfaldende med analysen af de øvrige nævnte rettigheder. Dernæst vil religionsfriheden i en klassisk statsteoretisk læsning af grundloven i det omfang, det anerkendes, at den giver en materiel beskyttelse, have en højere retskildeværdi end de øvrige formelle rettigheder i grundloven. Endelig kan det drøftes, om der virkelig findes dette totale sammenfald, særligt såfremt bestemmelsen om religionsfrihed ikke eksisterede. Herunder kan det nævnes, at den særskilte beskyttelse af religionsfriheden giver trossamfund en vis beskyttelse i forhold til statsdannelser, der måtte være mindre tilbøjelige til at anerkende trossamfunds eksistens. Som eksempel kan det nævnes, at Tyrkiet med den strengt sekulære retstradition har søgt at begrænse trossamfundenes rettigheder mest muligt. Dette kan bl.a. ses ved, at spørgsmålet om religionsfrihed og trossamfunds retssubjektivitet er en af hovedknasterne i forbindelse med EU's optagelsesforhandlinger med Tyrkiet:

“... the current legal framework still does not recognize the right of religious communities to establish associations with legal personality in order to promote and protect their religions. In practice non-Muslim religious communities continue to encounter significant problems: they lack legal personality, face restricted property rights and interference in the management of their foundations, and are not allowed to train clergy.”³⁵

4. Opsummering

Opsummerende kan det anføres, at grundloven indfører princippet om religionsfrihed. Hverken lovgiver, forvaltning eller domstole kan udstede reguleringer, forbud

³⁴ H.P. Olsen 2005 s. 129.

³⁵ Den europæiske Kommission, *Turkey 2005 Progress Report*, 1426, 2005 s. 29.

eller påbud, der direkte eller indirekte begrænser retten til "gudsdyrkelse". Den materielle beskyttelse i § 67 er begrænset i forhold til sædeligheden og den offentlige orden, hvilket også omfatter afvejning i forhold til andre menneskerettigheder. Den materielle beskyttelse tager primært sigte på de kultiske og rituelle handlinger og deres rammer – den egentlige "gudsdyrkelse". I anden række kommer en række aktiviteter, som efter omstændighederne kan udgøre de nødvendige praktiske forudsætninger for de kultiske handlingers udøvelse.

Analogimodellen prøvet på udvalgte temaer

For at foretage en vurdering af, hvorvidt der kan findes en "pålidelig afgrænsning" mellem folkekirkens indre og ydre anliggender, vil det være naturligt at vælge en række eksempler, der vedrører praktiske forhold for folkekirkens virke. Det er ikke muligt inden for de givne rammer at give en tilbundsående vurdering af trossamfundenes retsforhold på alle områder.

Analysen tager udgangspunkt i analogimodellens afgrænsning mellem indre og ydre anliggender på baggrund af religionsfrihedens princip. Analysen søger perspektiver i den aktuelle retstilstand for folkekirken. Analysen vil bevæge sig fra de mest til de mindre beskyttede rettighedsområder. "The margin will tend to be narrower where the right at stake is crucial to the individual's effective enjoyment of intimate or key rights."³⁶

1. Troslære og bekendelsesgrundlag

Troslæren indeholder de trossætninger, doktriner eller grundantagelser (aksiomer), som tilsammen udgør det grundlag, hvorpå troen hviler.

Beskyttelsen af troslæren er omfattet af den materielle beskyttelse af religionsfriheden. Det er ikke tilladt staten at sætte krav til trosgrundlaget. Selv om der står i grl § 67, at der kan gøres indgreb i denne frihed, såfremt der "læres" noget, der går imod "sædeligheden eller den offentlige orden", er det ud fra forarbejderne til grundloven tvivlsomt, hvorvidt der kan gøres indgreb over for trosgrundlaget i bekendelseskriterierne, idet der dér skal sondres mellem troslæren og forkyndelsen. I EMRK artikel 9, stk. 1, 1. led, er beskyttelsen af trosgrundlaget absolut, for så vidt troslæren ikke manifesterer sig i handlinger.

³⁶ Dom (EMD): *Connors* 2004 § 82.

Folkekirken er det eneste trossamfund i Danmark, som har sit trosgrundlag fastsat ved lov. I grl § 4 henvises der til, at den evangelisk-lutherske kirke er folkekirken. Grundlaget for troslæren i den evangelisk-lutherske kirke er Bibelen og de fem bekendelsesskrifter, der er optegnet i Danske Lov 2-1-1.³⁷ Substansen i bekendelsesgrundlaget har i uændret form dannet grundlag for den evangelisk-lutherske kirke i Danmark siden reformationen. P. Espersen finder, at udvidelser eller indskrænkninger af bekendelsesskrifterne vil kræve en grundlovsændring.³⁸ Når der således i grundloven refereres til trosgrundlaget for den evangelisk-lutherske kirke, er det ikke muligt for lovgivningsmagten normativt at ændre trosgrundlaget for folkekirken under den gældende grundlov.

Bekendelsesskrifterne er dog ikke i sig selv fuldstændig statiske, idet der er foretaget en række forskellige oversættelser og sproglige revideringer gennem årene. Endvidere findes der ikke ud fra en tekstkritisk analyse nogen absolut autentisk grundtekst af de bibelske skrifter. Men ingen oversættelse kan benyttes i folkekirken, uden at den først er autoriseret ved kongelig resolution.

Stenbæk anfører således, at statsmagten aldrig har blandet sig normativt i folkekirkens læregrundlag. Det har selv enevælden respekteret. En sådan indholdsmæssig begrænsning er særegen for folkekirkeområdet.³⁹

Såfremt det lægges til grund, at bekendelsesgrundlaget alene kan ændres ved en grundlovsrevision, så vil det medføre, at der ikke kan overlades folkekirken samme rettigheder til at ændre bekendelsesgrundlaget, som der gælder for de øvrige trossamfund. Hvor de øvrige trossamfund frit har mulighed for at ændre deres troslære eller indføre nye dogmer, er folkekirkens troslære bundet til alene at kunne ændres i forbindelse med en revision af grundloven.

Hvis det derimod lægges til grund, at folkekirkens bekendelsesgrundlag kan ændres inden for grundloven, så længe grundlaget i det væsentlige forbliver evangelisk-luthersk, så er det muligt at trække en analogi angående folkekirkens bekendelsesgrundlag til det, som gælder for de øvrige trossamfund. Staten må i givet fald påse, at der ikke vedtages ændringer, som strider med grundlaget i Danske Lov 2-1. Hvor de

³⁷ Danske lov af 15. maj 1683, 2-1-1. "Hellige Bibelske Skrift, det Apostoliske, Nicæniske og Athanasii Symbolis, og den Uforandrede Aar 1530 overgivne Augsburgiske Bekiendelse, og Lutheri liden Catechismo."

³⁸ P. Espersen 1999 s. 74, anderledes hos Poul Andersen 1954 s. 630f.

³⁹ P. Espersen 1999 s. 70, Stenbæk 1989 s. 925.

øvrige trossamfund frit kan ændre deres troslære eller indføre nye dogmer, vil folkekirken fortsat være bundet til den evangelisk-lutherske lære, jf. grl § 4.

I grl § 4 ligger ikke alene en konstatering af, at folkekirken tilhører den evangelisk-lutherske konfession, men der sættes tillige grænser for, hvorledes folkekirkens konfessionelle grundlag og kultus kan udformes. Det er grænser, som på grund af deres forfatningsmæssige rang binder lovgiver og regering såvel som den folkekirkelige forvaltning.⁴⁰ I sin kontekst er henvisningen til *det evangelisk-lutherske* ment som en beskyttelse af folkekirkens bekendelsesgrundlag, og i forhold til en kirkeforfatning udgør grl § 4 dermed en begrænsning. Denne begrænsning udgør dog ikke en hindring for anvendelsen af analogimodellen.

2. Forkyndelse

Forkyndelse forstås her som videregivelse af det religiøse budskab, særligt hvor det manifesterer sig gennem gudstjeneste og andagt.

Ytringsfriheden er beskyttet i grl § 77, 1. pkt., "Enhver er berettiget til på tryk, i skrift og tale at offentliggøre sine tanker, dog under ansvar for domstolene." Beskyttelsen må betegnes som formel, idet grl § 77 primært indeholder et censurforbud.⁴¹ Grl § 67 om religionsfrihed danner i den sammenhæng grundlag for den opfattelse, at der er ytringsfrihed under offentlige gudstjenester, med den forudsætning, at "intet læres eller foretages, som strider mod sædeligheden eller den offentlige orden." Den supplerende beskyttelse består i, at lovgivningsmagten ikke kan regulere den religiøse forenings- eller forsamlingsvirksomhed, for så vidt den tager sigte på gudsdyrkelse.⁴²

Dette taler for en ytringsfrihed, der ikke kan strafsanktioneres – en materiel ytringsfrihed – for så vidt angår forkyndelse.⁴³ Betydningen af denne beskyttelse beror imidlertid på det nærmere indhold af forbeholdet om "den offentlige orden".⁴⁴ En materiel beskyttelse af forkyndelsen må tolkes snævert. Beskyttelsen i grundloven giver nok ansatser til en materiel ytringsfrihed i forhold til forkyndelse, men af-

⁴⁰ H. Gammeltoft-Hansen 1999a s. 447.

⁴¹ H. Zahle 1997 s. 64.

⁴² H. Zahle 1997 s. 144.

⁴³ Karnov 2006, grl § 67, note 178.

⁴⁴ A. Ross 1983 s. 726, M. Sørensen 1973 s. 374, P. Andersen 1954 s. 671.

grænsningen er særdeles upræcis.⁴⁵ Sikkert er det, at religiøse skriftsteder, der anvendes uden for det religiøse rum og i en gudsdyrkelsesfremmed kontekst, ikke er beskyttet, jf. U.2003.1428Ø.

EMRK artikel 9 og 10 afgrænser denne beskyttelse anderledes, idet enhver har frihed til enten alene eller sammen med andre, offentligt eller privat, at udøve sin religion eller overbevisning gennem fx gudstjeneste, andagt og undervisning. Enhver har ret til at modtage eller meddele oplysninger eller tanker, uden indblanding fra offentlig myndighed og uden hensyn til landegrænser.

Denne beskyttelse kan kun underkastes sådanne begrænsninger, som er foreskrevet ved lov, og som er nødvendige i et demokratisk samfund. Domstolen har udtalt, at friheden til religionsudøvelse først og fremmest er forbundet med den indre religionsfrihed. "While religious freedom is primarily a matter of individual conscience, it also implies, inter alia, freedom to 'manifest one's religion'. Bearing witness in words and deeds is bound up with the existence of religious convictions."⁴⁶

Forkyndelsesfriheden har været emne for diskussion ved flere lejligheder, en diskussion, som har været central i forbindelse med debatten om folkekirkens indre og ydre anliggender. I 1992 blev Loven om domstolsbehandling af gejstlige lærersager gennemført. Reformen af den tidligere provsteret havde primært til formål at sikre forkyndelsesfriheden i forhold til de administrative myndigheder ved, at den retslige afgørelse af læresager er henlagt til en uvildig instans.⁴⁷ Præsteretten er nu sammensat uafhængigt af folkekirkens organisation med to teologisk fagkyndige og en juridisk dommer.

Fortolkningen af bekendelsesskrifterne og forkyndelsen er ved præsteretten ikke underlagt anden regulering end de udtalelser og det tilsyn, som biskoppen foretager. Den uafhængige domstol har derfor ikke andet grundlag at dømme på end de fagkyndige dommeres eget faglige skøn. Det skøn, der er overladt dommerne, kan få vidtrækkende kirkepolitisk betydning for tros læren og forkyndelsen. Der synes derfor at være opstået en uheldig struktur, som giver en af folkekirken uafhængig myndighed et forholdsvist vidt skøn i forbindelse med fortolkning af folkekirkens tros lære.

⁴⁵ H. Zahle 1997 s. 76.

⁴⁶ Dom (EMD): *Leyla Sahin* 2005 § 104.

⁴⁷ P. Espersen 1999 s. 82f.

Trossamfundene kan fastsætte interne regler for, hvad der kan kaldes forkyndelsesfrihedens grænser, uden at det nødvendigvis i sig selv er en krænkelse af individet. Blandt de sanktioner, som trossamfundene kan tage i brug, er arbejdsretlige virkemidler – herunder muligheden for afskedigelse af forkyndere. På denne baggrund medfører analogimodellen, at det er overladt til *folkekirken selv* at sætte grænserne for forkyndelsen som et indre anliggende, for så vidt som forkyndelsen ikke overskrider de grænser, der gælder for alle trossamfund om “sædeligheden eller den offentlige orden”.

3. Vedtægter og organisation

Man finder kun ordet “forfatning” et sted i grundloven, og det er i grl § 66. “Folkekirkens *forfatning* ordnes ved lov”.⁴⁸ Grundlovsudvalgets betænkning fra 1849 indeholder følgende udkast til en grundlovsbestemmelse: “Folkekirkens forfatning ordnes ved Lov, efter at Betænkning er afgiven af et af Kongen anordnet Kirkemøde.”⁴⁹ Kravet om et kirkemøde blev imidlertid udeladt, idet man fandt det upassende formelt at binde den kommende rigsdags kompetence. Der kan ikke være megen tvivl om, at lovgiver mente, at grl § 66 skulle tolkes på den måde, at der skulle vedtages en forfatning, idet der er blevet nedsat forfatningskommissioner for folkekirken i 1853, 1868, 1904 og 1928.⁵⁰ Der var imidlertid ikke nogen af kommissionernes arbejder, der mundede ud i en vedtagelse af en forfatning. De facto er der ikke en samlet forfatning for folkekirken.

Ud fra de historiske forudsætninger for grl § 66 kan bestemmelsen om “ved lov” ikke anses for at udgøre et egentligt delegationsforbud.

I grl § 4 hedder det, at “den evangelisk-lutherske kirke er den danske folkekirke og understøttes som sådan af staten”. H. Gammeltoft-Hansen⁵¹ anfører, at grl § 4, 1. led indeholder to grundsætninger. Først fastsættes det, at folkekirkens bekendelsesgrundlag er evangelisk-luthersk med henvisning til bekendelsesskrifterne i Danske Lov. Dernæst forpligtes lovgivningsmagten til at regulere folkekirkens forhold i overensstemmelse med den evangelisk-lutherske tro.

⁴⁸ Grundloven (grl) § 66, min kursivering.

⁴⁹ Beretning om Forhandlingerne fra Rigsdagen 1849-49 sp. 2156.

⁵⁰ P. Espersen 1999 s. 26.

⁵¹ H. Gammeltoft-Hansen 1999a s. 447.

Beskyttelsen af trossamfundene i grl § 67 er en udvidelse af foreningsbeskyttelsen i grl § 78. Det er imidlertid tvivlsomt, hvori den udvidede beskyttelse består.⁵² Indirekte har regulering angående vedtægter og organisation i alle tilfælde betydning, hvor disse er en forudsætning for tildeling af rettigheder, som ikke er grundlovssikrede. For at nævne nogle eksempler kan det være ved tildeling af bemyndigelse til at foretage vielser med borgerlig gyldighed⁵³ eller i forhold til begunstigende skatteregler for trossamfund.⁵⁴ Et trossamfunds vedtægter må ikke begrænse den individuelle religionsfrihed fx ved at indføre en passus om, at medlemmerne ikke kan forlade trossamfundet – end ikke in formalia.

Som følge af ordlyden i EMRK artikel 9, “alene eller sammen med andre”, antages trossamfund at have samme rettigheder som dets medlemmer. Dette følger tillige af en udtalelse fra EMK i 1976. “When a Church body lodges an application under the Convention, it does so in reality on behalf of its members. It should therefore be accepted that a church body is capable of possessing and exercising the rights contained in Art. 9(1) in its own capacity as a representative of its members.”⁵⁵ Heraf følger en vis beskyttelse af trossamfundets vedtægter som en forudsætning for medlemmernes religionsfrihed som fx i Dommen *Agga* 2006,⁵⁶ hvor det anses for en krænkelse af religionsfriheden, at staten forsøgte at blande sig i et trossamfunds udnævnelse af religiøst overhoved.

Båndet mellem folkekirken og staten kan ikke opløses uden en grundlovsændring. Derimod er der ikke noget til hinder for anvendelsen af analogimodellen i forhold til folkekirkens vedtægter og organisering, når der tages hensyn til grl § 4.

4. Kultus samt ritual- og salmebøger

Ritualbøger er forbindelsen mellem tros læren og manifestationen af religionsudøvelsen (kultus). Lovgivningen kan ikke stille særlige krav i forbindelse med udøvelse af kultus eller udformning (autorisation) af ritual- og salmebøger, så længe indholdet ikke strider mod bestemmelsen om sædeligheden eller den offentlige orden i grl § 67. Der er aldrig blevet ført sag om forbud mod trossamfund, som i deres lære har regler,

⁵² H. Zahle 1997 s. 148, cf. 1. udg. 1989 s. 109.

⁵³ Lov om ægteskabs indgåelse og opløsning § 16 nr. 2 og 3, samt BEK nr 548 af 16/12/1969.

⁵⁴ Fx Boafgiftsloven § 2 stk. 3 og Ligningsloven § 12 stk 2-3.

⁵⁵ EMK Appl. 7374/76 X v. Denmark, D&R 5 (1976) s. 157 (158).

⁵⁶ Dommen (EMD): *Agga vs. Greece* af 13. juli 2006 (No. 3) 2006.

som overskrider samfundets normer. Fx nævner K. Berlin,⁵⁷ at der ikke blev ført sag mod mormonsamfundet, som før 1870 tillod flerkoneri, selv om praktisering af flerkoneri ville stride mod forbudet mod bigami. I henhold til EMRK artikel 9, stk. 1 gælder der en tilsvarende beskyttelse som efter grundloven.

Bestemmelserne om den evangelisk-lutherske gudstjenesteordning har rødder tilbage til kirkeordinansen af 1537/39 og alterbogen af 1556. Ved kongelig forordning af 16. januar 1686 blev det påbudt alle at rette sig efter Danmarks og Norges kirkeritual af 1685, som derved fik "lovkraft". Uden at gå ind i en nærmere diskussion om de institutionelle forhold vil jeg her bringe en illustration af problemstillingen i forhold til sondringen mellem indre og ydre kirkelige anliggender.

I tidens løb er der foretaget adskillige ændringer i folkekirkens gudstjenesteordning samt den kgl. autoriserede salmebog. Den udtrykkelige retsnormering af liturgiske spørgsmål sker ved kongelig resolution eller kongelig anordning efter kirkeministerens indstilling. Det retslige hjemmelsgrundlag herfor er sædvane.⁵⁸ Kirkeministeren her har retlig kompetence til at lave ganske indgribende ændringer i, hvad H. Gammeltoft-Hansen henviser til som "det danske evangelisk-lutherske trossamfunds fremmeste "folkelige bekendelsesskrift"."⁵⁹ Den eneste begrænsning af kirkeministerens kompetence i denne henseende er i forhold til grl § 4, idet ændringerne ikke må gå ud over, hvad der kan anses for at være "evangelisk-luthersk" lære. Der kan sættes spørgsmålstegn ved det saglige og hensigtsmæssige⁶⁰ i, at det er den til enhver tid siddende kirkeminister, der *egenhændigt* har kompetencen til at indstille nye ritual- og salmebøger til autorisation.

Problemstillingen blev senest aktuelt i forbindelse med autorisationen af den nuværende salmebog. Initiativet til at nedsætte en salmebogskommission blev taget egenhændigt af den daværende kirkeminister, T. Rechendorff, i 1993. Efter ti års forberedelser i Salmebogskommissionen med flere høringsrunder blandt sagkyndige og menighedsråd blev det indstillet til kirkeministeren, at den nye salmebog blev autoriseret. Mod afslutningen af dette forløb gav den nytiltrådte kirkeminister, T. Fergo, udtryk for, at en ny salmebog ville være overflødig, hvorfor hun ikke var

⁵⁷ K. Berlin 1939 s. 352.

⁵⁸ P. Espersen 1990 s. 27ff.

⁵⁹ H. Gammeltoft-Hansen 1999a, s. 456.

⁶⁰ H. Gammeltoft-Hansen 1999a, s. 456.

indstillet på en autorisation. Efter en heftig offentlig debat⁶¹ valgte kirkeministeren dog at sende salmebogen til autorisation.

Der er her ikke noget til hinder for anvendelsen af analogimodellen, så længe grundlaget er evangelisk-luthersk. Netop på dette område illustrerer analogimodellen vigtigheden af forståelsen for folkekirken indre kirkelige anliggender.

5. Medlemskab

Foreningsfriheden er ikke bare vigtig for individet, men også fundamentalt for den demokratiske meningsdannelse og proces. Højesteret udtalte i UfR 1999.1789 H, at "bestemmelsen om foreningsfrihed i grl § 78 er en nødvendig og selvfølgelig forudsætning for et demokrati".

"Borgerne har ret til uden forudgående tilladelse at danne foreninger i ethvert lovligt øjemed", grl § 78, stk. 1. Den almindelige foreningsfrihed består i en såvel positiv som negativ ret. Den negative ret består i, at enhver har ret til at undlade at melde sig ind i en forening og ret til at melde sig ud af en forening til enhver tid. Man kan således ikke blive tvunget til at være medlem af en forening. Den positive ret består i retten til at tilslutte sig enhver lovlig forening uden statens indgreb. Den positive ret giver naturligvis ikke krav på medlemskab af en forening, idet foreningen selv sætter reglerne for indmeldelse og ekskludering. Friheden til at vælge eller fravælge en religion er absolut, jf. EMRK artikel 9, stk. 1, 1. led.⁶² Staten kan ikke tvinge individet til at tilslutte sig en bestemt tro eller fremtvinge en bestemt handlemåde, der giver udtryk for tilslutning til en specifik tro.⁶³ Staten menes at have en positiv pligt til at sikre, at individer har mulighed for at forlade et trossamfund, men der er ingen retspraksis på området.⁶⁴

Medlemsreglerne for folkekirken er fastlagt ved lov. Folkekirken er det eneste trossamfund, hvis bestemmelser om medlemskab er fastlagt ved lov.⁶⁵ Medlemskabet er personligt og knytter sig til en bestemt menighed inden for folkekirken. Medlem-

⁶¹ P. Balslev-Clausen 2003 s. 75-216. Et andet eksempel findes i A. Roesen 1984 s. 61.

⁶² EMRK artikel 9, stk. 1, 1. led, jf. Dommen (EMD): Leyla Sahin (2005 § 104).

⁶³ Dom (EMD): *Buscarini* 1999 § 40.

⁶⁴ J.E. Rytter 2006 s. 245.

⁶⁵ Lov nr. 941 af 20. december 1992, om medlemskab af folkekirken, kirkelig betjening og sognebåndsløsning.

skabet af folkekirken betegner i henhold til P. Espersen "retsforholdet mellem den enkelte og *trossamfundet*."⁶⁶

Dåben er i overensstemmelse med den evangelisk-lutherske lære en forudsætning for medlemskab af den danske folkekirke. Personer, der døbes i folkekirken, bliver medlemmer ved dåben. Personer, der er døbt i et andet evangelisk-luthersk trossamfund i Danmark, bliver medlem af folkekirken gennem tilslutning til en sognemenighed.

Et medlem af folkekirken kan bringe sit medlemskab til ophør ved skriftlig anmeldelse, jf. medlemskabsloven § 2, stk. 1. Det er ikke muligt at være medlem af folkekirken samtidigt med medlemskab af et andet trossamfund.

Medlemskabet kan kun bringes til ophør ved udtrykkelig begæring eller stiltiende gennem en adfærd fra medlemmets side, der klart udelukker medlemskab, fx ved tilslutning til et andet trossamfund eller "på anden måde, f.eks. ved at lade sig gendøbe." Det udtales i bemærkninger til forslaget til medlemskabsloven § 2, at bortset fra tilfælde af gendåb, der ikke giver anledning til udøvelse af et *skøn*, var den tilsvarende bestemmelse i § 5 i menighedsrådsloven af 1922 ikke blevet bragt til anvendelse⁶⁷, jf. dog UfR 2005.3346/2 H. Bestemmelsen blev dog bevaret for at bevare "folkekirkens selvforståelse som trossamfund".

I henhold til analogimodellen tilhører bestemmelser om folkekirkens regler om indmeldelse og udmeldelse de indre kirkelige anliggender. Der vil i kraft af folkekirkens stilling i grundloven fortsat gælde en særlig forpligtelse for staten til at sikre, at individer har mulighed for at forlade trossamfundet og i øvrigt ikke bliver udsat for diskrimination pga. medlemskab eller manglende medlemskab af folkekirken. Med folkekirkens særlige status i grundloven kan det diskuteres, i hvilket omfang staten bør forbeholde sig en særlig ret i forhold til at sikre enhver adgang til trossamfundet folkekirken, og hvilket omfang der skal være mulighed for eksklusion af medlemmer.

⁶⁶ P. Espersen 1999 s. 149, min kursivering.

⁶⁷ P. Espersen 1999 s. 153. Bestemmelsen blev søgt anvendt i forbindelse med UfR 2005.3346/2 H.

6. Ansættelse og afskedigelse

Trossamfundene har en beskyttet ret til at ansætte og afskedige forkyndere (præster, m.m.). Med andre ord har staten ikke mulighed for at beslutte, hvem der skal være forkyndere i et trossamfund, eller hvem der ikke skal være det.

Dette har en negativ afledt effekt i forhold til kønnenes ligestilling, idet lovgiver ikke har mulighed for at sikre denne. Flere religioner, herunder de store monotheistiske religioner, er præget af at være baseret på gamle bekendelsesskrifter, som på en række områder ikke tager højde for den moderne opfattelse af, at mænd og kvinder er lige, og derfor skal behandles lige.⁶⁸ I henhold til ligestillingsloven⁶⁹ § 2, stk. 2 er der for trossamfundene gjort undtagelse i forhold til hovedreglen om, at enhver arbejdsgiver, myndighed eller organisation skal behandle kvinder og mænd lige, jf. § 2, stk. 1.⁷⁰ Denne begrænsning af forbudet mod diskrimination må fortolkes indskrænkende, således at diskriminationsbestemmelserne gælder for de stillinger under et trossamfund, som ikke vedrører "gudsdyrkelsen".

Det er i strid med beskyttelsen af religionsfriheden i EMRK Artikel 9, dersom staten søger indflydelse på, hvem der er ansat eller udnævnes som forkyndere eller ledere i et trossamfund.⁷¹

Der er et overlap mellem religionsfriheden i EMRK artikel 9 og forbudet mod diskrimination i EMRK artikel 14. Artikel 14 forbyder diskrimination såvel på grund af køn som religion eller overbevisning. Ud fra en proportionalitetsbetragtning antages retten til at have den overbevisning, at bekendelsesskrifterne kun tillader det ene køn at være forkyndere, at gå forud for forbudet mod kønsdiskrimination. Betragtningen er, at det er relativt få stillinger, det drejer sig om, hvor der ikke er ligestilling mellem kønnene.

Kirkeministeren er ansættelsesmyndighed for alle folkekirkens præster,⁷² og næsten alle forkyndere i folkekirken er ansat som tjenestemænd. Ordination og kollats ved biskoppen er en forudsætning for at kunne tiltræde et embede som forkynder i folkekirken. Det er udtrykkeligt fastslået i menighedsrådsloven § 37, at præsten i sin em-

⁶⁸ H.P. Olsen 2005 s. 125, F. Rayday 2003 s. 663ff.

⁶⁹ Lovbekendtgørelse nr 1527 af 19/12/2004.

⁷⁰ Bekendtgørelse nr. 350 af 10. juli 1978 om fravigelse af ligebehandling af mænd og kvinder med hensyn til beskæftigelse m.v. for så vidt angår præstestillinger.

⁷¹ Dommen (EMD): *Agga vs. Greece* af 13. juli 2006 (No 3) 2006 § 23.

⁷² P. Espersen 1999 s. 111.

bedsvirksomhed er uafhængig af menighedsrådet. Menighedsrådet har intet tilsyn med præsten og kan ikke give denne direktiver.⁷³

Heraf følger, at biskoppen har såvel det almindelige legalitetstilsyn⁷⁴ som det gejstlige tilsyn, hvilket vil sige tilsynet med, at folkekirkens bekendelsesgrundlag og autoriserede gudstjenesteordninger og ritualer m.v. bliver respekteret.⁷⁵ Behandling af disciplinærsager om andre tjenesteforhold end dem, der vedrører folkekirkens bekendelsesgrundlag, sker efter tjenestemandsløvens regler.⁷⁶ Hvor præster søges afskediget på grund af modstrid med folkekirkens bekendelsesgrundlag og autoriserede gudstjenesteordninger og ritualer m.v., kaldes det en læresag. Det tilkommer kirkeministeren efter forhandling med biskoppen at beslutte, om en læresag skal indbringes for domstolene, jf. lov om domstolsbehandling af gejstlige læresager § 3.⁷⁷ Såfremt biskoppen forlanger det, skal kirkeministeren dog rejse læresag.

Bestemmelserne om ansættelse og afskedigelse i folkekirken tilhører i henhold til analogimodellen de indre kirkelige anliggender. Det må ud fra gennemgangen anføres, at der ikke er noget til hinder for en anvendelse af analogimodellen.

7. Kirkens bygninger, nybyggeri og kirkegårde

Der er over tusind kirkebygninger i Danmark, hvoraf omkring 75 % stammer fra tidlig til sen middelalder. Blandt de bevarede bygninger fra middelalderen udgør kirkebygningerne ikke alene hovedparten, men er generelt også blandt de bedst bevarede.

De fysiske forudsætninger for religionsudøvelse kan komme i konflikt med offentlig planlovgivning, som i almenhedens interesse begrænser ejeren af en ejendoms frihed til at bygge og anvende ejendomme uden regulering. Der findes ikke nogen særskilt beskyttelse af trossamfundenes bygninger ifølge grl § 67, som derimod beskyttes af grundlovens almindelige bestemmelse i § 72 om boligens ukrænkelighed og § 73 om ejendomsrettens ukrænkelighed. Det må antages, at i det omfang en bygning er blevet planlovgivningsmæssigt godkendt til anvendelse for et trossam-

⁷³ P. Espersen 1999 s. 134.

⁷⁴ P. Espersen 1999 s. 101.

⁷⁵ P. Espersen 1999 s. 99.

⁷⁶ Kirkeministeriets oversigt, jf. 1/3-07 kirkeret.dk/bibliografi/praksis/præstesager.

⁷⁷ P. Espersen 1999 s. 85.

fund, gælder der en beskyttelse af retten til at indrette rummet i overensstemmelse med ritualets forudsætninger.

Ved nybyggeri, hvor en bygning skal anvendes til religiøse formål, finder den almindelige planlovgivning anvendelse.

I EMK Iskcon 1994 klagede Krishna trossamfundet over, at myndighederne havde afvist trossamfundets ønske om at anvende sin egen ejendom til offentlige religiøse handlinger med op mod et tusinde deltagere. I EMK Johannische Kirche and Horst Peters 2001 fik en frikirke afslag på tilladelse til at etablere gravsted på egen grund, idet området var udlagt til naturpark. I begge afgørelser blev det lagt til grund, at der forelå et indgreb i religionsudøvelsen, men at det var retfærdiggjort efter Artikel 9, stk. 2 ud fra legitime planhensyn, og fordi religionsfriheden var blevet inddraget i beslutningsprocessen. Indgrebet var alene begrundet i almene hensyn, ikke i modvilje mod den pågældende religiøse aktivitet.

I henhold til analogimodellen tilhører bestemmelser om kirkebygninger og nybyggeri såvel de indre som de ydre kirkelige anliggender. Ligesom for de øvrige trossamfund må afgrænsningen mellem indre og ydre anliggender søges i en afvejning mellem fx fredningsbestemmelser og rituel anvendelse.

Undersøgelse af grundlovens forarbejder

En forudsætning for, at analogimodellen kan anvendes, er, at der ikke findes forhold i kommissionsarbejdet før eller forhandlingerne op til vedtagelsen af 1849-grundloven, der udelukker en sådan model.

Grundloven har historisk betragtet rod i ideologierne bag de borgerlige revolutioner i første halvdel af 1800-tallet og den daværende internationale udvikling. Det første udkast til en grundlov var forfattet af D.G. Monrad med inspiration fra flere forskellige europæiske forfatninger, herunder særligt den belgiske fra 1831. Bevæggrundene bag dette udkast er kun i ringe grad belyst. Senere fik også Orla Lehmann stor indflydelse på udkastet, der forelagdes i statsrådet, og som efter at være vedtaget af regeringen blev forelagt for rigsforsamlingen.⁷⁸

D.G. Monrad anså det lige fra sine første ministerdage for sin hovedopgave at tilvejebringe en kirkeforfatning i form af en synodal-forfatning for folkekirken. Monrad

⁷⁸ D. Tamm 2002, s. 67-81, 2002 s. 71.

havde tillid til, at en sådan forfatning ville kunne komme til veje ved kirkens *egen* medvirken, men det historiske forløb viser, at det var for optimistisk.⁷⁹ Fælles for intentionerne omkring den uopfyldte løfteparagraf i grl § 66 om, at “folkekirkens forfatning ordnes ved lov”, var ønsket om at indføre en friere forfatning for folkekirken under grundloven. Om en kirkeforfatning fremgår det, at den “navnlig maatte gaae ud paa at bestemme Formerne og Grændserne for den Retsvirkning som Kirkesamfundet selv bør have ved sammes Bestyrelse, saavelsom ved Afgørelsen af kirkelige Sager, ved Siden af den forholdviis større Myndighed, som Statsmagten forøvrigt forudsættes at ville komme til at udøve over denne Kirke fremfor over de øvrige Religionsamfund i landet.”⁸⁰ Grundloven medførte et radikalt brud med den tidligere trostvang. Om folkekirken fremgår det af forhandlingerne, at grl § 4 er “en forandring i den indtilværende Statskirkes hele retlige stilling i Statssamfundet.”⁸¹

For at fremme forhandlingerne var der nedsat en grundlovskomiteé på sytten medlemmer, der fremkom med seks betænkninger, som drøftedes sammen med regeringsforslaget. Helt fremme i indledningen til grundlovsudvalgets betænkning om den kommende grundlovs afsnit VII står der: “Der har i udvalget ikke været nogen Meningsforskellighed i Henseende til Religionsfrihedens Princip ...”.

Ved en gennemlæsning af forhandlingerne fra rigsdagen 1848-49 får man ikke indtryk af, at det overhovedet er blevet overvejet, om religionsfrihedens princip kan anvendes til at sondre mellem folkekirkens indre og ydre anliggender. Der bliver til gengæld diskuteret spalte op og spalte ned om forhold vedrørende religionsfrihed og statskirkens nye stilling. Forhandlingerne bærer i høj grad præg af, at man ikke ønskede at tage for håndfast stilling til folkekirkens forfatning. Således anfører A. S. Ørsted flere gange, at hverken nærmere præciseringer angående folkekirken eller religionsfriheden bør indgå i grundloven, men kan overlades til lovgivningsmagten. Begreberne indre og ydre kirkelige anliggender var ikke fremmede for grundlovsfædrene.⁸² Selv om der ikke er blevet tænkt i retning af, at religionsfrihedens princip kan anvendes til at sondre mellem folkekirkens indre og ydre anliggender, er der ikke anført synspunkter hverken i forbindelse med betænkningerne eller i forhandlingerne,

⁷⁹ H.G.H. Glædemark 1948 s. 141.

⁸⁰ Beretning om Forhandlingerne fra Rigsdagen 1849-49 sp. 2506.

⁸¹ Beretning om Forhandlingerne fra Rigsdagen 1849-49 sp. 2165.

⁸² Beretning om Forhandlingerne fra Rigsdagen 1849-49 sp. 2506.

der grundlæggende skulle tilsige, at en sådan analogimodel skulle være i modstrid med tankerne bag grundloven.

Perspektivering

Ved anvendelse af analogimodellen bliver folkekirkens forhold til staten mere at sidestille med de forhold, der gælder for de øvrige trossamfund. Dette kan få den uafklarede sideeffekt, at EMD vil anlægge et andet syn på statens rolle over for trossamfundene i Danmark. Vedrørende religionsfriheden er der som udgangspunkt overladt staterne en bred skønsmargin, idet der lægges vægt på den enkelte stats retstradition.⁸³

“Where questions concerning the relationship between State and religions are at stake, on which opinion in a democratic society may reasonably differ widely, the role of the national decision-making body must be given special importance. ... Rules in this sphere will consequently vary from one country to another according to national traditions and the requirements imposed by the need to protect the rights and freedoms of others and to maintain public order. Accordingly, the choice of the extent and form such regulations should take must inevitably be left up to a point to the State concerned, as it will depend on the domestic context concerned.”⁸⁴

I og med at en institutionaliseret anvendelse af analogimodellen kan medføre en radikal forandring af den nuværende retstradition, bliver det vanskeligt at fastlægge denne skønsmargin. Heroverfor kan det vel næppe ses som en ulempe, at staten i videst muligt omfang ligestiller trossamfundene. For nok er det sandt, at der i Danmark gælder “*religionsfrihed*, men ikke *religionslighed*”, men derfor er der vel ingen grund til at gøre en dyd ud af det.

Konklusion

Som det er belyst ved brugen af konkrete eksempler, kan analogimodellen anvendes til at sondre mellem folkekirkens indre og ydre anliggender på baggrund af religionsfrihedens princip. Ved brug af analogimodellen kan det ses, at M. Hvidt havde ret i, at der er en realitet i sondringen. Der er ikke noget i forarbejderne til grundloven,

⁸³ J.E. Rytter 2006 s. 118f.

⁸⁴ Dommen (EMD): *Leyla Sahin* 2005 § 109.

som direkte er til hinder for en sådan fortolkning. Sondringen mellem indre og ydre anliggender, der kendes fra princippet om religionsfrihed i grl § 67, kan således overføres på folkekirkens forhold. Der gælder en væsentlig tilføjelse hertil, idet staten i henhold til grl § 4 er forpligtet til at sikre sig, at folkekirken fortsat kan betegnes som en *evangelisk-luthersk kirke*.

I det omfang sondringen ikke skønnes at udgøre en "pålidelig afgrænsning", må det dertil føjes, at det er den selv samme afgrænsning, som gælder for de øvrige trossamfund. Ved at anvende analogimodellen opnås en afgrænsning, som ligger så tæt ved grundlovens forudsætninger som muligt.

Denne fortolkning af grundloven kan muligvis bidrage til at sætte fokus på, hvilke institutioner der varetager myndighedskompetencen over folkekirkens indre kirkelige anliggender. Hovedreglen er, at staten skal behandle folkekirken på lige fod med alle andre trossamfund. Der er således god grund til at finde det rimeligt, at folketingsudvalget udviser en vis varsomhed, når det behandler folkekirkens indre anliggender. Dernæst kan man diskutere begrebet *folkekirken selv*, og hvorvidt placeringen af myndighedskompetencen harmonerer med antagelsen af, at folkekirken er et trossamfund.

Litteratur

- Andersen, Poul, *Dansk statsforfatningsret*, København 1954.
- Auken, Margrethe m.fl., *Kirkens mund og mæle*, Frederiksberg 1992.
- Balslev-Clausen, Peter, "Salmebog og politik – et stykke dansk salmebogshistorie 27. november 2001 – 28. maj 2002 som bevidnet i de trykte medier, i *Hymnologiske Meddelelser*, nr. 2, s. 75-216, København 2003.
- Balslev-Clausen, Zacharias, "Folkekirken selv? Et § 67-eftersyn". *Et bidrag til kvalificering af diskussionen om folkekirkens "indre anliggender set i lyset af religionsfrihedens princip*, Speciale, Københavns Universitet, København 2007.
- Beretning om Forhandlingerne fra Rigsdagen 1849-49*, København 1849.
- Berlin, Knud, *Dansk Statsforfatningsret*, København 1939.
- Den danske ordbog*, København 2005.
- Den Europæiske Kommission, *Turkey 2005 Progress Report*, SEC (2005) 1426, Brussels, 9-11-2005, kan ses på: http://ec.europa.eu/enlargement/turkey/key_documents_en.htm.
- Espersen, Preben, *Folkekirkens styrelse*, København 1990.
- Espersen, Preben, *Kirkeret - Almindelig del*, 2. udgave, København 1999.
- Gammeltoft-Hansen, Hans, "Religionsfriheden og folkekirken". *Folketingets festskrift i anledning af grundlovens 150-års-jubilæum den 5. juni 1999*, s. 445-466, København 1999 (H. Gammeltoft-Hansen 1999a).

- Gammeltoft-Hansen, Hans, "Grl § 67" i Henrik Zahle, red., *Danmarks Riges Grundlov med kommentarer*, København 1999 (H. Gammeltoft-Hansen 1999b).
- Gammeltoft-Hansen, Hans, "Folkekirkens "indre anliggender" – set i lyset af grundloven", i *Årbog for Århus Stift*, Århus 2002.
- Germer, Peter, *Dansk statsforfatningsret*, Århus 1995.
- Glædemark, H.J.H., *Kirkeforfatningsspørgsmålet i Danmark indtil 1878*, København 1948.
- Goos, C., *Dansk Statsforfatning*, København 1890.
- Hvidt, Mogens, "Anmeldelse af August Roesens Dansk Kirkeret", i *Juristen*, s.. 259-263, København 1966.
- Kristeligt Dagblad, *Kirkestriden 1983/84*, København 1984.
- Lausten, Martin Schwarz, *Kirkens historie i Danmark. Pavekirke – Kongekirke – Folkekirke*, Århus 1999.
- Lorenzen, Peer, Lars Adam Rehof, Tyge Trier, Nina Holst-Christensen og Jens Vedsted-Hansen, *Den Europæiske Menneskerettighedskonvention. Kommenteret af. I og II*, København 2003.
- Matzen, Henning og Johannes Timm, *Haandbog i den danske Kirkeret*, København 1891.
- Olsen, Henrik Palmer, "Religionsfrihed – en forældet og overflødig menneskeret?" i *Juristen*, nr. 4, s. 124-135, København 2005.
- Ordbog over det danske sprog*, København 1946.
- Rayday, Frances, "Culture, religion and gender", *International Journal of Constitutional Law*, s. 663ff, 2003.
- Rehof, Lars Adam og Tyge Trier, *Menneskeret*, København 1990.
- Roesen, August, *Dansk kirkeret*, 3. udg., København 1976.
- Roesen, August, *Kustoden – erindringer fra Kirkeministeriet*, København 1984.
- Ross, Alf, *Dansk statsforfatningsret*, 3. gennemarbejdede udgave ved Ole Espersen, København 1983.
- Rytter, Jens Elo, *Den Europæiske Menneskerettighedskonvention – og dansk ret*, København 2006.
- Stenbæk, Jørgen, "Statskirkelighed – folkekirkelighed", i *Præsteforeningens Blad*, s. 925, København 1989.
- Sørensen, Max, ved Peter Germer, *Statsforfatningsret*, Danmark 1988.
- Tamm, Ditlev, "Den grundlovgivende Rigsforsamling og kirken", *Kirkeretsantologi 2002*, s. 67-81, København 2002.
- Zahle, Henrik, *Dansk forfatningsret III – Menneskerettigheder*, København, 1.udg. 1989, 2. udg. København 1997.
- Zahle, Henrik, red. m.fl., *Danmarks Riges Grundlov med kommentarer*, København, 1999.